Астольф де Кюстін

Правда про Росію

Опрацював О. Мерчанський

Передмова д-ра Д. Донцова

НАДЗВИЧАЙНО ВЛУЧНО ПОМІТИВ КЮСТІН НЕВПИННУ, ВІЧНУ ПІДОЗРІЛІСТЬ МОСКАЛІВ, ЯКІ Й ДО ЦЬОГО ЧАСУ ВБАЧАЮТЬ У КОЖНОМУ ЧУЖИНЦІ ШПИГУНА: «ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОРПУС ТА ЄВРОПЕЙЦІВ ВЗАГАЛІ ЦЕЙ УРЯД ІЗ ВІЗАНТІЙСЬКИМ ДУХОМ Й ЦІЛА РОСІЯ ЗАВЖДИ ВВАЖАЛИ ЗА ВОРОЖИХ ЗАЗДРИХ ШПИГУНІВ».

THE LETTERS OF THE MARQUIS DE CUSTINE

THE THRUTH ABOUT RUSSIA

Edited and translated by
O. MERCHANSKY

Foreword by
Dr. D. DONZOV

CANADIAN LEAGUE FOR UKRAINE'S LIBERATION
ORGANIZATION FOR THE DEFENSE OF FOUR FREEDOMS
FOR UKRAINE

Toronto 1952 New York

ДМИТРО ДОНЦОВ

Передмова

НІКОЛИ ЗАХІД ТАК НЕ ПОНИЖУВАВСЯ ПЕРЕД МОСКОВЩИНОЮ, ЯК В НАШІ ДНІ, І НІКОЛИ ТАК МАЛО ЇЇ НЕ РОЗУМІВ. НИНІ ТАК ЗВАНІ «ЕКСПЕРТИ», «ЗНАВЦІ РОСІЇ», ВИВЧИВШИ «КОНСТИТУЦІЮ СРСР» АБО ІСТОРІЮ КОМПАРТІЇ ТА ЩЕ ПИСАННЯ МАРКСА Й ЛЕНІНА, ДУМАЮТЬ ЩО ЗНАЮТЬ РОСІЮ І БІЛЬШОВИЗМ, АЛЕ НА ДІЛІ НЕ МАЮТЬ ПРО НИХ НІЯКОГО ПОНЯТТЯ.

Тим «експертам» ані в голові, що пізнати сучасну Московщину можна не так з творів Леніна та промов Хрущова, як з історії Карамзина, з історії Івана III-го і IV-го, або з історії Пугачова. Це тому, що матеріалісти, якими є ті «специ» від Росії, мають вуха і не чують, мають очі – і не бачать, мають розум – і не розуміють. Це тому, що недооцінюють чинника духової натури; не знають, що невидимою пружиною, мотором, який «накручує» всю внутрішню і зовнішню політику Кремля – нинішнього і позавчорашнього, – є чинник духової натури, а доглянути його можна тільки «оком душі», інтуїцією, ясновидством, – здібностями, атрофованими у матеріалістів, які поза фасадою і брехливими заявами й статистиками – не бачать нічого.

Цю інтуїцію мали люди правлячої касти минулих століть, які гідні були носити ім'я національної еліти. Тому чудово розуміли Росію Герберштайн, Флечер, герцог Альба, і – маркіз де Кюстін, автор епохального твору про Росію Миколи І, ту саму, якій кинув виклик Шевченко.

Коли один француз, знавець людської душі, побачив де Кюстіна, сина зґільотинованого революцією маркіза, ще малим хлопцем, – він сказав до його матері: – «О, ваш син є з раси пророків!» І не помилився, він ним дійсно був. Дар ясновидства, гостра інтуїція, – це все було в ньому, це все відбивається в його блискучім творі. Крім того, заглянувши глибоко в душу москаля, він лишив грізну пересторогу Заходові перед новим напливом варварської орди зі Сходу, вказуючи теж на ту силу, яку повинен Захід знайти в своїй душі, щоб ту навалу відбити.

Кюстін писав про Росію Миколи І-го, першої половини XIX віку, але хто знає бодай основні факти з історії Московщини, той, читаючи книгу французького аристократа, тратить почуття часу. Не раз йому здається, що перед ним встає Московщина Малюти, «оприччини» Грозного, або – Московщина Леніна, Сталіна чи Хрущова. До того тут все однакове, все те саме, той самий дух, та сама система, вічна, незмінна, не зважаючи на інші назви, титули і однострої. Як писав поет Волошин: «что менялось» в усіх змінах режимів в Росії? Тільки «знаки і возглавья», а поза тим було те все саме – «биль царей і явь бальшевіков», той самий розбій, розгул і «та же тринь трава». Так було за Суздальців, за васалів татарських ханів – Василів та Іванів, за Романових, у XVIII віці з пануванням п'ятьох повій на троні – двох Анн, двох Катерин й одної Єлизавети, за Олександрів і Микол останньої сотки літ монархії, і за більшовиків.

Цей вічний дух московського народу, як він відбився в його добі, блискучо схарактеризував у своїй книзі

Кюстін. Політики, замотеличені наукою «прогресу», виходять з себе, коли хтось кидає тінь на «велікій русскій народ», який нібито не може ж відповідати за діла царату чи більшовизму. Тим не менше, коли Кюстін говорить про дух самодержав'я, а ми тепер говоримо про дух більшовизму (що є те саме), то очевидно це не дух лише «царських бюрократів» або «сталінських вельмож». Ні, це дух московського народу. Бо, коли російські патріоти пишаються «нашим» Пушкіним, Чайковським чи Петром з Катериною, як витвором генія московського народу, то мусять признати, що й Ленін, Молотов, Сєров і Маленков теж є такими ж витворами генія того самого народу. Не дурно ж ліберальні еміґранти, як один, стають в обороні пам'яти царської Росії, а монархісти захоплюються імперською політикою більшовизму.

Цей народ має – зауважує Кюстін – «геній карикатуриста». Засвоюючи – чи краще крадучи – якусь чужу ідею, він завжди її скарикатурить до непізнання. До непізнання скарикатурили москалі грецьку віру, отриману з Києва (не з Візантії), спотворивши її своїм шаманським духом, скарикатурили нібито присвоєну москалям Петром І західну культуру. Єдино, що вони органічно засвоїли – в усім своїм житті, – це традиції Орди, яка колись тримала їх триста літ під ярмом. Перемішані з фінами, чужі нашому Києву, радимичі й в'ятичі, предки москалів, відчули в тих традиціях Орди щось собі рідне... Ось чому, в своїй книзі, той дух московського народу спостерігає Кюстін і в царях, і в дворянстві московськім, і в мужиках. У вдачі – пише він – різних верств того народу нема різниці, а коли іноді здається, що вона є, так це просто тому, що вища верства – посідає силу примусу, а нижча – ні. Коли ж представники останньої дориваються до влади, то їх панування є копією панування тих, кого вони як провідну верству, скинули. Як каже він – в Росії «деспотизм є на

троні, а тиранія – всюди», як то образово-символічно геніально показав у своїй поемі «Сон» Шевченко.

Що ж це за дух тієї нації, в уяві нашого автора? Яка є московська вдача? Кюстін стверджує, що це дикунська вдача, байдужа до святости даного слова, до всякого правдивого почування, до почуття справедливости. Все в ній – тріумфуюча брехня, облуда й обман, брак всякого морального сенсу, відсутність поняття права і обов'язку. Фізичний тип москаля – це переважно тип калмика. Суспільний устрій? – москаль не має нічого власного, ні власної хати, ні дітей, ні серця, ні думки, все підлягає чужому наказові. Московщина – це «суспільство, упорядковане страхом». Це суспільство або ця імперія – це орда номадів, кочовиків на біваку. Кожний з них – «замаскована маріонетка». Відзначає їх страшна ксенофобія, ненависть до чужинців, випливаюча із заздрости до них, основана на почутті власної інферіорности (нижчости).

Все в Росії – «анрежіманте», скошароване, це взагалі – «штучна нація». Все – фасада, фальш, чванкуватість і злоба. Це раби фізичні, душевні, з рабською душею і з рабською совістю. Лад чи система за доби Кюстіна панують в Росії такі самі як за Івана Грозного, як за Сталіна чи Хрущова. Провідна верства рекрутувалася за Грозного не на підставі вищих якостей кожної належної до неї одиниці, а на зовсім іншім доборі: не заслуги, не гідність були титулом до прийняття до вищої верстви, а одчайдушність, розгульність, готовість щохвилини до розбою і насильства – як писав цитований Кюстіном історик російський Карамзин. Опричник царя Івана, так само як партієць Сталіна, – мусив бути скінчений хам і бандит в душі, готовий до послуг білого чи червоного царя, без жодних моральних правил. Мусив виректися всіх природних, органічних зв'язків – родини, Бога, нації. Кремль – для Кюстіна – це «сатанинська будівля», в якій місце лише «постатям з Апокаліпси».

І ще щось констатує Кюстін, – річ надзвичайно важливу для всіх, хто цікавиться російською політикою. Він стверджує, що весь той страшний режим, який панує в царській Росії того часу, і який панував і раніше, а як ми знаємо – і в наші дні, – що це єдиний режим, який може тримати ту імперію вкупі. Іншими словами – що при всякім іншім, – імперія розлізеться, розпадеться на свої складові частини, що ми і бачили, коли охляла провідна верства дворянства Олександра ІІ-го і Миколи ІІ-го почала бавитися в лібералізм і в конституційну монархію. Це ствердження француза важливе особливо для тих наївних чужинців і рідних земляків, які вірять в «еволюцію» імперського режиму і в можливість якогось компромісу з ним. Кюстінові належать слова, що, коли імперія московська в майбутньому зазнає великої кризи, що загрожуватиме її існуванню, то москалі волітимуть знову мати на троні такого тигра як Іван IV, аніж бачити розпад своєї орди. Ось де – в цій вдачі москаля – джерело повстання Сталіних і Хрущових. На жаль цього не здібні збагнути наївні чужинці й українці, які мають вуха і не чують, мають очі і не бачать.

Як той режим випливає з вдачі москаля, так з неї випливає і його завойовницька політика. На Заході думають, що основою російської заграничної політики є або забезпечення границь, чи огляди економічної політики. Все це нісенітниця! Її зовнішньою політикою керують «імпондерабілі», внутрішній потяг орди завойовувати, підбивати інші народи, красти, мордувати, грабувати і панувати. Москалі називають це своєю «месіянською ідеєю». Це ті самі внутрішні імпульси, які гнали колись на Європу монгольські орди. Правильно казав ще Наполеон: «подряпайте москаля, і ви знайдете татарина». Кюстін багато місця присвячує московським «ямщикам», московській біснуватій їзді, московській «тройці». Такий ямщик летить не зважаючи на те, чи роздушить кого по дорозі, чи зломлять коні ноги,

чи витрусить у чвалі половину пасажирів. Все це для нього річ другорядна, основна – досягти якнайскорше цілі їзди. Це є той чортівський московський «ерзац» почуття, яке ставить вище над людину свою мету. І не дасть з тою бісівською силою собі ради Захід, ні Україна, коли тій темній силі не протиставить ще могутнішу, ще страшнішу силу ідеалізму, гарячої віри в свою Правду, поставлену над все земське і дочасне, силу мілітантного духа.

Такі думки викликає епохальна книга маркіза де Кюстіна. Написана відважним, блискучим стилем, повна глибоких думок, елеґанції вислову, і невгнутої віри в свої слова, – ця книжка вимагає не тільки, щоб її читали люди, які боліють за долю своєї нації і нашої християнської цивілізації, але й щоб над нею медитували. Для людей, для яких шляхетність, мудрість і відвага не є порожніми словами, – є книга Кюстіна дороговказом в нашу темну добу, на яку впала тінь московського диявола.

Квітень 1958.

* *
*

I. Невмируща книга

МИНУЛО ВЖЕ 115 РОКІВ З ЧАСУ ПОЯВИ ТВОРУ МАРКІЗА ДЕ КЮСТІНА ПРО РОСІЮ.

Не зважаючи на свій уже досить поважний вік, ця, протягом довгого часу ніби вже призабута книга, зовсім недавно на очах усіх нас раптом воскресла та викликає так само, як і колись, шалену злість і озлоблені лайки серед москалів, а одночасно зацікавлення й подив серед решти населення нашої планети.

Французький рояліст, прихильник традиційної французької монархії Бурбонів, маркіз Астольф де Кюстін, був дуже незадоволений парламентарною монархією Людовика Філіппа Орлеанського, що в липні 1830 року несподівано опинився на троні, коли його кузин Карло X внаслідок революційних заворушень зрікся корони й залишив невдячну Францію, щоб доживати віку в Чехії.

Маркізові не імпонував новий король Луї Філіпп. Король, що пішки походжав по бульварах Парижу з парасолькою під боком – це ж так не романтично! Маркіз романтично (доба була тоді така) тужив за кращим державницьким устроєм. Бачив його чомусь конче в абсолютизмі, а тому, що в тодішній Європі найтиповішим того роду монархом був, поруч

турецького султана, російський цар, то замріяному у привиди минулого маркізові не лишалося нічого, крім подорожі до самодержавної Мекки та Медини – Москви й Петербурґу.

В Любеку, звідки маркіз мав рушити морем на Петербурґ, господар готелю умовляв де Кюстіна відмовитись від подорожі до Росії.

– Чи ви знаєте Росію? – спитав маркіз.

– Ні, пане, але я знаю росіян: багато їх переїжджає через Любек, а я суджу про Росію на підставі облич її мешканців, – відповів властитель готелю.

– Що ж ви знаходите у виразі їхніх облич, що мало б перешкодити мені їхати, щоб їх побачити вдома?

– Пане, вони мають два обличчя. Я не кажу про слуг – ті не мають жодного, я кажу про панів: коли вони рушають до Європи, то мають вигляд веселий, вільний і задоволений; це коні на волі, це птахи – випущені з клітки. Чоловіки, жінки, молоді, старі – всі щасливі, наче школярі на вакаціях. А ті самі особи, вертаючись додому, мають витягнені обличчя, похмурі, заклопотані; їхня мова уривчаста, чола в них нахмурені. З цієї різниці я зробив висновок, що країна, яку з такою радістю покидають й до якої з таким жалем вертаються – це погана країна.

– Може це й так, – відповів маркіз, – але ваші зауваження є для мене доказом, що росіяни не такі облудні, як їх нам малюють, я гадав, що вони більш незбагненні.

Ця, ніби незначна розмова, для вдумливого маркіза напевно означала дуже багато, одразу одкривши його дотепер замріяні очі на справжню шайтанську істоту «санкт-пітербурґської», давніше московської, імперії. Більше того, слід гадати, що маркіз, одержавши таке попередження, міг змінити не план подорожі, але загальний тон своєї майбутньої книги про Росію, яку він спочатку безперечно планував, як апологію тиранії, але яка стала влучним ляпасом по

тиранії, що влучає й досі невмирущих поклонників кнута. Про це пророчисто свідчить настирливе виття пасмистих гієн московської еміґраційної преси, для якої де Кюстін є ворогом ч. І.

Подорож Кюстіна в обидва кінці тривала несповна три місяці. На самім початку липня 1839 року він дістався морем до Петербурґу. По трьох тижнях, під час яких йому дуже багато уваги присвячував володар країни, прізвище якого ніхто не може встановити (Ангальт не Ангальт, Ґотторп не Ґотторп), але якому Лев Толстой все ж таки нарешті здолав наліпити цілком придатне: Ніколай Палкін, – маркіз рушає на Москву, Ярославль, Кострому, Нижній Новгород, Владімір і знову до Москви, поворот до Пітера, подорож суходолом на поштових до Тільжі, де 26 вересня були залишені ним кордони «палкінської» імперії. Швейцарський дослідник московськоевропейських взаємовідносин XIX ст., Олександер фон Шелтінґ, справедливо зазначає: «Як на таку короткотривалу подорож, повнота інформацій у книжці Кюстіна – вражаюча».

Побут маркіза в столиці імперії, властиво кажучи, не дав йому можливости щось справді побачити чи почути, крім парадів, балів, після яких Толстовський хрещеник вперто намагався вплинути на маркіза, щоб той конче написав книгу в бажаному для урядової Росії тоні. Але настирливість не конче мусить доводити до бажаних наслідків, часто вона доводить до цілком протилежних. Так сталося і з намаганням царя. Коли довгоочікувана книга маркіза нарешті вийшла – то саме через свої заведені надії шеф петербурзької імперії мав усі підстави до скаженого шалу, хоч це мало пасувало цій особі розміреного німецько-бюрократичного стилю.

Дещо більше пощастило маркізові в Москві, де він ніби вже був поза засягом дворецько-урядових примусів та обмежень і мав більше свободи рухів.

Особливе значення для майбутньої книги Кюстіна мали його зустрічі та розмови з московським філософом Чаадаєвим, які властиво визначили напрям та зміст твору назверх ніби то маркіза, а в дійсності – значно більше Чаадаєва, хоч про це мало хто знає, а ще менше говорить.

Перший, хто цілком виразно зауважив співавторство чи вплив Чаадаєва на книгу маркіза, був Кене, французький дослідник «філософічних листів», який видав у Парижі 1937 року велику критичну працю про ці листи (Quenet: «Lettres Philosophiques de Tchaadaieff», Paris, 1931). Кене докладно доказав, що в дійсності книга Кюстіна повторює та продовжує думки, які поширював Чаадаєв у своїх відомих «філософічних листах», в яких з такою виняткового силою аналізу розкрив історичні недуги московської держави та церкви.

За кілька років перед приїздом Кюстіна, московський журнал «Телескоп» Надеждіна надрукував ці листи Чаадаєва в перекладі Кетчера з французької на московську мову. Перед тим, протягом довшого часу, ці листи у французькім оригіналі кружляли в невеликій кількості рукописних копій серед невеликих гуртків осіб, зацікавлених історіософічними питаннями. Тоді на ці листи не звертали особливої уваги.

Але, коли ці листи нарешті в 1836 році дісталися до друку, то негайно розпочався, як слушно зауважив свого часу Герцен, – всеросійський скандал. Листи ці викликали велике обурення серед тодішніх московських націоналістів, що самі себе називали «слов'янофілами». Але не лише серед них. В урядових колах більше дивувалися тому, що цензура допустила до друку. Сам Палкін мав великі підстави до обурення: в його «ідеальній», мовчазній, самодержавній монархії, раптом такий відважний виступ, що знищує всі основи історичного існування московської держави! Чаадаєв був урядово проголошений божевільним та відданий під

лікарську опіку, цензор позбавлений посади, «Телескоп» – припинений, а Надеждін – висланий з Москви... Проте Чаадаєв не піддався, бо досить швидко написав «Апологію божевільного» – дуже гостре продовження своїх «філософічних листів». Приїзд до Москви де Кюстіна дав нагоду Чаадаєву перетворити всеросійський скандал з «Телескопом» у всеєвропейський скандал з книгою де Кюстіна, який кількакратно бачився та розмовляв з Чаадаєвим під час щоденних обідів в англійськім клубі.

Недавно видана в Парижі «Історія русской філософии» В. В. Зеньковського, так окреслює за Герценом настрої довкола листа Чаадаєва:

«Лист зробив враження вибуху бомби – суворі, нещадні осуди Чаадаєва про Росію, чорний песимізм в оцінці її історичної долі вразили всіх. Це, здавалося, наче «вистріл, що пролунав за темної ночі» (Герцен).

«Суспільність була, можна сказати, захоплена сміливістю оскаржень Чаадаєва, була схвильована силою оскарження та величною грозою, але урядова маса московської суспільности сприйняла листа по-іншому. Навіть ліберальні кола були ні в тих, ні в цих, в консервативних колах панувало обурення» (Зеньковський: «Ист. русской философии», т. І., ст. 159).

Кюстін приїхав до Москви тоді, коли там починала зростати націоналістична опозиція проти Чаадаєва та йшли гарячі суперечки з приводу кинутих ним думок.

Один з найновіших дослідників ідейних прямувань на Московщині, швейцарець Шелтінґ, у своїй великій праці так висвітлює обстановку під час появи Кюстіна в Москві:

«Коли ми досліджуємо окремі фази розходження (між «западниками» і слов'янофілами, чи між Чаадаєвим – з одного боку та урядом і суспільством – з другого боку), то ми переконаємося, що одразу спочатку цієї боротьби до неї вмішався чужинець і то вельми

своєрідним і діючим способом. Бо маркіз Астольф де Кюстін зі своєю ославленою книгою «Росія в 1839 р.» мав значно ширші наміри аніж лише подати цікаве повідомлення про малознану в Західній Європі велетенську державу, викликати цим сенсацію та здобути письменницький і видавничий успіх».

Поруч із вдалим описом країни, людей та відносин у щоденнім житті, ця талановито й дотепно написана книга змальовує й осуджує пануючу в Росії владу, деспотичну сваволю, поневолювання народу та пониження уярмленої церкви.

Автор, здається, вражений співіснуванням крайностей варварства та крайностей цивілізації, яку уряд запровадив у цій країні. Він поїхав до Росії, як сам каже, для того, щоб знайти там аргументи проти йому первісно нелюбої парламентарної системи у Франції, але покинув Росію, як остаточно навернений ненависник «самодержавія». Таким чином де Кюстін став Колумбом та прокурором-оскаржувачем політичного, суспільного та морального зла в Росії.

Він пішов ще далі: він подає історично-філософічне вияснення розвитку Росії та намагався визначити її майбутні можливості.

Але його висновки щодо цього, як і решта його книги, просякнені також впливом його власних спостережень та розмов з освіченими тубільцями, між ними й слов'янофілами, проте вони представляють в істоті ніщо інше, як... філософію історії Чаадаєва в її частині, що торкається Росії та її ставлення до Європи. Так втрете ця філософія історії була піднесена читаючому суспільству.

Як прийшов Кюстін до думки Чаадаєва? По всій правдоподібності він читав його твори «Перший філософічний лист», якого копії кружляли в Росії по скандалі з «Телескопом» в ще більшій кількості, як перед тим.

З одного листа Чаадаєва до своєї кузинки, княгині Щербатової нам відомо, що Чаадаєв цікавився приїздом де Кюстіна до Росії та що він доручив Щербатовій – розповісти де Кюстінові все, «що він хотів би знати». Чи не було після цього завданням Щербатової передати Кюстінові відпис ославленого «листа» Чаадаєва, або зробити це саме через когось іншого?

Де Кюстін з свого боку говорить у своїй книжці про «філософ рюс», з яким він щодня розмовляв в англійському клубі, де Чаадаєв рівнож був щоденним гостем. Де Кюстін передає зміст цих розмов (теми наскрізь ті самі, які цікавили Чаадаєва) та розповідає не лише про ідеї, але й про особисте нещастя цього філософа – все це таким способом, що ледве чи може бути сумнів, що цей «філософ рюс» хтось інший, як не сам Чаадаєв.

Всі ті історіософічні висловлювання де Кюстіна є найсправжнішими думками Чаадаєва: убожество російського минулого, безісторичність Росії, її цілковита незначність для поступу людського духа, її виключно з чужини довезене культурне майно, неозначеність та хаотичність російського життєвого стилю, безкорінність існування, конечність довгого підготовчого до справжньої цивілізації освітнього та виховного періоду.

Також у вияснені оригінальної постави Росії існує вражаюча узгідненість поміж Кюстіном і Чаадаєвим: Росія є суміш з Європи, Азії та Візантії; московське християнство є меншевартісною формою релігії. Росія не перебула тих плодовитих епох, того «молодечого віку» західних народів, як середньовіччя, лицарство, хрестоносні походи.

Так Кюстін не лише виніс на форум Європи «випадок з Чаадаєвим», як приклад пануючої в Росії неволі сумління та думок, але й представив широкому європейському суспільству історіософічні та релігійно-філософічні ідеї Чаадаєва про духово-культурну істотну відмінність Росії від Західної Європи й поставив ці ідеї в Європі на обговорення. Цим він виконав саме те,

чого завжди бажав собі Чаадаєв». (Alexander von Schelting: «Russland und Europa im Russischen Geschichtsdenken», A. Francke Verlag, Bern, 1948).

Таким чином де Кюстіна можна вважати спільником, учнем чи послідовником Чаадаєва, про якого забувають усі теперішні шалені вороги «бідолашного» маркіза.

Через чотири роки після подорожі по Росії, в 1843, у видавництві Аміо в Парижі вийшла в чотирьох томах книга де Кюстіна. Слід зазначити, що перед тим де Кюстін був знаний, як автор кількох романів, описів подорожніх вражень з Швеції, Англії, Шотландії та Іспанії, драми «Беатріче Ченчі» та ін.

Один із романів де Кюстіна навіть дуже сподобався Бальзакові, який дав на нього надзвичайно захоплену рецензію. Бальзак рівнож присвятив Кюстінові свій власний твір п. з. «Червона коршма». Також визначний тогочасний критик Сент-Бев був поклонником таланту Кюстіна ще задовго перед мандрівкою маркіза до Росії.

Перше видання нового твору де Кюстіна «Росія в 1839 році» розійшлося протягом кількох місяців і того самого року вийшло ще друге видання. В 1846 р. появилося третє видання, а під час Кримської війни 1855 р. – четверте й на разі ніби останнє повне видання. Крім цього в Брюсселі в 1843-44 рр. вийшло аж п'ять неавторизованих видань.

Крім цих видань, були тоді видані німецький та англійський переклади цього твору де Кюстіна, натхненого думками Чаадаєва. Сам де Кюстін кількакратно згадує у своїй книзі про зустрічі з Чаадаєвим, хоч, очевидно, з певних зрозумілих причин ніде не називає його по імені. Так у т. III, ст. 439, він пише, що філософ, з яким він розмовляв у Москві, по довгих роках перебування в европейських країнах повернувся до Росії, як ліберал, а навіть дуже послідовний ліберал.

Нарешті, зазначає Шелтінґ, і цілий свій твір Кюстін закінчує описом особи Чаадаєва та оповіданням про цензурний скандал з «Телескопом», що пропав через надрукування «філософічного листа».

По виході цієї книги найвизначніший тодішній французький критик Сент-Бев писав:

«Де Кюстін проникливо й глибоко розкриває близни та прокази цієї російської суспільности, він висловлює жахливу правду про монарха, про вельмож, про всіх».

Московський професор-історик М. Н. Поґодін занотував у своїм «Щоденнику»: «Прочитав цілу книгу Кюстіна. В ній багато жахливої правди про Росію. За змалювання дій деспотизму, для нас непомітних, я готовий до землі вклонитися перед автором».

Герцен сприйняв цю книгу рівнож позитивно: «Без сумніву – це найцікавіша і найрозумніша книга, написана чужинцем про Росію. Він судить занадто гостро, але здебільшого справедливо... Я не дивлюсь на її помилки; основа погляду правильна і це страшне суспільство і ця країна – Росія. Його око ображаюче багато бачить».

* *
*

II. Різні форми – одна суть: деспотія

ПО РЕВОЛЮЦІЇ У 1905 РОЦІ В РОСІЇ ЗНОВУ ЗБУДИЛОСЯ ЗАЦІКАВЛЕННЯ ДО КНИГИ ДЕ КЮСТІНА, ДО ТОГО ЧАСУ, ЗВИЧАЙНО, ЗАБОРОНЕНОЇ.

Були зроблені лише спроби переповісти короткий зміст подорожі маркіза і цей блідий зміст вийшов окремою книжкою. В журналах частіше містилися компілятивні статті про цей твір.

Тоді саме Гершензон видав ряд праць про Чаадаєва, перевидав його твори і листування, що дозволило дальшим дослідникам, як згадані нами француз Кене та швейцарець Шелтінґ, звернути увагу й розкрити своєрідну та діючу участь Чаадаєва у творі де Кюстіна.

Ще пізніше, року 1930, більшовики видали, певно значно скорочений, текст книги Кюстіна в московськім перекладі Людвіґа Домгерра з відповідною передмовою С. Ґессена про те, як воно колись було зле, з чого совєтський читач мусив робити висновок, як то воно тепер у порівнянні з попереднім добре. Але вийшло не так, як гадалося. Книгу розкупили й захоплено читали, пізнаючи в старій книзі ніби нову совєтську, але в дійсності вічнонезмінну московську дійсність. Коли більшовики дізналися, що читачам дуже сподобалася книжка так дотепно «написана

про них», вони сконфіскували решту невипроданих примірників і стягли книгу з читалень.

Нарешті 1946 р., коли охололи чи почали охолоджуватись франко-російські союзні відносини, вийшло в Парижі, скорочене до двох томів, видання цього твору з передмовою Франсуа Моріяка. Це неначе послужило сигналом до відновлення популярності цієї призабутої книги. Американський амбасадор – генерал Бедел Сміс, віднайшов цю книгу в Москві, а в своїх спогадах розкриває, як багато допомогла вона йому зрозуміти Росію. Інколи признається цей генерал, що він замість того, щоб самому вигадувати власні повідомлення до державного департаменту у Вашінґтоні, переписував цілі сторінки твору де Кюстіна і відсилав до свого уряду, як власне повідомлення.

По повороті до Америки генералові пощастило знайти видавництво, яке видало дещо скорочено книгу де Кюстіна з передмовою самого Бедел Сміса. Треба дивуватися, що пануюче в Америці москвофільство, особливо вкорінене у видавничому світі, не стало на перешкоді до появи цього перекладу на книжкових полицях. Хіба що на видавця вплинув титул генерала та ще амбасадора, інакше американці й досі би сиділи без твору де Кюстіна.

Нарешті, 5 березня 1951 р. широко розповсюджений ілюстрований тижневик «Лайф» дав уривки початків цієї ославленої книги.

І от, починаючи від 1946 року, знову можемо констатувати, як цей твір знаходить серед чужинців захоплення, але при цьому викликає все більше зростаюче обурення серед москалів за дуже малими винятками, які стверджують добру спостережливість де Кюстіна.

Незадоволені цим твором московські еміґранти у Франції, (як довідуємось із статті С. Мельгунова в збірнику «За своб. Россию», 1949, ч. 2, ст. 61) створили т. зв.

«Лігу оборони гноблених народів», в якій діяльну участь брав Ол. Столипін. Ця Ліга поставила собі за завдання спростовувати «фальшиві уявлення про імператорську Росію, що є наслідком столітньої праці оклеветувачів Росії усяких напрямків». Згідно з цією програмою, ця організація дуже галасливо виступає проти «подлейшіх» листів про Росію маркіза де Кюстіна. Коментуючи це, С. Мельгунов зазначає, що в «подлейшіх» творах де Кюстіна «було багато життєвої правди».

Це особливо комічно, коли мати на увазі, що за де Кюстіном стоїть Чаадаєв, який дуже добре знав свою батьківщину і не мав наміру очорнювати її в очах чужинців, а просто сказати слово правди про неї. Він дбав постійно про те, щоб його «філософічні листи» дісталися до Шеллінґа в Німеччині, до Шатобріана у Франції, листувався систематично з французьким католиком – графом де Сіркур – для ширення правди про Росію, а не наклепів на неї. Де Кюстін був лише його спільником та пропаґатором його ідей, які, з певних політичних чи поліційних мотивів, мусив подавати, за свої, а не Чаадаєва, бо в противнім випадку Чаадаєв зазнав би дальших утисків з боку уряду. І все ж для уважливого читача де Кюстін досить із належною лояльністю обережно натякував на роль, яку відіграв «філософ рюс» в композиції його книги.

Тим часом можна скласти грубий том із статей, які вмістили такі видання, як «Посев», «Наша страна», «Русская мисль» і багато інших проти свого ворога ч. 1 -де Кюстіна. Коли в московській пресі появляються неприємні для них статті, то автора такої статті мусять вилаяти, назвавши його не інакше, як Кюстіном.

Так, наприклад Ґеорґій Александров («Соціалістическій Вєстнік») висловив раз цілком реальні і правильні погляди:

«Всі три державні форми, що складались на території Росії до цього часу – передпетровська, московсько-

азійська Русь, Петербурзька самодержавна Росія й сучасна большевицька – всі три є різновидами деспотії... Як би це не було важко слухати російським націоналістам-патріотам, доводиться, одначе, визнати, що перебування в многовіковому рабстві різного типу мало сприяло розвиткові в російському народі вміння добитись свободи і з неї користуватись».

Цих думок Александрова цілком вистачало для «Посева» (25. II. 1952 р.), щоб назвати свою статтю для їх спростування: «Маркіз де Кюстін в «Соц. Вєстн.» – орґане русской демократії».

Можна було б скласти довгий реєстр осіб, які досі заслужили, щоб їх власні «компатріоти» вилаяли «де Кюстіном». Щодо чужинців, які висловлюють небажані для москалів ідеї, то для них останніми часами винайдено новий термін: «Кюстінствующіє іностранци», яких, як виявляється, є досить багато.

Обговорюючи останній, дуже видатний твір швейцарського професора Ґонзаґ де Рейнольда про Росію в «Новому журналі», Ґлеб Струве перераховує декого з них:

«Загалом кажучи, Рейнольд належить до численних тепер «кюстінствующих» чужинців, для яких знаменита книга маркіза де Кюстіна про Росію в 1839 році стала не тільки свідченням талановитого та досить спостережливого чужинця про ніколаєвську Росію, але й відкриттям Росії, вічної та незмінної, а тим самим і путівником по Росії Сталіна, доказом тотожности цієї останньої з Росією Ніколая І-го, Петра І-го та Івана Ш-го (для Рейнольда саме Іван Ш-тій стоїть на початку шляху, який завершив собою Сталін, шлях цей він окреслює, як «азійський абсолютизм»).

Вже де Кюстін звернув увагу на Івана III-го, простудіювавши донесення Герберштайна з Москви до німецького цісаря Максиміліана. От що пише з обуренням Герберштайн про деспотизм московського царя:

«Він скаже – і все виконане: життя, доля мирян та духівництва, панів та громадян – залежать від його волі. Він не знає суперечностей та все в ньому непогрішне, як у Божестві, бо москвини переконані, що великий князь є виконавцем божеських наказів».

Для таких «кюстінствуючих» чужинців, як генерал Бедел Сміс, що написав передмову до скороченого перекладу Кюстіна, виданого в 1951 р. в Америці, чи навіть Франсуа Моріяк, що привітав ще 1946 р. французьке перевидання Кюстіна, як повчальний коментар до сучасної Росії, Рейнольд відзначається досить добрим знанням нашої історії, тонким розумінням багатьох її історичних процесів та справжньою історичною інтуїцією.

Загальну концепцію Рейнольда можна окреслити, як сполуку «кюстіновщини з деякими елементами слов'янофільства та евразійства» («Новий Журнал», XXVIII, ст. 291).

Для Рейнольда Росія – географічна та історична антитеза Європи. В іншому місці він просто вживає виразу «анти-Європа». Але щодо Русі – Київської – він каже, що вона була на дорозі до того, щоб стати інтегральною частиною тодішньої Європи. У відміну до Чаадаєва він вважає, що Київ був відірваний від Європи через появу «другої Русі», суздальсько-московської, та через пізніший напад монголів, а не через вплив східної церкви і Візантії, як гадав Чаадаєв. Рушійною силою історичного процесу Росії Рейнольд вважає російський імперіалізм. Незмінно сталою є в Росії, за Рейнольдом, відсутність справжньої суспільности. Реформи Петра І-го для Рейнольда – перші проблиски більшовизму... Росія для Рейнольда – нелюдська. Без абсолютизму в тій чи іншій формі – не можливе збереження імперії і Росії. Коли четвертій Росії судилося зникнути, то на її місці не постане п'ята і її зникнення буде кінцем російської імперії...

Книга Рейнольда дуже цікава і змістовна. В основному він виходить з Чаадаєва з Кюстіном, але при цьому зберігає незалежність для своїх нових та дальших висновків. Одначе, дуже сумнівним є, чи міг би Рейнольд так обґрунтувати й розвинути свої погляди, коли б перед тим не були ті самі проблеми, аналізовані Чаадаєвим та Кюстіном.

* *
*

III. Сказати правду про Росію

ПЕРЕД НАМИ П'ЯТЕ ПЕРЕГЛЯНУТЕ, СПРАВЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ КНИГИ ДЕ КЮСТІНА, ЩО ВИЙШЛО РОКУ 1844 У БРЮССЕЛІ.

З огляду на те, що тепер в обігу є лише скорочене паризьке видання, яке вийшло кільканадцять років тому, скористаємось краще з цього давнього повного тексту й виберемо з нього кілька цікавіших спостережень та думок де Кюстіна.

Спинимось спочатку на передрукованих тут вступних словах видавця до другого паризького видання цієї книги, датованих ще днем 15 листопада 1843 року, бо вони віддають, наче повідомлення з поля бою, атмосферу гострого схвилювання, щойно викликаного тоді в цілій Європі появою першого видання сміливої книги де Кюстіна.

Паризький видавець Аміо писав свої вступні слова півроку по появі першого видання книги де Кюстіна.

«Це видання вельми дбайливо переглянув автор, зробив для нього безліч поправок, декілька змін і багато додатків, багато нових, дуже цікавих нотаток було додано до цієї праці». Отже, ми можемо сподіватися, що таким способом поліпшена й доповнена книга де Кюстіна викликала зацікавлення суспільности в ще більшій мірі,

як перше видання, доказом чого є швидкість з якою воно було вичерпане. Завдяки цьому несподіваному успіхові, який буде відзначений в історії книгарень, книга ця витримала чотири видання опубліковані брюссельськими видавцями, німецький та англійський переклади, та навіть мовчанку головних французьких часописів. Англійський переклад вийшов у Лондоні майже одночасно з появою книги в Парижі. Треба зазначити, що всі закордонні видання – вичерпні. Жорстокі напади, предметом яких стала ця книга з боку росіян та кількох часописів, відданих їхній політиці, лише спричинилися до виявлення на світло денне сміливости та щирости автора: «Лише одна одинока правда може викликати стільки гніву: усі мандрівники на світі можуть з'єднатися, щоб написати, що Франція – це країна заселена дурнями; але їхні книжки викликали б у Парижі лише вибух веселощів; треба справедливо влучити, щоб поранити. Незалежний дух, який висловлює глибину своєї думки у столітті дитячих пересторог та міркувань, мусить здивувати читачів; зацікавлення оповіданням доповнило успіх, який ми обмежуємося визнати, бо тут не місце приписувати його талантам автора».

Опускаємо кілька дальших сторінок і обмежимося наведенням кількох кінцевих рядків вступу паризького видавця: «Ми закінчуємо наведенням того, чим автор відповів завзятим ворогам, що він їх напитав собі своєю нерозважною пристрастю до правди: «Якщо факти, про які я розповідаю, неправдиві, хай їх заперечать; якщо висновки, які я з них виводжу є помилкові, хай їх спростують. Нема нічого простішого, але якщо правдивість панує в моїм творі, то хай мені буде залишене задоволення гадати, що я осягнув мою мету, яка полягає в тому, щоб вказуючи на зло, закликати добрі душі шукати протиліків».

Далі у передмові самого де Кюстіна яскраво наголошений християнський характер його поглядів та підходу до політичних справ:

«Під час мого побуту в Росії, як під час усіх моїх інших мандрівок, дві думки, чи скорше два почуття, безнастанно володіли моїм серцем: любов до Франції, яка робить мене суворим у моїх осудах про чужинців і самих французів та любов до людства. Знайти точку рівноваги між цими двома почуттями – батьківщиною та людським родом – це покликання кожної піднесеної душі. Одинока релігія може справитися з цим завданням; я не хвалюся осягненням цієї мети, але я можу, і мушу сказати, що я ніколи не залишив прагнення до цього з усіх моїх сил, без огляду на зміни моди. З моїми релігійними ідеями я перейшов через байдуже покоління й тепер бачу, не без приємної несподіванки, що ті самі думки займають молоді душі молодого покоління...

Поза християнством, люди лишаються усамітнені, або вони з'єднуються у політичні суспільності, тобто для ведення війни супроти інших людей. Одиноке християнство знайшло таємницю мирного та вільного спілкування. Християнство впливає та впливатиме завжди все щільніше на землю через все докладніше застосування своєї божеської моралі до людських справ. До цього часу християнський світ був більше зайнятий містичною стороною релігії, ніж її політичною стороною. Нова доба починається для християнства, може наші внуки побачать, як Євангеліє служить основою для суспільного ладу» (т. І. ст.. 12-13).

Передбачення чи побажання де Кюстіна досі не справдилися, але чи варто його за це осуджувати?

Далі де Кюстін пише про себе та свій твір: «Мені здавалося, що кажучи правду про Росію, я зроблю нову та відважну річ: досі боязнь та користь диктували перебільшені похвали, ненависть примушувала оголошувати клевету; я не боюся ані тої, ані другої пастки.

Я подався в Росію, щоб там шукати аргументів проти конституційного правління, а повернувся прихильником конституцій. Мішане правління не є найбільш

сприятливим для чину, але, старіючись, народи мають менше потреби діяти, а це правління найбільше допомагає виробництву та приносить людям найбільше добробуту й багатств; воно надає найбільше активности думці в області практичних ідей. Нарешті, воно робить громадянина незалежним не через піднесення почувань, але через пристосування законів; це напевно великі нагороди за великі невигоди.

В міру цього, як я навчився розпізнавати страшне та дивне правління, впорядковане, щоб не сказати засноване Петром І-шим, я краще зрозумів важливість місії, яку випадок мені доручив.

Надзвичайна цікавість, яку моя праця викликала серед росіян, очевидно занепокоєних стриманістю моїх розмов, спочатку змусила мене подумати про те, що я маю більше могутности, аніж я собі приписував. Я став уважним та розважним, бо я швидко відкрив небезпеку, на яку мене могла наразити моя щирість. Не наважуючись пересилати мої листи поштою, я їх усіх зберігав та тримав схованими з великою дбайливістю, як підозрілі папери. Таким чином, повернувшися до Франції, всі записки з подорожі я мав у своїх руках. Проте, я вагався три роки їх оголошувати; цей час був мені потрібний, щоб у найглибших тайниках мого сумління перебороти конфлікт поміж почуттям вдячности і обов'язком сказати правду. Нарешті правда перемогла...»

На кінець своєї передмови маркіз де Кюстін зазначає свою безсторонність, яка не подобається людям Сходу, звиклим дихати ладаном. Згадуючи давніших авторів подорожей до Росії, Кюстін вважає, що «досі більшість подорожніх трактувала росіян, як зіпсутих дітей».

* *
*

IV. Нація рабів

САМА КНИГА ДЕ КЮСТІНА ПОЧИНАЄТЬСЯ НОТАТКАМИ, НАПИСАНИМИ В НІМЕЧЧИНІ В ЕМСІ 5 ЧЕРВНЯ 1839 РОКУ:

«Вчора я розпочав мою подорож до Росії. Великий князь, наступник, прибув до Емсу з десятьма чи дванадцятьма повозками в супроводі численного двору.

Що мене вразило з першого погляду в цих придворних москалях це те, що вони виконують своє ремесло великих вельмож з надзвичайною підлеглістю; це свого роду вищі раби. Але, як тільки князь зникає, вони знову говорять невимушеним тоном, з рішучими намірами та полегшеним виглядом, що є мало приємним контрастом до цілковитого заперечення самих себе, що проявили хвилину перед тим. Словом, у цілім супроводі наступника трону імперії панувала холопська звичка, якій підлягали пани в рівній мірі, як і слуги. Це не було лише етикетом, як це водиться при інших дворах, де приписова пошана, визначність становища більше, як особи, нарешті, вимушена роль, викликають нудоту й іноді смішність, це було щось понад згадане, це було даремне й недобровільне холопство, яке не виключає бундючності. Мені здавалося, що вони кажуть, жаліючись на своє становище: «Тому, що це не може бути

інакше, я з цим легко годжуся». Ця суміш гордощів та приниження мені не сподобалася і ніяким чином не промовляла на користь країни, яку я мав відвідати».

Де Кюстін мав нагоду зблизька спостерігати в Емсі майбутнього Олександра II-го, про правління якого висловився так: «Коли він колись буде володіти, то не через терор, якщо конечності, зв'язані з завданням імператора Росії, не змінять його характеру, змінюючи його становище».

Так воно і сталося, як пророкував де Кюстін. Після спроби звільнити віжки й робити реформи, знову від 1863 року настали терористичні часи Муравйових, Валуєвих та Бергів...

Під час подорожі через Німеччину маркіз переважно записує дуже драматичну історію свого діда та батька, що займали високі становища у французькім війську і дипломатії та загинули в часи революційного терору в 1793-94 років. В Любеку, як ми вже згадували, власник готелю попередив де Кюстіна, що до Росії їхати не варто. Тиждень, перебутий на пароплаві на Балтицькому морі, був тижнем розмов Кюстіна зі старим ліберальним, вмираючим князем Козловським (католиком), та іншими титулованими подорожніми, що верталися з Європи. Розмови ці він дбайливо записує. У Кронштадті зробили на нього жалюгідне враження воєнні кораблі московсько-петербурзького «райху». Краєвиди берегів фінської затоки, північне низькосхиле сонце, а в Петербурзі безкінечні митні формальності – також не сприяли поліпшенню його настрою.

Друга половина першого тому і майже цілий другий том праці де Кюстіна присвячені описові його вражень та передачі розмов, що відбулися у Петербурзі, здебільшого з шефом держави та його дружиною, які намагалися своєю уважністю задобрити автора майбутньої книги про Росію. Але ця велика уважність царського двору аж ніяк не вплинула в бажаному напрямі.

Ще перед своєю зустріччю з урядовим московським світом, Кюстін занотовує свої враження про – в той час ще не цілком відбудований по торішній пожежі – Зимовий Палац:

«Нарешті я побачив фасад нового Зимового Палацу, другого чудесного твору волі однієї людини, що примусила виживати людей у боротьбі проти законів природи. Мета була досягнена, бо за один рік цей палац постав із свого попелу.

Для того, щоб праця була скінчена в призначений імператором час, потрібні були нечувані зусилля. Праця продовжувалася під час великих морозів; увесь час при праці було шість тисяч робітників, щодня багато з них умирало, але жертви одразу заступалися іншими, які заповнювали порожнечу, щоб у свою чергу загинути в цьому безславному проривові.... І єдиною метою принесення цих жертв було виконання забаганки однієї людини... Скільки поколінь царів наслідують приклад Петра І-го!

Під час морозів до 30 градусів, шість тисяч непомітних мучеників були замкнені в залах, опалених до 30 градусів тепла, щоб скоріше висушити вогкість мурів. Таким чином ті нещасні люди, входячи та виходячи з цього місця смерти, яке завдяки їхнім жертвам стало пристанищем суєти, пишноти та приємности, мусили переносити різницю температур від 50 до 60 градусів.

Я кепсько почуваюсь у Петербурзі від часу, коли я побачив цей палац, та коли імені сказали, скільком людям довелося при ньому загинути. Це не шпигуни, й не злосливі росіяни мені це розповіли, я ручаюся за правдивість сказаного».

Кюстін обурений, але разом з тим здивований. Обурений жорстокістю уряду, а здивований покірною слухняністю народу.

«Це не від нині – пише Кюстін – чужинці дивуються любові цього народу до своєї неволі: ви зараз прочитаєте уривок з книги барона Герберштайна, посла цісаря Максиміліана, батька Карла V-го, до царя Василія Івановича. Я знайшов це місце в Карамзіна, якого читав учора на пароплаві. Цей том уникнув ока поліції у кишені мого дорожнього плаща. Коли б росіяни знали, чого трохи уважний читач може навчитися від улесливого історика, яким вони чваняться та яким чужинці проте користуються, лише з крайнім недовір'ям, спричиненим сторонністю цього придворного, то вони б його зненавиділи та благали б царя заборонити читання всіх істориків Росії з Карамзіним на чолі, щоб лишити минуле в темряві, однаково сприятливій для спокою деспота та щастя підданих, які не здогадуються скаржитися, бо не знають самі, що їхній стан є жалюгідний. Бідні люди могли б вважати себе щасливими, коли б ми, чужинці, нерозважно не означили їх жертвами. Примус та послух – два божества московської поліції та нації – вимагають, як мені здається, цієї останньої пожертви.

От що писав Герберштайн про деспотизм московського монарха. «Він (цар) сказав і все зроблено: життя, маєток світських та духовних, панів та громадян, все залежить від вищої волі. Він не знає заперечень і все в ньому здається справедливим, як у Божества, бо москалі переконані, що великий князь є виконавцем небесних наказів. Так хотів Бог і князь, Бог та князь це знають, – це звичайні речення у них. Ніщо не зрівнюється з їхньою відданістю для служби князеві. Один з найголовніших військовиків, сивоволосий старець, колишній посол в Еспанії, появився при нашім вступі до Москви, він їхав верхи, гарцюючи немов юнак, піт струмками капав з його обличчя й коня. Коли я висловив йому своє здивування, він згорда відповів: «Ах, пане бароне, ми служимо нашому монархові цілком іншим способом, аніж ви». Я не знаю, чи це характер московської нації створив таких самовладців, чи це

самі самовладці надали цей характер нації» – так закінчує Карамзін цитату з Герберштайна».

Від себе де Кюстін додає, що він ставить це саме питання, що його ставив іще перед 300 роками Герберштайн і рівнож не в силі знайти відповіді. Москалі, які були тоді, такими лишилися досі. «Сьогодні ви почуєте, як багато з них захоплюються чудотворними наслідками слів імператора, і всі пишаються цими наслідками й ані один не шкодує засобів осягнення їх. Слово імператора є творче, кажуть вони. Так, воно оживляє каміння, але при цьому вбиває людей. Не зважаючи на це дрібненьке застереження, всі вони горді з того, що можуть мені сказати: «Ви бачите, у вас сперечаються три роки щодо засобів перебудови театральної зали, а в нас імператор за один рік відбудовує найбільший у світі палац». І ця дитяча їхня перемога не здається їм занадто дорого оплаченою смертю кількох тисяч бідних робітників, жертв імператорської фантазії, що стає однією з національних гордощів. А все ж таки я, француз, вбачаю в цьому лише нелюдський педантизм. Але ані одного голосу протесту не було проти оргій абсолютної володарности від одного до другого кінця цієї величезної імперії.»

На погляд Кюстіна, збентеженого цим тріумфом абсолютизму, всі москалі, великі та малі, упоєні рабством. У Петербурзі, поза Зимовим Палацем, Кюстін звернув увагу на старий Михайлівський палац:

«Якщо в Росії мовчать люди, то промовляє каміння і то жалібним голосом. Я не дивуюся тому, що москаліі бояться та нехтують своїми старими будовами: це свідки їхньої історії, яку здебільшого вони хотіли б забути. Коли я відкрив його чорні переходи, глибокі канали, важезні мости, пустельні подвір'я цього понурого палацу, я запитався про його назву і ця назва мимоволі нагадала катастрофу, яка привела Олександра на трон; одразу всі подробиці мрячної сцени, якою закінчилося царювання Павла І-го, представились моїй уяві».

Кілька дальших сторінок де Кюстін присвячує вбивству Павла І-го. Це також мусило бути однією із зайвих причин тодішнього великого обурення в урядовім Петербурзі після появи цієї книги. Бо нагадування про це вбивство могло тільки дратувати москалів, які замовчували цю подію дуже дбайливо понад одне століття. Коли після революції в 1905 році вийшов середнешкільний підручник історії Росії професора С. Ф. Платонова із згадкою про це вбивство, то міністерство освіти незабаром схаменулось та наказало виключити з ужитку цей підручник, зрештою, традиційно патріотичний.

Нерівний брук на вулицях столиці, безліч блощиць у готелі, сірі й виснажені обличчя солдатів, яких обкрадали інтенданти, обідране простолюддя, убога природа болотняної Інгрії, пригноблюючі історичні спогади, – все це докладно зазначує невтомний мандрівник-маркіз.

Все це вічна, незмінна Росія «Малют, Іванов, Романових та Джугашвілі». Тому зовсім не дивно, що видана тому 115 років книга де Кюстіна викликає й сьогодні, як і тоді стільки обурення, гніву та протестів з боку москалів.

Хіба ось тут нижченаведені рядки з книги Кюстіна не вражають актуальною свіжістю й сьогодні?

«У Росії засада деспотизму завжди функціонує з математичною суворістю, а вислідом цієї крайньої послідовности є крайнє пригноблення. Коли ви бачите цей суворий наслідок незламної політики, ви обурюєтесь і з жахом запитуєте, звідки походить те, в чому є так мало людяности в ділах людини. Але тремтіти – це не значить погоджуватися: не можна нехтувати тим, чого боїтеся.

Споглядаючи на Петербург та роздумуючи над жахливістю існування цього гранітного табору, можна сумніватися щодо Божого милосердя, можна стогнати, блюзнірствувати, але не можна нудитися. В цьому є незрозуміла таємниця, але разом з тим дивна велич.

Деспотизм так організований, як тут, стає невичерпним предметом спостережень та міркувань. Ця велетенська імперія, що раптом постає переді мною на схід від Європи, тієї Європи, де суспільства терплять на зубожіння кожної визнаної влади, – ця імперія робить на мене враження повстання з мертвих. Мені здається, що я перебуваю серед нації Старого Заповіту, і я спиняюсь з жахом, змішаним з цікавістю, перед лабами допотопної потвори».

Так само сторінки книжки де Кюстіна, присвячені кріпацтву селян, нагадують сучасність з її колхозами, агромістами і т. п. Досить часто згадує Кюстін про криваві селянські розрухи, навіть повстання, наприклад:

«Недавно в однім далекім селі, де почалася пожежа, селяни, незадоволені зі свого пана за його сваволю, скористалися безладдям, яке вони може й самі спричинили, щоб ухопити свого ворога, тобто свого пана, посадили його на кіл та засмажили на вогні пожежі».

Здається такі випадки трапляються частіше й тепер, хоч Еренбурги із Заславськими про це у «Правді» не пишуть.

А ще кілька міркувань де Кюстіна на цілком сучасну тему: «Чим більше я придивляюсь до Росії, тим більше розумію я імператора, коли він забороняє росіянам подорожувати й робить труднощі для приїзду чужинців. Політичний режим у Росії не витримав би двадцяти років вільного сполучення із Заходом Європи. Не слухайте белькотань росіян: вони приймають поліцію та страх за основи суспільності. На їхній погляд бути дисциплінованим – це бути цивілізованим».

Як це нагадує сучасність, наприклад, з промовами Вишенського.

Перший том книги де Кюстін закінчує такими зауваженнями:

«Перед цією подорожжю мої ідеї про деспотизм були породжені студіями, які я зробив над суспільністю австрійською та прусською. Я не знав, що ті держави є

деспотичні лише по імені та що звичаї там служать для поліпшення установ; я казав собі: «Там, деспотично ведені народи мені здавалися найщасливішими людьми на світі, деспотизм злагіднений м'якістю звичаїв не є таким обридливим явищем, як про це нам кажуть наші філософи; я не знав, що таке зустріч з абсолютним правлінням та нацією рабів».

Саме в Росії слід студіювати жахливе сполучення європейського духу та знання з азіатським генієм. Я це сполучення вважаю тим більше небезпечним, що воно може довго тривати, бо амбіції та страх породжують тут мовчання. Це примусове мовчання витворює тишу цвинтаря, зовнішній лад, що міцніший та жахливіший, ніж анархія. Через те я кажу вам це вдруге, що хвороба, яку воно спричиняє, здається вічною».

Кюстін знаходить тут ряд вражаючих подібностей між Францією та Росією (брак соціальної ієрархії; в одній та другій країні маса людей невдоволена... Отже, під необмеженим деспотизмом люди подратовані, збентежені, як за республіки...) та різниці між ними є:

«Мусимо зробити одне засадниче застереження для виявлення різниці між соціальним станом цих двох країн. У Франції революційна тиранія є проминаючим злом. В Росії тиранія деспотизму є перманентною революцією».

* *
*

V. В'язниця, ключ від якої тримає імператор

ПЕРЕХОДИМО ТЕПЕР ДО ДРУГОГО ТОМУ ЦЬОГО ТВОРУ, ЩО ВСЕ ЩЕ ПРИСВЯЧЕНИЙ ВРАЖЕННЯМ, ВИНЕСЕНИМ ІЗ СТОЛИЦІ МОСКОВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.

Надзвичайно влучно помітив Кюстін невпинну, вічну підзорливість москалів, які й до цього часу вбачають у кожному чужинці шпигуна:

«Дипломатичний корпус та європейців взагалі цей уряд із візантійським духом й ціла Росія завжди вважали за ворожих заздрих шпигунів. Під цим оглядом москалі нагадують китайців, бо й одні й другі завжди думають, що чужинці їм заздрять; вони по собі судять про нас».

До цього, очевидно, долучається почуття вічного страху, спричиненого вічним, перманентним терором московської влади:

«В Росії страх заступає, тобто паралізує думку; це відчуття, коли воно єдине, не може створити нічого, крім зовнішньої цивілізації. Хай це не сподобається короткозорцям, але страх ніколи не стане душею добре влаштованого суспільства; це не є лад, це вітрило хаосу, от і все: де нема свободи, нема душі і нема правди. Росія є тілом без життя; велетнем, який животіє з однією головою, але всі члени, в рівній мірі позбавлені

сили, не діють. Звідси глибока тривога, невисловлений біль, який вказує на органічну хворобу.

Я переконаний, що з усіх країн землі, Росія є тією, де люди мають найменше справжнього щастя. Ми не є щасливі в себе, але ми відчуваємо, що щастя залежить від нас; у росіян воно не є можливе. Уявіть собі республіканські пристрасті (бо під імператором Росії царює фіктивна рівність), що киплять у мовчанці деспотизму; це застрашуюча комбінація, особливо тим майбутнім, яким вона загрожує світові. Росія є міцно замкненим казаном кип'ячої води, наставленим над вогнем, що стає все більш палючим; я боюся вибуху...»

Як бачимо, де Кюстін дуже влучно помічав і дуже добре передбачав. Його блискучі спостереження не потребують жодних коментарів.

А от його зауваження про «голову без тіла», яке дає краще зрозуміти попередні слова на цю тему:

«Отже, це голова без тіла, цей суверен без народу, хто влаштовує народні популярні свята. Мені здається, що раніш, як творити популярність, слід було створити народ».

Цих популярних свят, влаштованих царем для мужиків у Петергофі, знаходимо багато на сторінках перших двох томів листів де Кюстіна.

А от ще декілька зауважень маркіза, неначе зроблених про нинішню Росію:

«Росія – це імперія каталогів: якщо читати їх, як збірку наліпок – це чудесно; але стережіться йти далі поза назвами. Якщо ви розгорнете книгу, ви там не знайдете Нічого з того, що вона обіцяє: усі розділи зазначені, але всіх їх треба ще заповнити. Скільки лісів є лише багнами, де ви ані трісочки не зрубаєте!... Віддалені полки є кадрами, де нема ані солдата; міста, шляхи – все це проекти; сама нація, нарешті, є лише рекламою, наліпленою на Європу, оманою нерозважної дипломатичної фікції».

Кюстін помічає і брак сміху: «Серед тих тисяч представників цієї фальшивої російської нації, скупчених учора ввечорі у петергофському палаці, було б даремно шукати веселого обличчя; коли хто й бреше, то не можна сміятись.

Ця імперія, яка б величезна вона не була, є лише в'язницею, ключ від якої тримає імператор, і це в державі, яка може існувати лише здобуванням...

Зауважте, що в Росії слово тюрма вказує на дещо більше, як воно означає деінде. Коли тільки подумати про всі підземні жорстокості, сховані від наших жалощів дисципліною мовчанки Росії, де кожен від народження навчається бути німим, то можна здригнутися. Треба прибути сюди, щоб вміти стримувати гнів; стільки обережності розкриває таємну тиранію, чий образ, здається мені, всюди приязний. Кожен рух облич, кожне стримання, кожне заломання голосу мені нагадує про небезпеку довір'я та природної поведінки.

Навіть сам вигляд будинків переносить мою думку на жалісні умовини людського існування в цій країні. Коли я переступлю поріг палацу якогось вельможі, то бачу там скрізь обридливий бруд, кепсько прихований за неспроможною для обману пишнотою; якщо, так би мовити, я вдихаю сморід під покровом достатків, то я не кажу собі: от хиби, ні, я не спиняюсь зовсім над тим, що вражає мої почуття, я йду значно далі та уявляю собі нечистоту, яка мусить затроювати схованки бідаків, коли багачі не бояться неохайности для самих себе; коли я терплю від вогкости моєї кімнати, я думаю про нещасних засуджених на вогкість підводних схованок Кронштадту, петербурзької фортеці та багатьох інших політичних трун, чиї навіть назви мені не знані; притухлий колір солдатських облич, які я бачу на вулиці, мені говорять про крадіжки урядовців, призначених до відживлення війська. Злочини цих зрадників, приставлених імператором для харчування своєї гвардії,

яку вони виголоджують, є написані на олив'яних рисах облич нещасних, позбавлених здорової та навіть задовільної страви, – доконуються людьми, які думають лише про те, щоб швидше нажитися та які не бояться збезчестити уряд, який вони окрадають, які не бояться прокляття замкнених до касарень рабів, яких вони вбивають. Нарешті, за кожним кроком, який я тут роблю, я бачу переді мною постає привид Сибіру, і я міркую про все, що означає ім'я цієї політичної пустелі, цієї безодні терпінь, цього цвинтаря живучих; світу казкових страждань, землі заселеної гидкими злочинцями та взнеслими героями колонії, без якої ця імперія була б недовершена, наче палац без підземелля.

Такі понурі малюнки постають у моїй уяві, коли нам вихвалюють зворушливі відносини царя до своїх підданих. Ні, напевно я зовсім не маю нахилу дати себе засліпити популярністю імператора; навпаки – я готовий втратити дружбу росіян скоріше як свободу духа, якою я користуюсь, щоб осуджувати їхні хитрощі та засоби, яких вони вживають на те, щоб нас і самих себе піддурити. Але я мало боюся їхнього гніву, бо я віддаю їм належне, вірячи, що в глибині серця вони судять про свою країну ще суворіше, як це роблю я, бо вони знають її краще, ніж я. Голосно лаючи мене, вони потихеньку мене просять; цього досить з мене. Мандрівник, що тут дасть себе намовити людьми цієї країни, може об'їхати всю імперію з кінця в кінець та повернутися до себе, не зробивши нічого іншого, як перегляд фасадів; це саме те, що слід зробити, аби сподобатись моїм гостителям, я це бачу. Але ця ціна їхньої гостинности обійшлася б мені надто дорого; отже, я волію краще відмовитися від їхніх похвал, аніж згубити справжній одинокий овоч моєї подорожі: досвід.

Аби тільки чужинець проявив себе метушливо рухливим, рано вставав, пізно заснувши, аби він не оминув жодного балу після своєї приявности на всіх маневрах,

одним словом – хай він рухається до такої міри, щоб не могти думати – він буде всюди бажаним гостем, про нього говоритимуть з прихильністю; юрба незнаних стискатиме йому руку щоразу, коли з ним заговорить або йому всміхнеться імператор і через це його ославлять визначним мандрівником. Мені здається, що я бачу міщанина мосціпана, прославленого Молієровим муфтієм. Москалі створили французьке чудесне слово для означення своєї політичної гостинности: говорячи про чужинців, яких вони засліплюють своїми святкуваннями, їх слід «ангірлянде»(enguirlander – вкривати гбулоірляндами, тепер слід би це замінити на encaviarer – годувати ікрою) кажуть вони. Але хай він стережеться дати прояв занепаду своєї ретельности; з першою ознакою втоми чи прозріння, при найпершій неблагості, яка прозрадила б не нудоту, але здатність нудьгувати, він побачить, як постає проти нього, неначе роздратована гадюка, «русский дух», найзлосливіший з усіх духів.

Кпини, ті безвладні втіхи пригноблених, є тут приємністю для селян, як сарказм та елеганція вельмож: іронія та наподоблювання є одинокі природні таланти, які я стрінув серед москалів...

Я більше не вірю в чесність мужика. Мене напушено запевняють, що він не вкраде ані квітки з садів свого царя: щодо цього я зовсім не сперечаюсь; я знаю, яких чудес можна осягнути через страх...

Вчора на імператорськім та народнім балу в Петергофі в амбасадора Сардинії, не зважаючи на забезпечуючий ланцюжок, дуже спритно вкрали золотий годинник. Багато осіб у суматосі загубили свої хустки та інші речі. В мене забрали калитку, набиту кількома дукатами, та я потішав себе за цю втрату, сміючись з-під капелюха над цими славословіями, що їх розтринькують про чесність цього народу його пани. Ті останні знають добре, чого варті їхні прекрасні фрази; але я не гніваюсь, що знаю це так само добре, як і вони.

Бачучи стільки непотрібних запевнень, я шукаю, кого обманули ці хлоп'ячі побрехеньки, та кричу про себе, як у комедії: «Кого тут піддурюють? Усіх чисто піддурили.»

Москалі можуть казати, що хочуть, та кожний щирий спостерігач вбачатиме в них візантійських греків, перероблених на сучасну стратегію пруссаками XVIII ст. та французами XIX ст.

Я маю одну сталу ідею: можна й слід панувати над людьми, не обманюючи їх. Якщо у приватнім житті брехня є огидна, то в житті суспільнім це злочин і цей злочин помститься. Кожний уряд, що бреше, є ще більш небезпечним змовником, як убивник, якому він по закону відрубує голову; а злочин, тобто брехня, є найпотворніша з провин. Відмовляючись від правди, геній уступає; пан принижує себе перед рабом, бо людина, що обманює, є нижча від людини, яку обманено. Це стосується до урядів та до літератури, так само, як і до релігії...

Ще раз: усе в Росії – це обман, а привітна гостинність царя, що приймає у своїм палаці кріпаків та кріпаків своїх придворних, є лише ще одним осмішуванням».

Сучасна московська солоневиче-сонрівсько-солідаристська преса виє на де Кюстіна, як пси вночі на ясний місяць. Але разом з тим уся ця преса з дня-на-день твердить, що сталінська Росія збудована на великій брехні, на систематичній брехні, що просякає ціле тамошнє життя. Але здається, що саме де Кюстін перший помітив та виявив, що брехня покладена в основу керування Московщиною-Росією. Відомий письменник XIX ст. Н. С. Лесков-Стебницький також, хоч значно пізніше від Кюстіна, казав, що Москва збудована на «credo guia absurdum» (на вірі в абсурд) Це дуже близьке до думок де Кюстіна. Так само Лесков-Стебницький звертав увагу на те, що «Москва слезам не веріт». Де Кюстін також підкреслює нелюдяність московської

брехливої державної системи, отже, чи не краще було б, коли б солоневиче-сонрівські солідаристи зі своїм виттям переключилися з де Кюстіна на Н. С. Лєскова. Це було б видовище гідне московських богів ...

«Дня 22 липня 1839 року, – пише де Кюстін, – коли Ніколас Палкін улаштував у Петергофі «народне свято», о третій годині пополудні почалася велика буря. Велика кількість барж, переповнених людьми, що поспішали морем з Петербурга на свято, потонули. Другого дня признавалися до двох сот утоплених, інші говорили, що загинуло півтори тисячі, а навіть дві тисячі, але ніхто не дізнається правди; часописи не писатимуть про нещастя, що означало би оскаржувати імператора. Не зважаючи на це велике нещастя, помпезне святкування з нічною ілюмінацією відбулося цілком «нормально», неначе нічого не сталося.

Таємниця денноії катастрофи була дотримана протягом цілого вечора; а цього ранку двір не видається від цього засмученим: приписи вимагають тут перш за все, щоб ніхто не говорив про те, що турбує думки всіх. Подібні нещастя, хоч і менші розмірами, трапляються щороку під час петергофських свят, які стали би імпозантними днями жалоби, похоронних урочистостей, коли б ще хто поза мною подумав чого варті ці пишні церемонії, але тут я самітний з цими думками».

Маркіз дуже вражений катастрофою, що коштувала скількох жертв життя, тому раз-у-раз повертається до неї, часто перериваючи опис двірських церемоній на «народному святі»:

«Уявіть собі тисячі оповідань, різного роду дискусії і заяви, крики, які спричинили б подібні події в якій хочете країні, крім цієї, а зокрема в нашій? Скільки часописів сказали б, а скільки голосів це підхопили б, що поліція ніколи не виконує свого завдання, що баржі погані, що поромщики хапчиві, що влада замість того, щоб запобігти небезпеці, збільшує її чи то через свою

легковажність, чи то через свою хапчивість... А тут нічого!!! Мовчанка ще жахливіша від самого нещастя. Два рядки в газеті без подробиць, а при дворі, в місті, в салонах великого світу ані слова, а якщо тут не говорять, то й ніде інде не говорять про це. У Петербурзі нема кав'ярень, щоб обговорювати там часописи, які нині існують; дрібні урядовці ще більше залякані, аніж вельможі, а про що не сміють говорити у шефа, те саме буде ще більше замовчане у підлеглих...

Було, б незручно говорити про потоп, коли б ця катастрофа сталася за правління когось з російських імператорів...»

Маркіз уважно зазначує часті на вулицях випадки жорстокого биття поліцією простих людей, свідком чого йому не раз доводилося бути:

«Я згоджуся, що подібні вчинки належать до тутешніх звичаїв, бо я не бачив виразу протестів чи жаху на обличчях жодного з глядачів цих жахливих сцен, а при цьому були люди з усіх верств. За білого дня, на переповненій вулиці, бити людину до смерти раніше ніж її судити, от що здається цілком природнім суспільности та поліції в Петербурзі. Міщани, шляхта, солдати й городські багачі та бідні, великі й малі – всі погоджуються спокійно, що подібні речі відбуваються в них на очах, не турбуються законами цього вчинку. Деінде громадянина боронять усі перед агентом влади, що переступає межі; тут усе навпаки...

Мораль народу є повільним вислідом взаємовпливів законів на звичаї та звичаїв на закони; вона не міняється за одним помахом палиці чарівника. Звичаї москалів, всупереч усім претензіям цих напівдикунів, є і залишаються ще довго жорстокими».

Від француза, що в ролі домашнього навчителя перебував довгий час у Петербурзі, Кюстін довідується про долю, яка стрінула Пушкіна та про роль, яку в смерті поета відіграв Ніколай Палкін, рівнож як і про

заслання Лермонтова на «осолоджений Сибір» – Кавказ за вірші про смерть Пушкіна. Від цього ж француза Кюстін довідується про великі селянські заворушення на Волзі, які мали бути стлумлені дуже криваво. Про характер майбутньої революції де Кюстін висловив декілька спостережень, які пізніше справдилися вражаюче: «Тому, що все однакове, незмірне розтягнення території не стане перешкодою для того, щоб все відбулося в Росії з одного кінця до другого з пунктуальністю, у чарівній згоді, якщо коли-небудь здолають виконати справжню революцію через цей народ, то різанина буде регулярна, як полкові вправи. Побачите села, перетворені на касарні та вбивство, що з халуп організовано і збройно посувається шиком, в повнім порядку; нарешті москалі улаштують грабунок від Смоленська до Іркутська, так, як вони марширують під час параду на площі перед Зимовим Палацем у Петербурзі. Наслідком такої одноманітності природних нахилів народу та його суспільних звичаїв постає однозгідність, прояви якої можуть стати дивовижними, як у добрім, так і в злім.

Все є темне в майбутньому світі, але що є певне – це те, що світ побачить дивні сцени, які відіграє перед іншими націями ця заздалегідь определіна нація».

Усі ті пророчі думки де Кюстіна були навіяні грізними селянськими розрухами на Волзі, що саме відбувалися в час відвідин маркіза та про які було заборонено навіть говорити, не те, що писати. Словом, точнісінько так, як за наших часів це роблять у Москві сучасні нащадки Ніколая Палкіна.

А от ще дальші слова Кюстіна, які знову-таки здаються написаними, неначе сьогодні:

«Я додам, що криваві сцени ще відбуваються щодня в багатьох місцевостях цієї самої країни, де суспільний лад щойно був порушений та відновлений таким жахливим способом. Ви бачите, як москалі з гордістю за-

кидають Франції її політичні непорядки та з того роблять висновки на користь самодержавія. Але хай буде дана воля друку в Росії на 24 години і ви довідаєтеся про таке, що вас примусить з жахом відступити. Мовчання конче потрібне для утиску. При самодержавній владі порушення мовчанки є недискретністю, що дорівнює державній зраді.

Якщо знаходяться поміж москалями кращі дипломати, як серед більш поступових у цивілізації народів, то це тому, що наші часописи дають їм відомості про все, що в нас діється, про передбачення і замість того, щоб мудро ховати від них наші недоліки, ми за них пристрасно щоранку їм нагадуємо в той час, як їхня, працюючи в темряві, візантійська політика ховає старанно перед нами все, що вони бояться нам показати.

Ми йдемо за денного світла – вони посуваються приховано: гра не є рівна. Незнання, на яке вони нас залишають, нас осліплює; наша щирість їх освітлює, ми маємо хибу балакучости, вони посідають силу таємниці: от що робить їх такими звинними».

* *
*

VI. Інвазія загрожує Європі зі Сходу

ОПИНИВШИСЬ У РОСІЇ, ДЕ КЮСТІН ПОЧАВ ДУЖЕ ЧОРНО ДИВИТИСЯ НА МАЙБУТНЄ ЄВРОПИ:

«Все, що я вам можу сказати, це те, що від часу, коли в Росії я бачу дуже чорне майбутнє Європи. Проте моє сумління примушує вам сказати, що цей погляд поборюють дуже розумні та досвідчені люди. Ці люди кажуть, що я перебільшую могутність Росії, що призначення цієї країни є понести свої здобутки на Схід, а потім розпастися... Вони визнають, що цей народ має відчуття мальовничості; вони присуджують йому музичні здібності, вони заключають, що ті нахили можуть допомогти розвинути до певної міри мистецтво, але їх не вистачає для переведення панівних намірів, які я йому приписую та які я вбачаю в його урядові. Наукового генія бракує москалям, – додають вони – москалі ніколи не виявили творчої сили, вони від природи одержали лінивий та поверховий дух; якщо вони вчаться, то більш від страху, а не через схильність; страх робить їх здатними за все братись... Але страх також перешкоджає їм зайти задалеко на кожнім шляху; геній через сміливість своєї природи є як героїзм, він живе свободою, в той час, як страх і рабство мають обмежене існування, як і пересічність, чиєю зброє вони

являються... Москалі скоріше покірні, як розумні, скоріше релігійні, як філософи, вони мають більше слухняності, ніж волі, їхній думці бракує руху, як їхній душі свободи... На хвилину вони можуть стати здобичниками зброєю, але ніколи не стануть ними ідеєю, а народ, що не має чого навчити народи, які він хоче підбити, не є на довший час міцнішим».

Як бачимо з наведеного, тодішні Кеннани вміли краще аргументувати свої тези, тим більше, що тоді москалі ще не вхопилися були універсальних отруйних ідей, якими мали б підбити світ, бо Маркс ще не встиг був створити для них свого марксизму...

Вже ж таки де Кюстін далі обстоює свої чорні передчуття. Навівши думки своїх противників, які ми значно скоротили, він пише:

«Такі, здається мені, найміцніші докази висловлені проти моїх побоювань політичними оптимістами... Я ніяк не послабив аргументів моїх противників; вони закидають мені, що я перебільшую небезпеку. Але в дійсності мої думки поділяють інші особи, маючи важливі для цього підстави. Вони закидають оптимістам їхнє засліплення, закликаючи їх побачити лихо ще заки воно не стало неминучим. Я представив вам питання у двох обличчях – висловлюйтесь: ваш присуд матиме для мене велику вагу, проте я попереджаю вас, якщо ваше рішення буде проти мене, то наслідком цього я далі буду старатися боронити мої погляди якнайдовше та якнайміцніше, пробуючи підперти їх ліпшими доказами. Я бачу велетня зблизька та я не можу себе переконати, що цей витвір Провидіння має завданням лише зменшення варварства Азії: мені здається, що його головне призначення покарати новою інвазією здрібнілу цивілізацію Європи; вічна східня тиранія безнастанно загрожує нам і ми підляжемо їй, якщо наші роздори та наші несправедливості зроблять нас гідними такої кари».

Поза тим де Кюстін звертає увагу на надзвичайну уважність, з якою москалі стежать за чужинцями, всюди їх супроводжаючи й не даючи їм можливости незалежно від них знайомитися з країною. Тодішні звичаї москалів нагадують сучасні методи Москви з її відвічним шпигунством.

Де Кюстін меланхолійно скаржиться на цю заздрісну пильність, з якою уряд відрядив до його особи фельдєгера, з яким маркіз мусив нерозлучно подорожувати по країні. Зрештою, поза фельдєгером усюди на шляху Кюстіна у відповідній хвилині несподівано виростали інші агенти тодішнього «інтуриста»:

«Вам ні в чім не відмовляють, але вас усюди супроводять. Ввічливість стає тут засобом догляду...» (Л. 19-й).

«В Росії таємниця панує всюди; таємниці адміністративні, політичні, соціальні і дискретність корисні та не потрібні... Режим, жорстокість якого вимагає, щоб його підтримувати подібними засобами – є режимом глибинно порочним». (Л. 20-й).

Майже одразу по прибутті до Петербургу де Кюстін схопив механіку існування цієї столиці, де він бачив «лише вищих урядовців, які командують над нижчими урядовцями. (Л. 9-й).

Ці спостереження цілком подібні до Шевченкових. На загал, чим більше вчитуватися у зауваження Кюстіна про Росію, тим частіше пригадуються майже подібними словами висловлені думки Шевченка в «Кобзарі» та в «Щоденнику». Варто навести без скорочення довше визначення Росії, складене ще в перших днях побуту маркіза на березі Неви:

«Цей народ-автоматів нагадує половину партії шахів, одна людина веде всю гру, а незримим супротивником є людство. Тут рухаються та дихають лише за дозволом імператора; також усе є понуре й присилуване. Мовчання панує над життям та паралізує його. Офіцери, візники, кріпаки, придворні – усі слуги того самого пана сліпо підлягають одній думці, їм незнаній. Це архитвір дисципліни, але видовище цього «досконалого» порядку мене зовсім не задовольняє, бо така впорядкованість здобувається через цілковите знищення незалежності. Мені здається, що тінь смерти ширяє над цією частиною земної кулі. (Значно пізніше А. Блок у поемі «Возмездіє» писав про Росію кінця XIX ст. майже те саме: «В те годи давніє, глухіє... Побєдоносцев над Россієй простьор совініє крила»...)

«Серед цього народу, позбавленого вільної години на волі, ви бачите лише тіла без душі й ви здригаєтеся при думці, що на таку кількість рук і ніг припадає лише одна голова». (Л. 9-й).

Як бачимо, маркізові спостереження з 1839 року зовсім не втратили своєї вартости й для Москви року 1958. Тому аж ніяк не доводиться дивуватися, що американський посол у Москві Бедел Сміс, як сам він недавно в цьому признався, часто замість того, щоб складати власний дипломатичний звіт з Москви до Вашингтону, переписував цілі сторінки з твору де Кюстіна, лише підписуючи їх сучасною датою. Ця глибина й влучність спостережень та думок Кюстіна, який розкрив істоту Росії, є рівнож причиною – безнастанного крику ненависти та розпачу сучасної московської гурра-патріотичної преси (Лазаревський, Солоневич, Ширяєв-Алімов, Кремньов, Тімашев та інші). Для москалів ворогом число перше є, власне, ніхто інший, як давно померлий маркіз Астольф де Кюстін...

Дуже багато надзвичайних по влучности спостережень висловив у своїй книзі де Кюстін також на адресу московської церкви. Обмежимось лише кількома:

«Коли церква відмовляється від свободи, вона втрачає моральну доброчинність, як рабиня, вона породжує рабство». (Л. 23-й).

«Політична віра тут міцніша, як віра, релігійна єдність московської церкви є лише зовнішня; секти,

примушені до мовчанки, зручно вирахованої пануючою церквою, риють собі дорогу під землю». (Л. 22-й).

Дуже вірне окреслення характеру московської влади подає Кюстін: «Російська влада – це таборова дисципліна, підкорена державному ладові, це стан облоги, який став нормальним станом суспільности». (Л. 9-й). А от нижче короткі рядки, які могли б стати написом на цьому творі:

«В Росії деспотизм є на троні,
але тиранія є всюди».
(Лист 23-й).

* *
*

VII. Москва

ОПИНИВШИСЬ У РОСІЇ, ДЕ КЮСТІН ПОЧАВ ДУЖЕ ЧОРНО ДИВИТИСЯ НА МАЙБУТНЄ ЄВРОПИ:

«Після Петровсько-Розумовського розчарування все більше зростало, так що при в'їзді до Москви ви, нарешті, не вірите тому, що помічали здалека: приснилося, а по пробудженні ви опинилися в найпрозаїчнішім та найнуднішім місті у світі, у великім місті без жодної будови, що була б гідна розумного захоплення. Перед цією тяжкою та незграбною копією Європи ви питаєте себе, куди поділася Азія, що на мить постала перед вами. Без здібности до будування, без хисту до різьбарства можна накопичувати каміння, творити величезні розміри будівлі, але не можна створити чогось гармонійного, тобто великого через свої співвідношення. Щасливий привілей мистецтва!.. Архитвори переживають самих себе, вони існують у пам'яті людській довгі віки по тім, як час їх зруйнував; вони приязні через натхнення, яке проявляється в їх найостанніших дрібницях. Вони вічні, як думка, що їх створила, в той час, як неформальні маси з певною тривкістю, яка їм надана, будуть забуті навіть ще заки їх подолає час. Мистецтво, коли воно досягає досконалости, вдихує в камінь душу, – це таїнство. От чого вчить нас Греція, де кожний кусник

різьби спричиняється до більшого враження від загального плану кожної будови. В будівництві, як і в інших мистецтвах, – це досконалість найменших дрібниць та їхні відношення, мудро комбіновані з загальним планом, з яким народжується відчуття краси. В цілій Росії ніщо не витворює подібного враження».

Про ославлену московською пропагандою строкату, наче папуга, церкву Василя Блаженного де Кюстін висловлюється так:

«Звичайно, країна, де подібна будова зветься місцем молитви, не є Європою – це Індія, Персія, Китай, а люди, що йдуть вклонятися Богові в цій коробці конфітур, не є християнами».

Про московський Кремль, хоч він і був збудований ломбардськими будівничими, які зробили з нього кепську копію міланського замку, де Кюстін із жахом пише: «Ці незчисленні будови висловлюють лише одну й ту саму ідею, яка панує тут над усім: війна підтримана жахом. Кремль – це безперечно витвір понадлюдської істоти, але істоти злотворної. Слава в рабстві – така є алегорія, зображена цим шайтанським спорудженням... Це місце побуту для постатей з Апокаліпси.

Даремно кожна вежа має свій окремий вигляд та призначення, бо всі вони мають те саме значеная: озброєний терор!

Мешкати в Кремлі – це не значить жити, а боронитися: пригноблення викликає повстання, повстання зумовляє обережність, обережність збільшує небезпеку, а з цієї довгої послідовности дій та протидій народжується потвора, деспотизм, що збудував собі дім у Москві, Кремль! От і все. Коли б повернулися на землю велетні передпотопового світу, щоб відвідати своїх слабих нащадків, вони могли б ще оселитися тут.

В архітектурі Кремля все має символічний сенс, вільний чи ні, але те що залишається реального, коли ви перемогли ваш перший переляк, щоб дістатися до

глибини цих дикунських пишнот – це купа схованок, бундючно прозваних палатами та соборами. Москалі чинять мудро, вони не виходять із в'язниць.

Саме їхнє підсоння є спільником тиранії. Холод цієї країни не дозволяє будувати тут великих церков, де вірні замерзали б під час молитви; тут дух не зноситься в небо оздобами релігійної архітектури, під цією широтою людина може ставити Богові лише темні будиночки. Темні кремлівські собори з їх вузеньким склепінням та грубими мурами, нагадують льохи – це мальовані в'язниці, в той час, як палати – це позолочені темниці».

Далі де Кюстін зазначає, що душею Кремля є Іван IV-ий: «Це не він збудував цю фортецю, але він в ній народився, там умер і туди повертається, його дух залишається тут».

«План Кремля був започаткований і виконаний за його предка Івана III-го і людьми цього покрою; та я хочу послуговуватись цими величезними постатями, наче дзеркалом, щоб представити вам Кремль, якого я не можу змалювати звичайними засобами, бо тут мої слова не дорівнюють речам...

Якщо з улаштування будинку ми виводимо характер особи, яка в ньому живе, то чи не можемо ми шляхом подібного розумування уявити собі вигляд будівель після людей, для яких вони були збудовані? Наші пристрасті, наші звички, наш геній – настільки сильні, що залишають свій незаперечний слід на всьому, аж до самих основ наших осель.

Отже, коли існує спорудження, до якого можна прикласти цей спосіб уявлення, то це саме буде Кремль... Тут ми бачимо приявність Європи і Азії, а геній Візантії сполучує їх.

Як не крутити чи розглядати цю фортецю під оглядом чисто історичним, чи розглядати її під оглядом поетичним та мальовничим – вона все одно буде

найбільш національною будівлею Росії, отже, і найцікавішою як для москалів, так і чужинців.

Я вам уже сказав, що Іван IV зовсім не будував Кремля і це святилище деспотизму було збудоване з каміння за Івана III 1485 року двома архітекторами італійцями, що звалися Марко та Пієтро Антоніо, викликаними до Москви великим князем, який хотів відновити дерев'яні укріплення фортеці, давніше заснованої Димітрієм Донським.

Але, якщо Кремль не є твором Івана IV, то він є його ідеєю. Це натхнений пророчим духом Іван III збудував палац для тирана, свого внука. Італійці-архітектори були всюди, але ніде ці люди не створили нічого подібного до твору, виконаного ними в Москві. Я додам, що й деінде були абсолютні самовладці, несправедливі, довільні, примхливі, та все ж панування жодної з тих потвор не дорівнює царюванню Івана IV; те саме зерно проростало під різними широтами і на різних ґрунтах витворило рослини того самого роду, але відмінні розміром та виглядом. Земля не побачить двох архитворів деспотизму, подібних Кремлеві, ані двох націй так забобонно терпеливих, як нею була московитська нація за ославленого царювання свого тирана.

Наслідки його даються взнаки ще за наших днів. Якби ви мене супроводили в цій подорожі, то ви відкрили б разом зі мною на дні душі московського народу неминучі спустошення самодержавної влади, доведеної до останніх висновків, спочатку – це дикунська байдужість до святости слова, до щирости почувань, до справедливости поступовань і, потім – це перемога брехні в усіх життєвих вчинках та справах. Це брак чесноти, недовір'я, обман у всіх формах, словом – моральний сенс є винищений». (Слід зазначити, що Турґенєв не раз висловлював погляди, вражаючо подібні до Кюстінових. 1865 року він писав до

графині Лаваль, що чесноти, прямоти, щирости, одвертости – немає в його народі...). *(І. Турґенєв. Пісьма к ґрафіне Лаваль. м. 1915.)*

Але вернімося до Кюстіна в Кремлі, який проголошує далі: «Мені здається, що я бачу процесію пороків, що виходить усіма кремлівськими воротами, щоб затопити Росію.

Інші нації зносили тиранію, московська нація її одушевила, вона ще любить її. Чи не є характерним цей фанатизм покірности? Тут, одначе, не можна заперечити, що ця народна манія винятково може стати основою взнеслих поступувань. Тут людина часто доводить приниження до героїзму; вона не є добра, але не є дрібничкова. Це те, що можна сказати про Кремль. Немає приємности дивитися на те, але це кидає вас у жах. Це не гарне, це жахливе, як царювання Івана IV.

Таке царювання осліплює назавжди людську душу в нації, що терпеливо зносила його до кінця; останні небожата цих людей, розп'ятих катами, будуть відчувати муки своїх батьків. Злочин проти людськости деґрадує народи аж до їхніх найдальших нащадків. Цей злочин не полягає лише в тому, що хтось чинить несправедливість, але, що ніхто цьому не протиставиться; народ, який під приключкою, що покірність є найперша з чеснот, зберігає тиранію для своїх нащадків, нехтує своїм власним добром, він робить гірше, як це: він ухиляється від своїх обов'язків.

Сліпа покірність підданих, їхня мовчанка, їхня вірність своїм безмозким панам – є фальшивими чеснотами: підкорення похвальне, а зверхність шанована, коли вони стають засобом забезпечення людських прав. Але коли король нехтує тим, коли він забуває за яких умов дозволено панувати над собі подібними людьми, то громадянам залишається тільки звернутися до Бога, свого вічного пана, який звільнить їх від присяги вірности тимчасовому господареві.

Ось цих обмежень москалі ніколи не припускали і не розуміли, одначе, вони є конче потрібні для розвитку справжньої цивілізації. Без них надійде хвилина, коли суспільний лад стане більш шкідливим, а ніж корисним для людей, а софістам залишиться проповідувати поворот людини до лісових нетрів.

Одначе подібне вчення, з якою поміркованістю його не викладали б і не хотіли б застосувати на практиці, здається бунтарським у Петербурзі. Отже, москалі наших днів є гідні підданців Івана IV. Це одна з причин, які заставили мене дати вам коротку історію цього царювання.

У Франції я забув про ці факти, але в Росії ви змушені знову нагадати собі жахливі подробиці. Це буде предметом мого дальшого листа. Не бійтеся нудьги: ніколи оповідання не буде цікавіше, як це.

...Брутальна жорстокість Івана IV примусила зблід-нути Тиберіїв, Неронів, Каракал, Людовіка, Річарда III, Генріха VIII і всіх старовинних та сучасних тиранів... Якщо ви не студіюєте спеціально літописів Росії, то розповідь, яку зараз будете читати, вразить вас своєю потворністю. Проте, це лиш підсумок справжніх подій.

Але ціла ця збиранина страхіть, засвідчена історією, хоч це звучить як вигадка, не є тим, що викликає найбільше думок при описі довгого царювання Івана IV. Ні, проблемою цілком не до рішення для філософів, вічним предметом для здивування та понурих роздумувань є вплив, який зробила ця тиранія, без подібної собі, коли йдеться про націю, яку вона здесяткувала: вона не лише не викликає відрази в цілих поколіннях,– вона їх зачаровує.

Іван IV, ще дитиною вступає на престіл у 1533 р. Коронований, маючи 17 років, вмер у Кремлі по 51 роках царювання 18 січня 1584 року. Був оплакуваний цілою нацією, не виключаючи дітей своїх жертв.

Якби не було, слід сказати, що це потворне царювання так одушевило москалів, що вони знаходять у безмежній владі князів, що над ними панують, предмет захоплення; політична слухняність стала для москалів релігією-культом. Лише в цьому народі, принаймні я так гадаю, були мученики, що обожнювали своїх катів! Чи ж Рим клякав на коліна перед Тиберієм чи Нероном, щоб благати їх не зрікатися самодержавної влади та далі його палити, грабувати, спокійно купатися в його крові, безчестити його дітей? А це саме те, що вчинили москвини перед найбільшою тиранією царювання Івана IV.

Він захоче забратися геть, але москалі благатимуть правити далі над ними по своїй уподобі. Так виправданий, так гарантований тиран знову розпочне тяг своїх катувань. Для нього царювати – це вбивати, він вбиває від страху та з обов'язку і ця надто проста конституція є скріплена згодою москалів та жалем і слізьми цілої нації по смерти тирана!... Іван, коли він рішив, як Нерон, скинути ярмо слави та чесноти, щоб панувати виключно терором, не обмежується винаходом незнаних до того часу жорстокостей, він ще обтяжує нещасливих жертв своєї люті образами: він винахідливий, він комічний у своїй жорстокості. Жахливе та смішне одноразово оживлюють його сатиричну та немилосердну душу. Він пробиває серця вщіпливими словами в той самий час, як він сам шматує тіла, і в цих злочинах, поповнюваних на своїх земляках, яких від надміру перестрашеної гордости вважає за ворогів, добірність його слів перевищує варварство вчинків.

Це не означає, що він не кохався у тортурах на всілякі способи, винайдених перед ним, щоб мучити тіла людей та продовжувати муки: його урядування – це царювання тортур.

Уява відмовляється сприймати таке моральне та політичне явище. Я щойно це сказав і це слід сказати вдруге: Іван IV розпочав, як син Агріппіни, з чесноти та з того, що впливає, мабуть, на найбільше чванливу і метушливу націю – із завоювань. У цій добі свого життя,

примушуючи замовкнути грубі нахили та брутальну жорстокість, які в нього проявлялися від дитинства, він підпорядковує керівництву мудрих та суворих друзів.

Благочестиві дорадники, мудрі керівники, роблять спочатку цього царювання одну з найблискучіших та щасливих епох у московських літописах, але початок був короткий, порівнюючи з рештою, а зміна яскрава, жахлива та цілковита.

Казань, ця грізна опора ісламізму в Азії, паде у 1552 році під ударами царської армії, його енергія здивувала навіть напівдикі племена, але незабаром ви побачите його таким боягузом, таким плазуном: він стає боязким і в той же час жорстоким. Це через те, що в нього, як майже в кожної потвори, жорстокість мала своїм головним корінням страх. Він через ціле своє життя пригадував те, що він зазнав у дитинстві: деспотизм бояр, їх роздори загрожували його життю, коли йому ще бракувало сили, щоб боротись, можна сказати, що змужніння принесло йому бажання помститися за безсилість дитячого віку. Але, якщо є щось глибоко повчального у страшнім житті цієї людини, то це те, що він згубив хоробрість – згубивши чесноту.

Чи це не свідчить про те, що Бог, вкладаючи в людину серце, сказав їй: Ти будеш хоробра лише доти, доки будеш людяна.

Ця наука мені видається коштовною та втішною і я дуже радий, що міг її віднайти в глибині цієї жахливої історії.

Астрахань підпала тій самій долі, що й Казань. Московщина, звільнена від сусідства своїх давніх господарів татар – ликує на радощах, але цей народ слуг, що може звільнитися від одного ярма, щоб опинитися в другім, обожнює молодого царя з гордощами та боязню недавно звільненого.

Але раптово втомлений цар спиняється серед своєї слави, йому надокучили свої благословенні чесноти,

він падає під тягарем своїх лаврів, він назавжди зрікається продовжувати свій добрий шлях. Він воліє краще нікому не довіряти та карати своїх друзів за той страх, який вони йому спричиняють. Він більше не хоче слухати мудрих порад. Але його божевілля гніздиться в серці, воно не досягає його голови. Бо серед найбільш нерозумних вчинків, його промови повні сенсу, а листи повні логіки; їх ущипливий стиль змальовує злобність його душі, але він робить честь його проникливості, ясності його духу.

Його давні дорадники є першими жертвами його злоби; він вбачає в них зрадників, або, що є однозначним в його очах, панів він засуджує на вигнання і на смерть винних за непошану до самодержавства. Ці непоштиві міністри довгий час дозволяли собі вважати себе мудрішими від свого господаря: присуд здається справедливим в очах народу. Це завдяки порадам цих непідкуплених людей він здобув собі славу. Він не може зносити тягару вдячности, яка належиться їм від нього, а боячись здаватися невдячним супроти них, він їх убиває... Дика злоба вибухає тоді в ньому, дитячі страхи збуджують жорстокість дорослого: завжди жевріючі спогади про загрози та роздори вельмож, які сперечалися за охорону його колиски, вказують йому всюди зрадників та змовників.

Ідолопоклонство перед самим собою, дотримане в усіх наслідках державного управління,– такий є кодекс справедливости царя, скріплений згодою цілої Московщини. Не зважаючи на свої злочини, Іван IV є в Москві вибранцем цілої нації. Деінде його вважали б за потвору, що її виригнуло пекло.

Втомлений брехати, він доводить цинізм тиранії до того, що перестає прикидатися добрим, легковажить собі цю останню обережність звичайних деспотів. Він показує себе відверто жорстоким, а щоб не червоніти за чесноти інших, він віддає останніх зі

своїх безкорисних друзів на помсту своїх більш невибагливих улюбленців. Тоді між царем і його сателітами утворюється суперництво у злочинах, яке примушує здригатись, та (тут Бог об'являється ще раз у тій, майже, понадприродній історії) так само, як його моральне життя поділяється на дві доби, його тілесний вигляд зміняється передчасно: вродливий за ранніх молодощів, він стає гидким, коли стає злочинним.

Він втрачає досконалу дружину і одружується з такою ж кровожерною, як він сам. Ця також умирає. Він одружується ще раз на превелике згіршення грецької церкви, що не дозволяє третього шлюбу: так він одружується п'ять, шість, сім разів!!! Не знати докладної кількости його шлюбів. Він знеохочується, вбиває, забуває своїх жінок та всупереч байдужості, яку на показ проявляє до своїх колишніх жінок, він починає мститися за їхню смерть з дрібничковим завзяттям, що з кожним повдовінням царя поширює пострах на ціле царство. Одначе, здебільшого, ця смерть, що служила причиною до стількох страчень, була спричинена чи наказана самим царем, його жалоби є для нього нічим іншим, як причиною для пролиття крови та примушування других до плачу.

Він наказує всюди твердити, що побожна, прекрасна, нещасна цариця була отруєна його міністрами, дорадниками царя, або боярами, що хотіли її позбутися.

Чи ви не бачите, що він даремно намагається скинути маску, він бреше через звичку, якщо це не є конечністю, до такої міри брехня нерозлучна з тиранією. Це пожива душ, що підупадають, та урядів, основи яких зневажаються. Так само як правда є кормом душ, що відроджуються, та розумно впорядкованих суспільностей.

Наклепи Івана IV завжди наперед обґрунтовані, кожний, кого влучила отрута його слова – вмре; трупи накопичуються довкола нього. Але смерть це ще найменше зло, яким він наділює засуджених. Його поглиблена жорстокість відкрила способи змушувати їх прагнути останнього удару. Визнаючись на тортурах, він грає витонченими терпіннями своїх жертв, він продовжує ці терпіння з пекельною звинністю та в своїй жорстокій дбайливості насолоджується їхніми муками і боїться їхнього скону в такій самій мірі, як вони його прагнуть. Смерть – це єдине благо, яке він дарує своїм підданим.

Проте слід вам описати раз назавжди деякі з нових способів жорстокостей, що він їх винайшов супроти, так званих, злочинців, яких він хоче скарати (Карамзін, звідки я це беру, наводить джерела). Він їх наказує варити по частинах, у той час, як обливають крижаною водою решту тіла; він примушує здирати з них шкіру в його приявности. Потім, він велить колоти зубцями їхнє оголене та трепетливе м'ясо, а в той час його очі пасуться в їхній крові, в їхніх здриганнях. Його вуха насолоджуються їхніми криками, інколи він їх добиває власноручно ударами кинджалу, але здебільшого, закидаючи собі цей акт ласки, як свою слабість, він заощаджує довго серце та голову, щоб зволікати з тортурами. Він наказує відрубувати члени тіла, але обережно, щоб не зачепити тулуба; потім він наказує кидати один по другім ці живі тулуби виголодженим та пожадливим звірам, які видирають кусні з цих жахливих недобитків.

Тремтливі тулуби старанно зберігають, щоб примусити їх якнайдовше бути при цих вправах царя, що суперничає в жорстокості з тиграми. Він перевтомить катів, забракне місця для поховань. Новгород Великий буде обраний, щоб служити прикладом для насичення гніву цієї потвори. Ціле населення міста оскаржено за зраду на користь Польщі, але воно винне найбільше через те, що довгий час було незалежне та славне. Його зачумлено навмисно безліччю довільних страчень, що відбуваються в його закривавлених мурах, води Волхова псуються під трупами, що залишилися непохованими довкола валів проклятого міста. А тому, що

смерть через тортури не була досить знищуюча, то штучна пошесть суперничає з шибеницями, щоб масово десяткувати населення та наситити лютість батюшки. Батюшка – ласкаве слово чи скоріше титул, яке улесливі московити з сердечністю надають машинально своїм всемогутнім та улюбленим володарям, якими б вони в дійсності не були.

Під цим безмозким царюванням жодна людина не йде природним шляхом свого життя, жодна не досягає можливого кінця свого існування, людська зухвалість посягає на божеську прерогативу. Сама смерть зведена до ролі служки, ката, втрачає свою поважність відповідно до того, як життя втрачає свою ціну. Тиран здетронізував янгола, а земля, окроплена кров'ю та слізьми, з покорою бачить, як служниця божеської справедливости слухняно крочить позаду відгодованих катів великого князя. Під царем смерть стає рабинею людини. Цей безмозкий тиран завербував чуму, що з підлеглістю капрала спустошує цілі країни, призначені до вилюднення примхою цього володаря. Радість цієї людини є нещастям для других, його влада – нищенням життя, війною без слави, війною під час глибокого миру, війною супроти істот, позбавлених оборони, голих, безвільних, яких Бог поставив під його священну охорону. Його закон – ненависть до людського роду; його пристрасть – страх, подвійний страх, той, що він його відчуває та той, що його спричиняє.

Коли він мститься, то він продовжує послідовність своєї юстиції аж до останнього ступеня споріднення, вигублюючи цілі родини, молодих дівчат, старців, вагітних жінок та немовлят. Він не обмежується, як звичайні тирани, покаранням просто кількох родин, кількох підозрілих осіб: ми бачимо, як він мавпує жидівського Бога, вбиває цілими провінціями, не минаючи нікого – все там винищується, все, що було живе, зникає, включно до звірят, до риб, яких він затроює

в озерах та ріках. Чи ви ймете віру цьому: він примушує синів помагати катам супроти власних батьків!.. Та ще знаходяться такі, що це роблять!!!

Послуговуючись людськими тілами наче годинниками, Іван винаходить отрує з визначеною годиною та відзначає із задоволеною постійністю найменші відхилення свого часу смертю своїх підданих, по-мистецьки видовженою з хвилини на хвилину на шляху до труни, яку він увесь час тримає відкритою під їхніми ногами. Яка найдокладніша точність головує на цих пекельних розвагах. Пекельних! – чи це відповідне слово? Чи людина для себе самої могла б винайти такі насолоди? Чи людина насмілилась би спотворювати святе ім'я справедливості, вживаючи його при такій нечистивій грі? Хто міг би насмілитись сумніватися в існуванні пекла, читаючи подібну історію?

Потвора сама приявна особисто при всіх наряджених нею тортурах: випари крови п'янять її, не насичуючи. Він завжди дуже веселий, коли він бачить смерть та спричиняє муки багатьох нещасних.

Він витворює для себе забаву, що я кажу, обов'язок ображати їхні муки, розтинаючи їх своїм глузливим словом, гострішим як лезо його ножів.

Отже, перед цим видовищем Московщина мовчить!.. Та ні, незабаром ви побачите, як вона зворушиться, вона зараз запротестує. Але не думайте, що вона це зробить в обороні потоптаної людяности, вона протестуватиме проти небезпеки позбутися князя, що керує нею так, як ви щойно бачили.

Потвора, давши стільки доказів жорстокости, мала б бути знана для свого народу і вона була знана!.. Але раптом, чи то щоб розважити себе вимірюванням терпеливости московитів, чи з християнського каяття (він удавав пошану перед святощами, лицемірство само могло перемінитися на справжню побожність в певних хвилинах цього цілком протиприродного

життя), отже нехай це буде християнське каяття, чи від страху, чи від забаганок, чи від утоми, чи від хитрощів – одного дня він покинув своє берло, тобто свою сокиру, та кинув корону об землю. Тоді, але лише тоді, за час цього цілого довгого царювання, імперія розворушилася. Нація, загрожена визволенням, збудилася зненацька: москалі, досі німі свідки, безвільні знаряддя таких страхів, віднайшли голос і цей голос народу, що гадає бути голосом Бога, підноситься раптово, щоб оплакати втрату такого тирана!.. Може вони мали сумнів щодо його щирости, боялися не безпідставно його помсти, на коли було б прийняте удаване його зречення: хто знає, чи ця любов до князя не мала за своє джерело жах, навіяний тираном, – москалі вдосконалили жах, чіпляючи йому маску любови.

Москві загрожує ворожа інвазія (Іван влучно вибрав час на каяття), москалі боялися безладдя, інакше кажучи, – вони передбачають хвилину, коли, не можучи забезпечити для себе свободу, вони будуть примушені думати і бажати по своїй волі показати себе людьми та, що найгірше, громадянами; що стало б щастям для другого народу – знеохочує цей. Коротко, Московщина втомлена своєю довгою немічністю, віддано вклякає перед чобітьми Івана, яких вона боїться менше, як самої себе. Вона благає цього незаступимого володаря, вона збирає його скривавлену корону і берло та повертає йому. Просить у нього єдиної ласки: згодитися знову одягти на неї залізне ярмо, в якому вона ніколи не втомилася ходити.

Якщо це покора, то вона йде задалеко, навіть для християн; якщо це підлість, – то вона непростима; а коли це патріотизм, – то він нечестивий. Коли людина зломить свої гордощі, то вона творить добро; коли людина любить невільництво, – то чинить зло. Релігія покоряє, невільництво упідлює і між ними двома існує така різниця, як між святістю та брутальністю.

Як би там не було, московити, заглушуючи крик свого сумління, вірять у царя більше як у Бога. Чи таким чином вони створюють для себе чесноту, приносячи все в жертву для рятунку імперії, ганебної імперії, існування якої може бути продовжене лише потоптанням людської гідности!!! Засліплені монархічним ідолопоклонством, яке створили самі для себе, москалі нашого століття, так само як і москалі століття Івана, забувають, що пошана перед справедливістю, що культ правди має більшу вартість для всіх людей із слов'янами включно, аніж для Росії.

Тут мені ще раз об'являється інтервенція понадприродної влади із старовинними формами. З тремтінням запитуєш себе, яка є майбутність, що її Провидіння обрало для цієї суспільности, яке такою ціною купує собі продовження життя.

Я досить часто звертав вашу увагу на те, що нова римська імперія тліє в Росії під попелом Візантії. Самий жах не викликає такої терпеливости. Ні, повірте моєму передчуттю, є одна пристрасть, яку москалі розуміють, як жодний народ її не розумів від часу римлян: це амбіція. Амбіція примушує їх жертвувати всім, абсолютно всім, як Бонапарт, до конечности існування включно.

Це той найвищий закон, що підпорядковує цю націю Іванові IV: хай буде тигр замість Бога, щоб лише не заникла імперія – така була російська політика за цього царювання, що створило Росію. Та мене жахає значно більше терпеливість жертв, аніж жорстокість тирана. Це політика інстинкту чи політика розрахунку, що для мене мало важить! Що для мене є важливим та що я бачу з жахом, – це те, що вона триває вічно, зміняючись відповідно до обставин та що ще сьогодні вона викликала б ті самі наслідки під подібним царем, коли б земля породила двічі Івана IV.

Дивуйтесь цьому единому в історії видовищу: москалі із завзятістю та підлістю людей, що хочуть посідати

цілий світ, плачуть біля ніг Івана, щоб він далі правив над ними..., ви знаєте як, та щоб він зберіг для них те, що зненавидів би кожний народ, не захоплений фанатичним передчуттям своєї слави.

Всі клянуться – великі, малі, бояри, стани та особи, словом – ціла нація клянеться із слізьми, з любов'ю підкоритися в усьому, щоб тільки він не залишив їх на самих себе. Цей верх нещастя є єдиною загрозою, яку москалі у своєму нешляхетному патріотизмі не можуть холоднокровно зносити; беручи до уваги, що неминуче безладдя, яке постане, зруйнувало б їхню імперію невільників. Підлість, доведена до цього ступеня, наближається до взнеслого; це щось від римських чеснот і вона увічнює державу, але яку державу, милий Боже!... Засіб знеславлює мету.

Тим часом розчулена жорстока бестія змилосердилася над звірятами, з яких довгий час робила для себе пасовисько; вона знову повертається до влади без обмежень, навпаки, з абсурдними застереженнями на користь своїх гордощів і люті. Він згоджується їх прийняти неначе з ласки до цього народу, залюбленого у приниженні так, як інші народи є фанатиками свободи; до цього народу насичуваного своєю власною кров'ю, народу, що прагне, щоб його вбивали на втіху свого володаря; він тремтить, як тільки віддихне в спокою.

Починаючи від цього моменту витворюється методична тиранія, але проте ґвалтовна, якої подібної не знають літописи людського роду, беручи на увагу, що було ж стільки божевілля в її виконуванні і в покірності супроти неї. Володар і нація в ті часи; ціла імперія – здуріли, а наслідки цього шалу ще тривають.

Грізний Кремль, з усіма своїми залізними брамами, своїми ославленими підземеллями, своїми неприступними мурами, своїми вежами – здається занадто слабо укріпленим для нерозважного монарха, що хоче вигубити половину свого народу, аби могти керувати в спо-

кою другою половиною. В цьому серці, що само по собі збочується від терору і люті, де зло та страх витворюють щодня нові спустошення, поєднується незрозуміла зневіра (бо для цього немає жодної помітної причини, принаймні позитивної) з безцільною жорстокістю; так найбільш ганебна трусливість спричинюється до найбільш сліпої жорстокости. Новий Навуходоносор, король, перетворений на тигра.»

Далі де Кюстін згадує залишення Кремля Іваном IV, що створив для себе нову цитадель в Слободі Олександрівській та про заснування опричнини. Нарешті розпочинає довгу серію цитат з історії Карамзіна у французькім перекладі Жофре (Париж, 1826). Ось, наприклад, один уривок з Карамзіна:

«4 лютого 1565 року Москва побачила сповнення умов, оголошених царем для духівництва та для бояр в Слободі Олександрівській. Розпочали страчувати, так званих, зрадників, що нібито змовлялися разом з Курбським на життя царя, цариці Анастасії та її дітей. Першою жертвою був знаний воєвода князь Горбатий Шуйський. Цей видатний полководець, що багато спричинився до здобуття Казанського ханства, був засуджений на смерть так само, як і його сімнадцятирічний син. Вони обоє вступили на місце тортур спокійно та гідно, тримаючись за руки... Зять Горбатого, князь Ховрін, грек родом, великий старшина Ґоловін, князь Сухой Кашін, князь Ґоренський – були повішені того самого дня. Князя Шеверьова посадили на паль. Князів Куракіна та Немого постригли в ченці; велика кількість бояр та боярських дітей була позбавлена майна, інші – засуджені на вигнання» (Карамзін, т. IX, ст. 99).

Не будемо тут наводити за Карамзіном описи злочинів опричнини, що з наказу царя руйнує, грабує, ґвалтує, палить та пустошить решту населення Москви і околиць, так звану, земщину, поставлену царем поза законом. Цар сам бере якнайдіяльнішу участь в

геройствах своєї оприччини і своїх власних синів примушує до цього.

«У керуванні справами, – пише далі де Кюстін – життя цієї потвори є суміш енергії та підлости. Він загрожує своїм ворогам, доки вважає себе сильнішим, а переможений – він плаче, скиглить. Він знеславлює себе, знеславлює свою країну, свій народ і ніколи не знаходить спротиву, жодний голос не піднесеться проти цих потворностей!!! Ганьба, ця остання кара націй, що зраджують самих себе, не отвирає очей москалям!..

Кримський хан спалює Москву, цар утікає. Він повертається до своєї столиці, яка є купою попелища, його приявність викликає серед решток населення більше страху, аніж його спричинив ворог. Але все одно, ніхто ані «мур-мур» проти царя, що ганебно втік...

Поляки, шведи по черзі пізнають надмір його нахабства та його трусливости. У переспраавах з кримським ханом він принижує себе, даруючи татарам Казань та Астрахань, що він від них видер з такою славою. Він грається славою, як усім. Не зважаючи на кількакратні зради свого шефа, Московщина завжди невтомна в рабстві, ані на хвилину не залишає слухняности, такої ж тяжкої і принижуючої; геройзм обійшовся б дешевше цій нації, жорстокій супроти себе самої».

* *
*

VIII. Кремль і його жителі–тирани

НЕ ВВАЖАЮЧИ ПОТРІБНИМ ДОКЛАДНІШЕ ЗУПИНИТИСЯ НА ДАЛЬШИХ СТОРІНКАХ ЛИСТІВ ДЕ КЮСТІНА, ПРИСВЯЧЕНИХ ІВАНОВІ IV, УВАЖНІШЕ РОЗГЛЯНЕМО ДОДАТОК ДО ЛИСТА 26-ГО, ЯКИЙ СПОЧАТКУ БУВ ПРИСВЯЧЕНИЙ ХАРАКТЕРИСТИЦІ КРЕМЛІВСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ, ПРО ЯКУ КЮСТІН ПИШЕ ТАК:

«Я хочу вам ще раз сказати, що мистецтво не має назви для окреслення архітектури цієї пекельної твердині; стиль цих палаців, цих в'язниць, цих каплиць, що звуться соборами, не нагадує нічого знаного. Кремль не є ані в мавританськім стилі, ані в готичнім, ані в старовиннім, ані навіть у чистім візантійськім. Це, даруйте мені цей вираз, архітектура царична (czarigue).

Іван є ідеалом тирана, Кремль є ідеалом палацу тирана. Цар є мешканцем Кремля; Кремль це дім царя. Я не маю нахилу до нововитворених слів, але «царична архітектура» – таке окреслення потрібне для кожного мандрівника, бо жодне інше не в стані вам змалювати того, що воно викликає в думках кожного, хто знає, що таке цар.

В Москві є два міста: місто катів та місто жертв. Історія нам оповідає, як ці два міста могли народитися поруч себе та існувати – одно серед другого.

Кремль був відгаданий Лямартіном, що, не бачивши його, змалював його в своїм описі міста допотопних велетнів. Не зважаючи на поспіх праці, або може, дякуючи цьому поспіхові, що заступає імпровізацію, «Упадок Янгола» має місця першорядної краси, це поезія фресок... (Lamartine: «La Chute d'un Ange»).

Признаюся, що для того, щоб добре оцінити якості цього епічного твору, мені довелося прийти аж до підніжжя Кремля, читати криваві сторінки історії Росії. Карамзін, хоч він і боязкий історик, але повчальний, бо він має чесну основу, яка пробивається крізь його розважливі звички та яка змагається з його московським походженням та із забобонами його виховання. Бог покликав його помститися за людство, можливо всупереч йому та всупереч авторові. Без потурань – що я йому закидаю – йому не дозволили б писати: безсторонність викликає тут враження революції, а моя щирість буде визнана за зраду.

Я почну з вибачень, що ними Карамзін вважає потрібним звернутися до деспотизму після того, як він насмілився змалювати тиранію: суміш відваги та боязні, яку ви зустрічаєте в цьому уступі, надихне вас, як і мене, подивом всуміш із співчуттям до історика, так придавленого подіями щодо вислову своїх думок.

Том 9, ст. 556: «Щойно звільнена від ярма монголів, Московщина мусила побачити себе ще здобиччю тирана. Вона його перенесла та зберегла любов до самовлади, переконана, що сам Бог надсилає на людей чуму, землетруси та тиранів. Замість того, щоб розбити в руках Івана залізне берло, яким він її гнобив, вона підкорилася деспотові, без іншого рятунку поза молитвою та терпеливістю, щоб одержати за щасливіших часів Петра I та Катерину II (історія волліє не згадувати за живих). Неначе греки в Термопілях (порівняння яскраво московське й доказує зай-

вість історичних студій, коли з них витягаються вимушені висновки. Проте, слід зазначити, Карамзін має визначний розум, але він родився та мешкав у Росії – Кюстін), побожні та світлі мученики гинули на помості за батьківщину, віру та присягу, не допускаючи навіть думки про спротив (і ви насмілюєтесь визначити мучеництвом подібну підлеглість! – К.). Немає підстав, щоб вибачити жорстокість Івана. Кілька чужеземних істориків твердили про змови, які він знищив; за однозгідним свідченням наших літописів та всіх урядових документів, ці змови існували лише в затьмареній голові царя. Коли б бояри, духівництво, міщани снували зраду, яку їм закидали, вони б ніколи не покликали тигра з його печери в Олександрівській слободі. Ні, він впивався кров'ю ягнят, а останній погляд, який його жертви кидали на світ, благав від сучасників та нащадків справедливости та співчутливого спогаду.

Помимо всіх можливих моральних та метафізичних пояснень, вдача Івана, кривавого тирана у зрілому віці та на схилі життя, є загадкою для людського серця та ми ставили б під сумнів найбільш правдиві звіти про його життя, коли б літописи інших народів не давали рівно дивовижних взірців».

Карамзін веде далі свою оборону дуже похлібним для Івана IV порівнянням з Калігулею, Нероном та Людовиком XI. Далі історик пише: «Ці звироднілі істоти, суперечні всім законам розуму, появляються в просторах, наче страшні метеори, щоб показати нам безодню зіпсуття, до якої може впасти людина, та змусити нас тремтіти!.. Життя тирана є нещастям для людського роду, але його історія завжди залишає корисні вказівки монархам та народам. Навіяти огиду до злого, чи це не є поширюванням любові до добра у серцях усіх? Слава добі, коли історик, озброєний смолоскипом правди, може під самодержавним

урядом, вкрити деспотів вічною ганьбою, щоб у майбутньому нещастя не стрінуло інших! Якщо для мертвих це вже не має значення, то принаймні живі бояться загального прокляття та осуду історії. Ця остання, не спроможна направити злих, але вона іноді запобігає завжди можливим злочинам, бо пристрасті також виявляють свій шал у цивілізованих століттях. Занадто часто їх ґвалтовність примушує розум до мовчанки або до усправедливлення рабським голосом вибриків, що є їх наслідком», (ст. 558, 559, т. 9. Карамзін, «Історія Росії»).

Далі слідує похвала на славу потвори. Усі ці моральні вихиляси, усі ці словесні обережності, невидно перетворюються на криваву сатиру; подібна боязнь рівнозначна відвазі, це об'явлення; об'явлення тим більше вражаюче, бо мимовільне.

Одначе москалі, заохочені похвалою суверена, пишаються Карамзіним, якого вони подивляють з наказу в той час, як вони повинні б викинути цю книгу з усіх своїх книгозбірень, переробити її текст, проголосити перший підробкою, чи скорше заперечувати його існування, підтвердити, що він ніколи не вийшов, та що публікація розпочалася з другого видання, яке тим самим стане першим.

Чи не така ж їхня звичка виступати проти кожної їм нелюбої правди?

В Санкт-Петербурзі дусять небезпечних осіб та замовчують небажані явища; з цим роблять, як заманеться. Якщо москалі не вхопляться за цей спосіб оборони проти ударів, що їх завдає деспотизмові книга Карамзіна, то помста історії буде майже запевнена, бо правда є частинно виявлена.

Європа навпаки повинна шанувати Карамзіна, який би чужинець одержав дозвіл ритися в джерелах, звідки він черпав для здобуття крихти світла, яку він кинув на найтемнішу із сучасних історій? Адже таким

чином деспотичний лад може бути суджений та засуджений. Подібний лад може існувати лише при допомозі мовчання та темряви!!!

Слід зазначити, що «моральні вихиляси та словесні викрутаси» тодішнього Карамзіна в обороні Івана IV-го надзвичайно нагадують сучасні промови теперішніх Вишинських в ООН в обороні невільничих таборів праці в СРСР і т. п.

Так само сучасна Росія дійшла до того вершка розуміння шкідливости історії для абсолютичного ладу, про яку згадує Кюстін. Тепер оголошуються неіснуючими не лише окремі небажані історичні праці, але й цілі історичні школи. Але не в наслідок читання твору Кюстіна, а в наслідок самої механіки московського державного абсолютизму, так глибоко розгаданого французьким подорожнім.

Кюстін наводить ще ряд уступів з Карамзіна, де окреслена вдача та панування Івана IV та його діда Івана III; щодо цього – Кюстін висловлюється вже від себе так: «Це Іван III був справжнім фундатором сучасної російської імперії; це також він перебудував з каменю мури Кремля. Ще один жахливий гість, ще один привид придатний до появи в цьому палаці та спочивання на вістрях цих веж!!!

Змальований Карамзіним образ Івана III не закреслює слів цього великого князя: «Я дам вам у царі, кого захочу».

Пйотр I затвердив засаду Івана III, підпорядковуючи, як і цей князь, спадковість корони примхам царя. Цей самий реформатор ще більше наблизився до тирана тортурами, яким він віддав свого сина та, так званих, спільників цього сина. Ви прочитайте витяг з історії де Сеґюра, що доводить подібність сучасного великого реформатора до потвори, про що ми не знали давніше – перед появою твору Сеґюра. Справа торкається законів, проголошених Петром, зради його

супроти свого нещасного сина та тортур духовних та інших осіб, що заохочували його сина до спротиву перед цивілізацією, привезеною із Заходу.

«Военний регламент», у двох частинах та в 91 розділах, оголошений року 1716: «Початок є вражаючий: або з щирої побожности, або через політику голови церкви, що хоче зберегти у цілій своїй силі такі могутні побудження, Пйотр тут проголошує, що з усіх справжніх християн» – «військовий є той, чиє життя має бути найбільш чисте, пристойне та християнське; християнський вояк мусить бути завжди готовим стати перед Богом, без чого цілковито не було би безпеки потрібної для сталих жертв, яких його батьківщина вимагає від нього» – та він закінчує цим наведенням з Ксенофанта: «У боях ті, що найбільше бояться Бога, найменше бояться людей». Далі, він застерігається щодо найменших провин супроти Бога, дисципліни, законів, чести та навіть супроти громадянства, неначе він хотів створити зі своєї армії окрему націю серед нації, та взірець для неї.

Але саме найбільше тут розгортається жахлива запобігливість генія його диспотизму! – «Ціла держава, – каже він, – є в ньому, все повинно творитися для нього, самодержавного та деспотичного володаря, що має відповідати за свою поведінку лише перед Богом!» – от чому кожне зневажливе слово проти його особи, кожна непристойна оцінка його діяльности чи особи, мають бути покарані смертю.

«Це року 1716, коли цар таким способом поставив себе поза та понад законами, неначе він лаштувався до жахливого державного перевороту, при якім 1718 року він мав себе заплямити кров'ю». (Histoire de Russie et de Pierre le Grand, par M. Le General comte de Segur, 2 ed. XI chap. VI, pp. 484, 490).

Далі: «У вересні 1716, Алексей (наступник трону) втікає, ставить себе під охорону Австрії та живе приховано в Неаполі.

Пйотр знаходить його схованку. Пише до нього. Його лист кінчається жахливими погрозами, якщо той не виконає надісланих до нього наказів.

Там переважають такі слова: «Ви мене боїтеся? Я вас запевняю та вам обіцяю в ім'я Бога та страшного суду, що якщо ви підкоритеся моїй волі та повернетеся сюди, то я вас не каратиму і навіть любитиму ще більше, як досі».

«На цю урочисту обіцянку батька та володаря, Алексей повертається 3 лютого 1718 до Москви, а другого дня його обеззброїли, арештували, питали, ганебно виключили його та його нащадків від права на престол...

«Це ще не все: його кидають до фортеці. Там, щодня, щоночі самодержавний батько, порушуючи заприсяжену обіцянку, всі почуття, всі закони природи і навіть ті, що він дав своїй імперії (див. його «Свод законів», розд. IV, арт. 1, 2, 6, та 8), виступає проти занадто довірливого сина з політичною інквізицією, рівною в підступній жорстокості, релігійній інквізиції. Він мучить слабодухого сина всіма небесними і земними страхіттями; він змушує його доносити на друзів, на рідню, до матері включно; нарешті, відсуджувати себе самого на смертну кару.

«Цей довгий злочин триває шість місяців, але в дійсності – двічі стільки. У двох перших, заслання та виселення багатьох вельмож, позбавлення сина трону, ув'язнення сестри Софії, батоження своєї першої дружини, катування зятя, але й цього ще мало.

Одного дня генерал Глебоф, виявлений полюбовник покинутої цариці, був посаджений на кіл серед помосту, по кутах якого сторчали голови єпископа, боярина та двох четвертованих достойників, як подає Брюс. Цей жахливий поміст був ще оточений частоколом, на якому було понад п'ятдесят стятих голів духовних та інших осіб.

«Кара у стократ більш злочинна, ніж сама провина, бо яка причина може бути вибаченням для стількох жорстокостей? Але, здається, що поштовхнений нахилом протиприродних урядів до манії переслідувань, Петро намагався знайти змову в той час, коли існувала лише глуха звичаєва опозиція, що надіялася та чекала на його смерть, щоб вибухнути».

«Пйотр зимнокровно проходжав посеред цих мук. Кажуть навіть, під впливом жорстокої цікавости він дійшов до помосту подивитися на вмирання Ґлебова, на що той, зробивши йому знак підійти блище, плюнув йому в пику».

«Мешканці Москви дістали наказ під загрозою смертної кари, взаємно шпигувати себе та доносити на себе. Але головна жертва лишилася тремтяча, осамітнена стількома ударами довкола неї. Петро перевозить тоді свого сина з московської в'язниці до петербурзької».

«Там він піклується мученням душі свого сина, щоб витягти найменші спогади незадоволення, непокірности чи бунту; він їх нотує щодня з жахливою докладністю; радіючи кожному признанню, додаючи всі ці зітхання одне до другого, всі ці сльози, виставляючи з цього шкарадний рахунок; намагаючись, нарешті, створити великий злочин з усіх цих жалів та переживань, яким він хоче надати вагу на терезах свого судівництва. (Чи не є Пйотр тут гидкіший, якщо це є можливе, від Івана IV?)».

Потім, коли шляхом інтерпретації він гадав, що вже зробив з нічого щось, він поспішає скликати сметанку своїх рабів. Він їм оповідає про свою окаянну працю; він перед ними оповідає про свої тиранічні та жорстокі витівки з варварською наївністю, з щирістю деспотизму, засліпленого своїм правом самодержавного володаря... Він хоче виправдати себе за рахунок своєї жертви та здушити подвійний крик свого сумління та своєї зіпсутої природи.

По цім довгім оскарженні тиран гадає, що син невідклично засуджений. «Всі щойно чули, кричав він, довгий перелік нечуваних на світі злочинів, яких його син допустився супроти нього, свого батька та володаря! Відомо, що він сам має право його судити; проте він просить їхньої допомоги; бо він боїться вічної смерти тим більше, що він обіцяв простити свого сина, та поклявся в цьому іменем Бога... Отже, це їм припадає бути його суддями, не звертаючи уваги на його походження, не беручи огляду на його особу, щоб батьківщина на цьому зовсім не потерпіла».

Раби зрозуміли свого пана; вони побачили якої страшної допомоги він вимагає від них. Отож запитані попи відповіли наведенням з їх святих книг, вибираючи з числа тих, що засуджують, та тих, що прощають, не насмілившись кинути тягар на терези.

У той самий час вельможі держави, числом вісімдесят, були слухняні. Одноголосно не вагаючись, вони винесли смертний вирок; але їхній вирок засуджує їх в значно більшій мірі, як їхню жертву. У цьому видно огидні намагання цієї рабської юрби заслужити собі ласку свого пана; та, як їхня брехня, прилучаючись до його, вони лише вияскравлюють кривоприсягу свого пана.

Щодо нього, то він твердо викінчує діло, ніщо його не спиняє, ані час, що проминув від його гніву, ані викиди сумління, ані каяття нещасного, ані тремтяча, піддана, благаюча безборонність! Зрештою, все, що звичайно, навіть поміж чужинними ворогами, заспокоює та обеззброює, є без впливу на це батьківське серце супроти його сина.

Навіть ще більше, як він щойно був його оскаржував, так він тепер стане його катом. Отже 7 липня 1718, другого дня по засуді, він піде, в супроводі своїх вельмож, витиснути останні сльози свого сина,

домішуючи до них свої і, коли, нарешті, йому здається, що син зворушений, він шле по отруту, яку він сам наказав приправити! Нетерплячий, він шле другого гінця; він представляє отруту як спасенні ліки, та відходить, глибоко сумуючи, (оплакувати свою жертву це одна з рис московської вдачі, прим. подорожнього), отруївши сина, що все ще благав вибачення. Потім він смерть сина, що сконав по кількох годинах жахливих терпінь, скидає на страх від його вироку! Він покриває все це страхіття в очах своєї челяді лиш цим грубим обманом; він вважає, що це цілковито підходить до їхніх звичаїв, наказуючи їм мовчати. Його так добре послухалися, що без «Спогадів» одного чужинця (Брюса) свідка та навіть учасника цієї жахливої драми, історія ніколи не знала б цих лютих та останніх подробиць».

Далі Кюстін докладно розповідає про свої враження від московських церков та кремлівських клейнодів. Кінчаючи опис кремлівської збірки, він пише: «Кінчаючи перегляд гордовитих решток часів, я пригадав собі, неначе від натхнення, одне місце в Монтегадав собі, неначе від натхнення, одне місце в Монтеня, яке я вам відписую, щоб доповнити цікавою протилежністю цей опис пишнот московського скарбу: «Князь Московії давніше мусив виявляти цю пошану татарам: коли вони надсилали до нього послів, то він виходив до них назустріч пішо та підносив їм посуд з кобилячим молоком, «кумисом» (це питтям є насолодою для татар), та якщо кілька крапель падало на спину їхніх коней, то він повинен був злизати їх своїм язиком». (Див. Хроніку Московії П. Петріуса, шведа, друковану німецькою мовою в Липську, 1630 р., т. IV, ст. 159. Цей рід неволі починається в середині XIII ст. та тривав коло 260 років).

Імператор всеросійський з усіма своїми тронами, всіма своїми гордощами, є в дійсноті лише наступником цих самих великих князів, що їх бачимо

такими приниженими у XIV столітті. До того він перебрав спадщину по них лише сумнівним способом; бо не згадуючи вибору Трубецького, уневажненого через інтриги Романових та їхніх друзів, злочини багатьох поколінь володарів висунули на трон нащадків Катерину II. Отже, це не без причин історію Росії ховають від росіян та хочуть її сховати перед цілим світом. Напевно незмінність політичних засад володаря, осілого на таким робом заснованому троні, не є найменшою дивницею історії нашого часу.

Тоді, коли московські великі князі навколішках носили ганебне ярмо, накинене їм монголами, в Європі цвів лицарський дух, найбільше в Еспанії, де в честь та для незалежности християнства потоками текла кров. Я не думаю, щоб, не зважаючи на середньовічне варварство, знайшовся в Європі хоч би один король, здатний збезчестити суверенність, згоджуючись володіти на умовах, накинених великим князям московським від XII-XV століть їхніми панами татарами. Скорше стратити корону, як принизити королівську величність; от як відповів би французький, еспанський чи кожний інший король старої Європи! Але в Росії слава, як і все інше, є свіжим набутком. Доба уярмлення поділила історію цієї країни на дві відмінні епохи: історію незалежних слов'ян та історію росіян, пристосованих до тиранії трьох століть рабства. І ці два народи не мають, правду кажучи, нічого спільного, крім назви, під якою давні племена були сполучені в націю варягами».

Далі сторінки своїх листів маркіз присвячує м. ін. розмовам про московську побожність з Чаадаєвим у англійському клубі та дальшим оглядинам Москви. По оглядинах шкіл, університету та середніх шкіл, включно з військовими, – Кюстін висловлює такі загальні

думки: «У нас ми втомлені від сваволі та розбіжностей, тут все знеохочене одноманітністю, заморожене педантизмом, якого не в стані відокремити від ідеї порядку. Від цього походить ненависть до того, що належало б любити. Росія, ця нація-дитина, є ніщо інше, як велетенська школа; все відбувається тут, як у військовій школі, за винятком того, що школярі виходять з неї тільки на смерть.

Що є німецького в дусі російського уряду – це антипатичне для слов'ян; цей східний народ, занедбаний, примхливий, поетичний, коли б він міг висловити, що він думає, гірко поскаржився б на германську дисципліну, накинену йому від часів Алексея, Петра та Катерини II – расою чужеземних володарів. Царська фамілія може робити що хоче, але вона завжди залишиться занадто німецькою, щоб спокійно керувати росіянами та щоб почувати себе певно поміж ними (Романови були прусаками за походженням, вони найчастіше заключали шлюби з німкенями, всупереч звичаям давніх московитських суверенів); вона не панує над ними, вона їх уярмлює». (Лист 29-й).

На цьому місці слід зазначити, що цілковито подібних переконань на правлячу петербурзьку династію тримався знаний, можна сказати, «народний» генерал Скобелєв, герой турецької кампанії 1877 року, і за це кількома роками пізніше був отруєний великокнязівською клікою задовго перед теперішніми «кремлівськими лікарями». Таких самих поглядів на Романових тримався й визначний воєнний кореспондент та письменник В.І.Немірович-Данченко (1844-1938). Уривки з його спогадів, видані в Празі 1922 року, дозволяють визначити його, як незламного прихильника «скобелівської» партії. А коли генерал Драгоміров – старший зневажливо висловлювався на адресу урядового російського ідеалу

«єдінообразія», то чи це не звучить подібно до слів Кюстіна про одноманітність та педантизм, яким просякло все в Росії? Ми умисно обмежуємося на особах, які не мають в московському світі слави «ворогів режиму» чи «ненависників Росії». Інакше можна було б послатись на знаного анархіста М. Бакуніна, який свою працю про урядову Росію назвав у французькій мові L'Empire Knoutogermanique (1871)...

* *
*

IX. Душа москаля

З ДАЛЬШИХ МОСКОВСЬКИХ СТОРІНОК В НОТАТКАХ КЮСТІНА ВИБИРАЄМО КІЛЬКА КОРОТКИХ ВЛУЧНИХ ЗАУВАЖЕНЬ, РОЗКИДАНИХ НА ЦИХ СТОРІНКАХ, ЯКІ ДОТЕПНО ОКРЕСЛЮЮТЬ ВДАЧУ МОСКАЛІВ:

«Дітям і дикунам подобається все блискуче; москалі є діти, що мають призвичаєння, а не досвід нещасть. Звідси, мимоходом кажучи, бачимо суміш легковажности та уїдливости в їх вдачі... В Росії кожна народна розвага є меланхолійна, радість стає там привілеєм; тому вона мені тут здавалася майже завжди переборщеною, удаваною та гіршою від смутку... Вцілому люди цієї країни не видаються мені схильними до великодушности; вони в неї зовсім не вірять, вони б її заперечили, коли б сміли, та якщо вони її не заперечують, то вони її зневажають, бо вони не мають її міри в самих собі...

Праця йде не на те, щоб прислужитися іншим, а щоб дістати нагороду; творчий вогонь для них чужий, їм бракує ентузіазму, що створює взнесле; відберіть в них почуття користи, боязні та суєти – ви позбавите їх діяльности.

Так само, як в їхніх вчинках в практичному житті, як і в їхніх творах в області духовній, де переможцем є підступ, там великодушність видається обманом.

Величність душі, я це знаю, шукає винагороди для себе в собі самій, але якщо вона нічого не вимагає, то вона багато заповідає, бо хоче поліпшити людей; тут вона зробить людей гіршими, бо її вважатимуть за ласку. Ласкавість зветься слабістю в народі загартованім терором; ніщо, крім страху, не обезброює його; невмолима суворість примушує його згинати свої коліна. Пробачення, навпаки, дає йому піднести голову; його не можна переконати, його можна лише підбити. Нездібний до гордощів, він може бути відважним; він повстає проти доброти, але підкоряється жорстокості, яку приймає за силу.

Це пояснює мені систему правління, що її прийняв імператор, але не примушує мене її схвалити. Цей володар знає і робить що слід, щоб його слухали. Тут дисципліна є метою, деінде вона є лише засобом...

Москалі найперші комедіанти на світі. Щоб зробити враження, вони не потребують сценічного обману...

Ніде інде вплив однозгідности уряду та виховання не відчувається так яскраво, як тут. Всі душі тут носять однострої. Ах! Навіть як ви не молоді та не легко розчулюєтеся, то доведеться вам страждати, коли бачите, що до цього народу зі студеним серцем та з розумом, загостреним природою та суспільним вихованням, приносять наївність інших народів! Я уявляю собі німецьку чулість, довірливу розтріпаність французів, еспанську витривалість, англійські дивацтва, безтурботність, добродушність справжніх давніх італійців у змаганні з вродженою кокетерією москалів; і мені шкода бідолашних чужинців, які на хвилину повірять, що вони здатні стати грачами у спектаклі, який тут чекає на них». (Уявіть собі наприклад, Рузвельта з Пасвольськими та всіма іншими Гіссами в Ялті!).

Фізично – підсоння, а морально – уряд цієї країни нищить у зародку те, що є слабе. Все, що не є міцне, або є дурне, гине при народженні; лишається при

житті тільки худоба чи натури міцні в доброму як і злому. Росія є батьківщиною розгнузданих пристрастей чи слабих вдачею, бунтівників або автоматів, змовників або машин; тут зовсім нема середини між тираном та рабом, між божевільним та звірем; золота пересічність тут зовсім не знана, природа її не хоче; надмір холоду так само, як і спека, штовхає людей до крайностей. Це не означає, що міцні духом трапляються частіше в Росії, як деінде. Навпаки, їх тут менше, через нечулість більшости. Москалям не вистачає багато здібностей, які відповідали б їхнім амбіціям; пересада є ознакою слабости.

Не зважаючи на протилежності, які я щойно згадав, всі є подібні до себе під одним оглядом: усі поверховні; ці люди дуже легко забувають вранці багато зі своїх планів, зроблених ввечорі. Можна сказати, що їхне серце є царством випадку; ніщо не встоїться супроти їхньої здатности все переймати та все залишати. Це відблиски; вони не народжуються, вони появляються; вони живуть і вмирають, не помітивши поважного боку існування. Ані добро, ані зло – ніщо для них не є дійсністю; вони можуть плакати, вони не можуть бути нещасливими... Своїм швидким та зневажливим поглядом вони обкидують, не подивляючи нічого, всі досягнення людського генія за тисячоліття; вони гадають перевищити все, бо вони погорджують усім; вони вихваляються, як люди заздрісні, вони стеляться на землю, завжди нарікаючи, перед усім, що вони вважають модним ідолом... Порох та дим, хаос та небуття, ось усе, що може виникнути в цих непостійних головах». (Уривки з 29-го листа).

З Москви маркіз вирушає через Ярославль на Нижній Новгород. На Троїцькій пошті його переганяє один з його паризько-московських знайомих. Цей знайомий підтверджує новину, яка вже давніше була маркізові відома: «Знаючи, що я заночую тут, він попросив

мене з ним порозмовляти, доки він перепрягає коней; він підтвердив те, що я вже давніше знав: що вісімдесят сіл було недавно цілком спалено в Симбірській губернії під час здушення селянського повстання»... Безпосередньо перед одержанням цієї звістки, маркіз занотував у своїм листі такі рядки про повітовий спокій:

«Проте, на тлі цього спокою, яким я теж користуюся та який я подивляю, скільки безладдя? Скільки насильства! Яка зрадлива безпека!»

А до цих рядків, саме в цьому 5-му брюссельському виданні, маркіз дає уривок з «Петербурсских Ведомостей» з дня 4-го (15-го) березня 1837, в якому довго розповідається, як рязанська селянка Нікіфорова донесла владі про втечу до неї її сина з війська, та як відповідні міністри довели це до відома його величності, а ославлена величність дала селянці в нагороду за донос на сина срібну відзнаку з написом «за пильність» на ленті ордену св. Анни. З цього можна бачити, що москалі й за старих часів мали таких «національних героїв», як сучасний донощик на рідних – Павлік Морозов...

В дальших нотатках про перебування в Тройце-Сергієвському посаді Кюстін пише про незліченну армію паразитів, які його гризли вночі, в монастирськім «готелі»... А ранком «мій слуга прийшов до мене перед умовленою годиною. Коли я побачив, що входить бідний Антоніо із замкненими очима, з набряклим обличчям, я не потребував його розпитувати... Коли я спиняюсь на цих неприємностях, то тому, що вони подають вам розміри московських перехвалок та говорять про рівень матеріальної цивілізації, якого досягли мешканці найкращої частини цієї імперії... Хробацтво, цей неминучий виплід незаможности, є з усіх фізичних нещасть тим, що викликає моє найглибше співчуття; це лихо, хоч воно до певної міри добровільне, залишається проте ще бруднішим; це явище має подвійну натуру:

воно має моральні та фізичні причини; воно є наслідком комбінованих немочей душі і тіла.

Під час моїх мандрівок я досить часто пригадував собі проникливі спостереження Песталоцці, великого практичного філософа; з цих спостережень над способом життя людей виходить, що з двох осіб, які мають однакові звичаї, одна може бути брудна, а друга чиста. Чистота тіла залежить від здоров'я, так само, як від дбайливости супроти себе... Як би там не було, але серед москалів панує брудне нехлюйство».

У Троїцькому монастирі, крім безлічі різного шкідливого хробацтва, була також книгозбірня. «Не зважаючи на мої жваві та довгі прохання, мені не хотіли показати книгозбірні; мій перекладач увесь час повторював мені ту саму відповідь: «Це заборонено»... Ця сором'язливість монахів, що ховають скарби знання в той час, коли виставляють скарби суєти, здавалася мені дивною. Я бачив, що їхні клейноди менше припорошені, ніж їхні книги». (Лист 30-й).

Варто відмітити, що сором'язливі заповіти Тройце-Сергеевской Лаври Москва свято береже й донині. Відомо, що ані звичайні чужинці, ані навіть акредитовані в Москві чужинецькі дипломати не мають права вступу до совєтських книгозбірень... (Що, зрештою, не перешкодило генералові Бедел Смісові в самій таки Москві роздобути викляту книгу де Кюстіна, ту саму, яку ми тут переповідаємо...).

Під час своєї подорожі, зокрема в околицях Ярославля та Володимира на Клязмі, маркіз зробив такі актуальні спеціально в наші часи спостереження про московську лісову господарку:

«Коли я кажу москалям, що їхні ліси кепсько зберігаються та що їхній країні бракуватиме палива, то вони сміються мені у вічі. У них вираховано, скільки мільйонів років треба, щоб вирубати ліси, що вкривають несходиму частину величезної імперії. І цей обра-

хунок є відповіддю на все. Бо тут відплачуються словами і в цьому й у всім іншім. У приписах, надісланих до кожного губернатора, написано скільки його губернія має метрів дров. Статистика виконує свою арифметичну працю, але калькулятор, заки зробить підсумки цілости, не вирушає на місця, щоб подивитися з чого складаються ліси, занотовані на папері. Він здебільшого знайшов би там збиранину кущів придатних на оберемки трісок, або загубився б в полях папоротей та ситників. Проте збідніння рік вже дає себе знати. Цей прояв загрожуючий навігації, є викликаний тим, що багато лісів повирубувано навколо джерел рік, а також вздовж потоків, які улегшують плавання.

Але москалі, зі своїми картонами, наповненими задовільними звітами, мало турбуються розтринькуванням одиноких багатств своєї землі. Їхні ліси є безмежні... в канцеляріях міністерств; а цього їм досить".

Слід до цього додати, що й пізніший німецький залізний канцлер Бісмарк, їдучи 1859 року з Пітера до Москви, мав також не найліпше враження від московських лісів. У своїх листах до близьких осіб він висловився: подібні до кущів дерева переважно берези, вкривають багна та горбки.

Нудна й нездарна ампірна архітектура, яку зустрів де Кюстін також у Ярославлі, примусила маркіза навести довгу суперечку, яку він мав із одним знайомим москвином з приводу справді величної та гарної італійської архітектури. Ось кінець цієї розмови:

«Ви хочете, щоб ми, мешканці Петербургу й Москви, захоплювалися так, як ви, італійською архітектурою? Та хіба ж ви не бачите її взірців на кожнім кроці, що його робите в найменшім з наших міст?»

Після цього вибуху національних гордощів я замовчав; я був у Москві, я мав охоту сміятися, а це було, мабуть, небезпечним. Краще було бути обережним, інакше можна було б зазнати лиха: це ще один доказ

впливу цього уряду навіть на чужеземця, що претендує на незалежність...

Ах, вплив монголів триває у вас і то по визволенні від них! Чи не для того ви їх прогнали, щоб наслідувати їх? В мистецтвах та взагалі в цивілізації з таким розвінчуванням не зайдете далеко, так думав я, не кажучи цього голосно. Ви дивитесь з нехіттю на чуже, бо у вас нема чуття досконалости. Доки ви будете нехтувати великими взірцями, доти ви ніколи їм не дорівняєте. Ваша імперія величезна, – згоджуюсь, але що є в ній такого, що я мав би подивляти? Я ніяк не подивляю мавпувань колосальних розмірів... Призирство до того, що їм не знане, здається мені пануючою рисою вдачі москалів. Замість старання зрозуміти чуже, вони воліють насміхатися над ним. Якщо їм колись доведеться проявити свій справжній геній, то світ не без певного здивування побачить, що це геній до карикатури. Я бачу, що смішні особливості висуванців поширені тут масово й стаються здобутком цілої нації».

Зустрівши в Ярославі на березі Волги кількох селян, що мовчазно пройшли, не глянувши навіть на чужинця, де Кюстін цілком влучно узагальнює: «Москалі мовчазні й позбавлені цікавости; я розумію їх: те, що вони знають, знеохочує їх до того, що їм незнане».

Захоплюючись співучістю мови, зокрема простолюддя, меланхолійною музичністю пісень, Кюстін не закриває очей на темні сторони національної вдачі цього народу: «У звичайних обставинах, у дрібних справах, москалі позбавлені добродушности, а у великих – недовірливі.

Егоїзм, байдужість – от що знаходите в них, коли докладніше приглянетесь. Ця безсердечність є прикметою всіх станів. Тонка і наївна жартобливість французів тут заступлена ворожою настороженістю, спостережливою шкідливістю, заздрісною в'їдливістю, нарешті – сатиричним смутком... Тут суворість підсоння змушує людину до постійної боротьби, а суворість уряду та призвичаєння до шпигунства роблять характери меланхолійними, а себелюбство – підозрілим. Завжди тут бояться когось чи чогось; але найгірше те, що ця боязливість має підстави, до неї не признаються, але тим більше не ховаються з нею, перед очима трохи уважного та призвичаєного спостерігача.»

Вертаючись з Костроми до Ярославля, маркіз змальовує переправу через Волгу: «В Кунічі пором, на якому ми переправились через Волгу, не був надійний: баржа мала такі низькі борти, що найменша дрібниця могла нас затопити. Вигляд цього малого міста під сірим небом був такий сумний: вогкість, холод, а злива загнала населення до хат. Дув студений вітер. Як би хвилі на Волзі збільшилися, то була б для нас велика небезпека. Я пригадав собі, що в Петербурзі ніхто не турбується тим, щоб витягати потапаючих у Неві та казав до себе: «Якщо я впаду до Волги в Кунічі, то ніхто не кинеться мені на поміч... Жоден крик не прозвучав би для мене на цих людних берегах, що, проте, здаються пустельними. До такої міри міста, земля, небо і люди є тут сумні та мовчазні. Москалі мають такий сумний вигляд, що, на мій погляд, вони байдужі до свого власного життя, як і до чужого.

Свобода – це почуття гідности, що прив'язує людину до себе самої, до батьківщини, до всього. А тут існування до такої міри злучене з обмеженнями, що кожен, здається, таємно плекає бажання змінити місце побуту, але не має змоги цього зробити. Пани не мають пашпортів, а селяни грошей, і людина лишається там, де є – терпелива з одчаю, інакше кажучи, однаково байдужа до свого життя, як і до своєї смерти. Самовідречення, яке всюди інде є чеснотою, стає хибою в Росії, бо вона увічнює ґвалтовну непорушність речей.

Тут ставиться питання не про політичну свободу, а лише про особисту незалежність, можливість рухів, а

навіть вільного вислову природного почуття; проте, все це недосяжне в Росії ні для кого, за винятком володаря. Невільники сваряться притищеним голосом; гнів є тут привілеєм влади. Чим довше я бачу, як люди заховують спокійний вигляд під цією владою, тим більше мені їх жаль. Тиша або кнут – така тут є умова існування. Кнут для вельмож – це Сибір... А Сибір сам є переборщенням Росії».

Строкаті та барвисті описи ярмаркових дивоглядів у Нижньому Новгороді, яким маркіз присвятив не один десяток сторінок, тепер нас мало цікавлять. Значно цікавіші для нас спостереження автора щодо московської народної душі, які здаються нам дуже влучними, правильними та, що зокрема дуже важливе, цілком придатними для вияснення сучасних «кремлівських загадок». Ці зауваження Кюстін робить на основі власних спостережень на цьому ярмарку, де, крім представників цілого ряду східніх народів, було багато москалів, лише менше з аристократичних салонів, а більше з простолюддя!

«Московський мужик має засаду не визнавати жодних перепон для своїх бажань... Бідний, засліпленче!... Але він вважає себе душею та тілом приналежним своєму панові. Відповідно цій суспільній відданості, він живе без радости, але не без гордости. Цій людині досить пихи для животіння... Вона прибирає всі форми, навіть форму покори, цієї релігійної скромности, винайденої християнами.

Москаль не вміє сказати «ні" своєму панові, який для нього заступає двох інших значно більших панів – Бога та імператора».

Де Кюстін присвячує рівнож багато місця народним співам, які йому дуже подобаються, але він вражений понурою сумовитістю цих пісень, під впливом яких він звертається в іронічній формі до володаря цієї країни.

«На місці імператора я б не обмежився забороною скарги, я заборонив би підданим співи, бо це перероблені скарги; ці скорботні звуки є свідченням, але можуть стати обвинуваченням, тож справедливим є те, що за деспотизму навіть мистецтва, якщо вони національні, не можуть вважатися невинними. Це є замасковані протести... В Росії, з найдальших закутків, пустель, голос людини підносить до неба свої мстиві скарги, просячи в Бога частини щастя, в якому їй тут відмовлено на землі!.. Якщо ви досить могутні для гноблення людей, то слід бути досить послідовним, щоб сказати їм:

Не співайте! Ніщо не нагадує так
про щоденні терпіння,
як сумні його
розваги».

* *
*

X. Сибірський шлях

НА ОСТАННІЙ ПОШТІ ПЕРЕД НИЖНІМ НОВГОРОДОМ МАРКІЗ ЗАНОТОВУЄ ТАКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ:

«Значна частина шляху від Ярославля до Нижнього є широкою садовою алеєю, цей шлях ширший, за нашу велику алею Шан з'Елізе у Парижі. А по боках ще дві другі алеї, встелені травою та обсаджені березами. Вчора я захоплювався красою цього шляху перед моїм фельдеґером:

– Охоче вірю цьому, охоче вірю... Це великий сибірський шлях! – відповів мені фельдеґер.

Я похолонув від цього слова. Я подумав, що я подорожую цим шляхом для своєї приємності, але які є відчування та думки нещасливців, що перебули подорож раніше мене? І ті почуття та думки, викликані моєю уявою, мене постійно турбували: Я буду шукати розваги, розривки на слідах одчаю других... Сибір!... Це російське пекло безнастанно переді мною...

Я дивився, розчарований, на велику сибірську дорогу, коли здалеку побачив озброєних людей, що спинилися під березами.

– Що роблять тут ці солдати? – спитав я мого водія.

– Це, – відповів він, – козаки, що ведуть вигнанців на Сибір!

Таким чином це не сон, це не газетна міфологія; я ось тут бачу справжніх нещасливців, правдивих засланців, що йдуть пішки шукати в муках країни, де вони мають умерти, забуті світом, далеко від усього, що було для них дороге, на самоті з Богом, що не створив їх на ці муки. Я може стрічав їхніх матерів, їхніх жінок, чи може стріну їх самих. Сльози наплили мені на очі при наближенні до цих нещасних, біля яких я навіть не міг спинитися, щоб не стати підозрілим для мого дозорця. Ах!.. Супроти таких марень, почуття безсилости мого співчуття принижувало, а гнів заступив розчулення в моєму серці! Я хотів би бути дуже далеко від країни, де нікчема, що служить мені за гінця, міг стати настільки страшним, щоб своєю приявністю змусити мене ховати найприродніші співчуття!

Злочинців у нас судять розважно, але по кількох місяцях перебування в Росії я вже більше не вірю у законність. Тут було шість засланців, а ці засуджені, хоч і в кайданах, були невинні в моїх очах, бо за деспотизму немає злочинців, крім людини, що карає. Цих шістьох піших засланців провадило дванадцять козаків на конях. Вікно мого повозу було замкнене, та чим більше ми наближувалися до них, тим уважніше дивився мій дозорець на рухи мого обличчя. Він вдивлявся в мене. Я був дивно вражений тими зусиллями, які він робив, щоб переконати мене, що люди, попри яких ми проїхали, були звичайними злочинцями, і що між ними не було жодного політичного в'язня. Я понуро мовчав. Ця дбайливість, з якою він намагався відповісти на мою думку, здавалась мені вельми вимовною. Він читав її з мого обличчя, казав я собі: його думка дала йому можливість відгадати мою. Жахлива проникливість піданців деспотизму! Усі є шпигунами, навіть, як аматори та без нагороди».

Цей, наведений нами, уривок з цього незабутнього твору, так само, як ряд попередніх уривків, дають нам

можливість зрозуміти, чому всякі газетні москалики розмаїтих відтінків червоної та чорної барв люто скаженіють і шалено гавкають при найменшій згадці про маркіза де Кюстіна: його твір надзвичайно гостро влучав та й ще влучає в саме обличчя Росії – тоді Ніколаївської, Ангальт-Ґотторської, тепер Джуґашвілі-Хрущовської. Тоді лише можна зрозуміти, чому «Ліга боротьби проти історичних наклепів» містить на сторінках малоросійської ковалевсько-лазаревської «Пансе Рюс» в Лютеці довжелезні еляборати проти «подлейшіх пісем маркіза де Кюстіна». Чому хвилюється навіть така бюрократична мумія, як професор Тімашев та намагається знищити книгу Кюстіна на сторінках «Нового Русского Слова» містера Вайнбаума, так само як невсипущий «верзіла, ґроміла і вишібала», як його влучно охрестила ворожа до нього генеральська «ґлазенал-чухновська преса» – Солоневич, що на шпальтах своєї уругвайської «Нуестро Паіс» містить заклопотано довгі розправи своїх поплечників проти невмирущого твору де Кюстіна. (Кремньов: «Клеветнікі Россії», Ширяев-Алімов та інші).

* * *

XI. Ярмарок у Нижнім Новгороді

НАРЕШТІ, 29 СЕРПНЯ 1839 РОКУ КЮСТІН ПРИЇХАВ ДО НИЖНЬОГО НОВГОРОДА, ДЕ ТОДІ ЩОРОКУ ВІДБУВАВСЯ ЯРМАРОК:

«Люди усіх країн світу, але найбільше з далеких східних околиць, призначають собі побачення на цьому ярмарку. Цей ярмарок викликає трохи безладдя, а в Росії безладдя є нечуване».

Кінець третього і початок четвертого тому листів де Кюстіна присвячені барвистим та строкатим враженням від цього східного ярмарку. Саме в тих днях Ніколай Палкін проголосив валютову реформу. Про це й розповідає де Кюстін:

«Цього року під час відкриття ярмарку, губернатор закликав до себе найвидатніших купців Росії, що тоді скупчилися в Нижньому Новгороді, та докладно виклав перед ними віддавна визнані невигоди оплаканої монетової системи цієї держави. (Вам відомо, що в Росії існують двоякі гроші – паперові та монети. Але вам, певно невідомо, що останні, дивним способом, гадаю – єдиним у фінансовій історії суспільств, увесь час коливаються в ціні, в той час, як паперові асигнації лишаються незмінні). Пояснивши своїм слухачам, губернатор згадав за всі

невигоди, що з цього виникають та додав, що у своїх сталих турботах про щастя своїх народів та певний лад у своїй імперії, імператор, нарешті, кладе край цьому безладдю, зріст якого загрожує поважними перешкодами для внутрішньої торгівлі. Єдиним виходом є остаточне та невідкличне устійнення вартости монетного рубля (Царський «указ» перевів цю революцію в один день, принаймні на словах). Але для того, щоб перевести цю реформу, сказав губернатор, закінчуючи свій заклик, воля імператора є, щоб наказ був негайно виконаний. Вищі агенти уряду, зокрема ж тутешній губернатор, сподіваються, що жодні огляди на приватні інтереси не переважать обов'язку негайно коритися перед волею найвищого шефа імперії.

Купці, ознайомлені з цією важливою справою, відповіли, що само по собі це розпорядження є добре, але воно переверне найбільш заможні торговельні фірми, якщо буде дійсне для раніше заключених контрактів».

Коротко, купці, дуже «прославляючи та подивляючи мудрість імператора», покірно з'ясували губернаторові, що цей «указ» їх зруйнує, якщо він матиме зворотну силу до давніше заключених умов, але ще досі не оплачених, бо була велика різниця між тодішнім та нововизначеним курсом монетних грошей.

Далі де Кюстін так переповідає цю типову московську комедію, повну фальші та облуди:

«Губернатор відповів зі спокоєм та солодкістю, звичайними в Росії для всіх адміністративних, фінансових та політичних розмов, що він досконало розуміє погляди панів, чолових купців, зацікавлених ярмарковими справами. Але остаточно прикрі наслідки, – говорив губернатор, – яких бояться ті панове, загрожують лише кільком окремим особам, які, одначе, гарантовані суворістю існуючих законів

проти банкротів, в той час, як ваша повільність подобала б на спротив. Приклад, поданий найвизначнішими купцями імперії, спричинив би для країни інші поважніші неприємності, аніж кілька банкрутств, що в остаточнім рахунку завдадуть лиха тільки малій кількості осіб, в той час, як виказаний непослух, слід сказати – оправданий з боку осіб, що досі тішилися довір'ям уряду, був би порушенням пошани до суверена і порушенням єдности адміністративної та фінансової Росії, отже, життєвих основ цієї імперії. Він додав, що після цих міркувань, він не сумнівається, що ті панове, завдяки своїй улегливості, поспішаться уникнути потворного закиду, що свою вигоду бажають поставити понад інтереси держави; вони боятимуться натяку на злочин цивільного спротиву більше, аніж усіх грошових жертв, на які вони себе прирекли своєю добровільною улегливістю та своїм патріотичним запалом.

Після цієї спокійної конференції, другого дня розпочався ярмарок під знаком зворотного діяння нового «указу», урочисте оголошення якого відбулося на підставі згоди та обіцянок найвизначніших торгівців імперії.

Це мені розповів сам губернатор з наміром похвалитися лагідністю, з якою працює машина деспотичного уряду, так знеславлена серед народів, керованих ліберальними установами.

Я дозволив собі спитати мого запобігливого та цікавого вчителя східної політики, які були наслідки цього урядового наказу.

– Наслідки перевищили мої сподівання, – відповів губернатор із задоволеним виглядом. – Жодного банкрутства!... Всі нові умови були зроблені на основі нових валютових розпорядків. Але, що вас здивує – це те, що жодний боржник не скористався можливістю, дозволеною законом, ошукати своїх вірителів.

Признаюся, що спочатку цей результат мені видавався приголомшуючим. Згодом, обмірковуючи його, я розпізнав підступність москалів: закон проголошено, перед ним коряться... на папері, а цього для уряду досить. Легко догодити. Я приєднуюсь до цього... Політичне становище в Росії можна окреслити одним словом: це країна, де уряд говорить, як він хоче, бо він єдиний має право промовляти. Отже, серед обставин, які ми розглядаємо, уряд каже: сила на боці закону, в той час, як фактично згода зацікавлених фірм уневажнює чинність цього закону в тім, що він мав несправедливого застосування до старих боргів...

Москалі у високій мірі мають торговельний дух; це вам пояснить, чому ярмаркові купці зрозуміли, що справжні торгівці існують лише завдяки довір'ю, бо кожна уступка, зроблена для їхнього кредиту, приносить їм «сто на сто». Це не все: є ще друга причина небезпеки банкрутства. Охоту до скрахування знищив страх перед справжнім сувереном Росії. Цим разом торговельники могли обміркувати, що, коли б вони наразили себе на процеси чи навіть на скарги, то це обернулись би проти них. У такому разі те, що тут зветься законом, було б суворо застосовано. Вони побоялися ув'язнення, биття, а може і чого гіршого. У згоді з цими мотивами, подвійно примусовими, серед загального мовчання, цього нормального стану в Росії, вони подали ще гарний приклад купецької чесноти, якою губернатор намагався мене приголомшити. В дійсності я був засліплений лише на хвилину. Я дуже скоро зрозумів, що московські купці не руйнують себе взаємно з тих саме причин, з яких матроси на Ладозі, кучери в Петербурзі та стільки інших чорноробів стримують свій гнів, тобто не з причини людяности, але від страху, що вища влада втручатиметься до їхніх справ.

Губернатор не дав мені часу сказати йому того, що злобні язики безнастанно мені говорили, мовляв, кожний фінансовий розпорядок російського уряду дає йому великі засоби зиску. Але хто ж посміє проти цього скаржитися під самодержавним урядом; мені не відомо, які були таємні махінації, до яких звернулися цим разом. До того ще казали, що зиск від цієї, так раптово переведеної фінансової операції, призначений для покриття витрат приватної скарбниці суверена, зроблених для перебудови його власними засобами Зимового палацу. Тим більше, що він відмовився з великодушністю, якою захоплювалася ціла Європа та Росія, від грошових пожертв, які надходили від міст, вельмож та визначніших купців, охочих спричинитися до відбудови палацу шефа імперії.

Ви можете судити на підставі цієї докладної розповіді, що її я вважав потрібним зробити про це тиранське шарлатанство, яку вартість має тут правда, яку малу ціну мають тут найшляхетніші почування та найліпші слова, нарешті, про те, яке помішання думок має постати в наслідок цієї вічної комедії. Щоби жити в Росії, не вистачає хитрощів; тут конечно потрібне ще удавання. Затаювання є корисне, підроблення є конечне... У звичайних суспільствах – нація наглить до приспішення, народ поганяє, а уряд стримує, а тут цілком навпаки – поганяє уряд, а народ гальмує, бо для того, щоб якось існувала політична машина, треба, щоб десь був дух стримування. Переміщення думок, яке я зазначаю при цій нагоді, є політичним явищем, приклад якого досі дала мені лише Росія. Під самодержавним деспотизмом революційним є уряд, бо революція означає панування сваволі та владу насильства». (Лист 34-й).

З решти різноманітних спостережень маркіза у цьому ярмарковому місті, слід ще спинитися над його увагами до «переміщення церков та цвинтарів».

«Ви зараз побачите, що навіть смерть не є запорукою спочинку у цій країні, безнастанно перетворюваній примхами самовлади.

Мінін, визволитель Росії, цей селянин-герой, спогад про якого став особливо яскравим після наїзду французів, похований у цьому місті. Його труна є в соборі поміж трунами новгородських князів.

Це з Нижнього пішов гомін визволення в добі окупації царства поляками.

Мінін, звичайний кріпак, знайшов князя Пожарського. Промови кріпака були повні ентузіазму та надії. Пожарський, натхненний святобливо грубою красномовністю Мініна, зібрав кількох людей; завзяття цих одиниць захопило інших, вони пішли на Москву й Московщина була визволена.

По відступі поляків, прапор Пожарського й Мініна завжди був предметом великої пошани. Мешканці одного села між Ярославлем і Нижнім, зберігали його, як національні святощі. Але в час війни 1812 року відчули потребу викликання запалу серед вояків; потрібно було відновляти історичні спогади, зокрема про Мініна. Тоді позичено цей прапор, щоб нести його на чолі армії в поході на Париж. Давнім опікунам цього прапора дано слово, що їм його повернуть після перемоги. Таким чином прапор Мініна переслідував нашу армію в її відступі, але пізніше принесений до Москви, він не був повернений своїм правним власникам. Його поставили в кремлівській скарбниці, всупереч найбільш урочистим приреченням. А щоб задовольнити справедливі домагання пограбованих, подібну до оригіналу копію, як додавали з глумливою усмішкою до поселян, їм надіслали копію їхнього чудотворного стягу.

Такі є виклади моралі та доброї віри, що їх дає народові управління. По правді кажучи, це управління, деінде поводиться точнісінько так само. Що стосується

шахрайств, то тут є цілковита подібність між обманцем та обманеним, – одна лише сила встановлює між ними нерівність.

Цього ще не досить, ви зараз дізнаєтеся, що в цій країні не шанують історичної правди, так само, як не шанують і церкви та її молитов. Автентичности будівель тут так само не можна встановити, як поваги слів або писань. За кожного нового царювання будови тут перелицьовувалися на забаганку володаря. А завдяки дурній манії, яку прикрашують гарним іменем поступового руху цивілізації, жодна будова не лишається на місці, де її поставив фундатор. Навіть самі могили не знаходять захисту перед бурею імператорських примх. Навіть мерці підлягають у Росії фантазіям людини, що править над живучими. Імператор Микола, що тепер вдає архітектора в Москві, щоб переробляти Кремль, ще в Москві не дав зразків своїх спроб цього роду, а в Нижньому вже бачили його за працею.

Цього ранку, вступаючи до собору, я був зворушений старовинним виглядом цієї будови. Я гадав, що з уваги на те, що в ній є могила Мініна, то принаймні її шанували більше двохсот років. Ця певність заставляла мене вважати її вигляд більш величним.

Губернатор підвів мене до місця спочинку героя. Його труна є посеред монументів давніх володарів Нижнього. А коли імператор Микола прийшов її відвідати, то захотів зійти вниз до самого льоху, де лежить його тіло.

– Ось, одна з найкращих та найцікавіших церков, які я відвідав у Вашій країні, – сказав я губернаторові.

– Це я її збудував, – відповів мені п. Бутурлін.

– Як, що ви хочете сказати? Ви, без сумніву її відбудували?

– Зовсім ні. Стара церква лежала в руїнах. Імператор захотів збудувати її цілком наново, а не направляти.

Немає ще двох років, як вона стояла на п'ятдесят кроків далі та творила виступ, що перешкоджав регулярності нашого Кремля.

– Але ж тіло і кістки Мініна!? – скрикнув я.

– Їх вигребли разом із великокнязівськими. Усі тепер у новім гробівці з каменю, який ви бачите.

Я не міг відповісти, не викликавши революції в голові провінційного губернатора, так ретельно відданого своїм службовим обов'язкам. Я мовчки йшов за ним до малого обеліску на площі та до величезних шанців тутешнього Кремля.

Ви щойно переконались, як тут розуміють пошану до мертвих, пошану до історичних пам'яток та культ творів мистецтва. Проте імператор, який знає, що стародавні твори є гідні пошанування, хоче, щоб церква збудована вчора, залишилася в пошані, як і старовинна. Як він це осягає? Він каже, що вона стародавня й вона стає такою. Така влада дорівнює божеській. Нова мінінська церква у Нижньому – дуже старовинна, а якщо ви ще сумніваєтесь чи це правда, то ви є бунтівник!»

На ярмарку в Нижнім маркіз зауважив ще деякі речі, які пройняли його душу жахом:

«У другім ярмарковім місті, що, гадаю, є найбільше та найцікавіше з усіх міст, розкладені залізні вироби із Сибіру. Можете йти чверть милі під галеріями де по-мистецькому поскладані всі знані залізні вироби: штаби, штахети, згодом оброблене залізо; ви бачите цілі піраміди, збудовані із сільськогосподарського приладдя та кухонного начиння. Ви бачите цілі будинки, повні заліза. Ось місто з металу; тут можна обрахувати одне з головних джерел прибутків імперії.

Це багатство викликає жах. Скільки позбавлених волі людей потрібно для виготовлення цих скарбів! Якщо злочинців є замало, то їх для цього роблять;

принаймні роблять нещасних; у цьому підземному світі, звідки походить залізо. Вмирає політика поступу, тут святкує свою перемогу деспотизм, держава благоденствує...

Це було б цікавим завданням, коли чужинцям було б дозволено вивчити умови праці уральських гірників; але це слід було б побачити своїми очима й не повідомляти про це на письмі. Це завдання було б так само тяжке до переведення для західного европейця, як і подорож до Мекки для християнина.»

* *
*

XII. Московський імперіалізм

ПРИ НАГОДІ СВОЇХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НА ЯРМАРКУ У НОВОМУ НОВГОРОДІ, КЮСТІН ВИСЛОВИВ ЗНОВУ НИЗКУ ДУМОК ПРО СИСТЕМУ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ ТА ВСЯКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ ВЗАГАЛІ:

«Це завжди, це всюди та сама система, система Петра I-го, увічнена його наступниками, що є лише його учнями. Він гадав та довів, що волю царя Московії можна накинути законам природи, правилам мистецтва, правді історії, людству, кровним зв'язкам, релігії, усьому. Якщо москалі ще нині обожнюють цього радше нелюда ніж людину, то це тому, що вони мають більше пихи, аніж людяности. «Подивіться, – кажуть вони, – чим була Росія в Європі перед пануванням цього великого володаря, та чим вона стала по ньому, от що може зробити геніальний суверен...»

Фальшивий спосіб оцінки слави нації. Це політичний матеріалізм. Я бачу серед найбільш цивілізованих країн держави, що мають владу лише над своїми власними підданими, кількість яких невелика; ці держави нічого не значать у світовій політиці, але вони здобувають права на загальне визнання не гордощами, не політичною тиранією над чужими народами, а добрими прикладами, мудрими законами, освіченим добро-

дійним управлінням. З такими перевагами малий народ може стати не завойовником, не визискувачем, а ліхтарем для цілого світу...»

Далі Кюстін зазначує, що такі прості та мудрі думки ще дуже далекі для керівних та розумово найкращих людей не тільки в Росії, а й в усіх країнах, зокрема у Франції. Кюстін скаржиться на те, що чари війни та здобування все ще тривають у Франції: «На нещастя нам бракує розпізнавання та незалежности в нашім виборі; ми не відрізняємо вчорашнього ідола, що сьогодні став гідним погорди, від того, що заслуговує наших жертв. Я сподіваюсь прожити ще досить довго, щоб побачити знеславлення в нас кривавого ідола війни, брутальної сили.»

Не переповідаємо всіх міркувань Кюстіна на цю й досі болючу тему. Наведемо з них лише останній уступ:

«Цей перестарілий вислів: «першокласна держава» в приложенні до політики, буде ще довго нещастям для світу. Самолюбство є найгірше в людині, а тому Бог, що опер своє вчення на покорі, чи не є він єдиним справжнім Богом, шанованим навіть з погляду здорової політики, бо він один знав шлях до безкінечного поступу, поступу духовного, тобто внутрішнього.

Проте, ось уже вісімнадцять століть, як світ сумнівається в його слові, але заперечене, оспорюване це слово – є життєтворче. Отже, що воно принесло б цьому невдячному світові, коли б воно було з вірою всюди й усіма прийняте? Мораль Євангелії приложена до політики нації – таке є завдання для майбутнього! Європа зі своїми старими ґрунтовно цивілізованими націями є осередком, звідки світло віри знову пошириться на цілий світ».

З Нижнього Новгорода Кюстін мав намір вирушити до Казані, але він вирішив, що не варто туди їхати, бо там він побачить те саме, що й у Нижнім Новгороді. «Це завжди одне й те ж саме місто з одного кінця Росії, аж до другого: касарні, собори на взірець храмів, яких там також не бракує. Я відчував, що ціле це накопичення

споруд, зовсім не варте було продовження моєї подорожі на дві сотні миль далі, хоч спокушували мене сусідство Сибіру та спогади про облогу його Іваном IV».

Але через хворобу, про яку лікар сказав йому, що це наразі лише шкідливий вплив місцевого підсоння, від якого треба чимскоріше втікати, Кюстін вирушив у зворотньому напрямкові – на Москву, через Володимир на Клязьмі.

«Місто Володимир часто згадується в історії. Його вигляд – це вигляд вічного московського міста, тип якого вам досить відомий. Країна від Нижнього подібна до того, що вже знаєте про Росію: це ліс без дерев, подекуди перерваний містом без руху. Уявіть собі касарні на болоті чи поміж вересу, відповідно до природи ґрунту та полковий дух для пожвавлення цього всього!»

Кінцеві володимирські розважання маркіза в повній мірі зберегли свою гостру актуальність і до наших днів: «Москалі завжди настовбурчені проти правди, якої вони бояться; але мене, що належу до суспільности, де життя відбувається на яві, де все оголошується та обговорюється, ніяк не стримують застереження цих людей, серед яких нічого не говориться. Розмовляти в Росії – це небезпечна справа. Шепотіти кілька звуків, позбавлених змісту на вухо один одному та закінчувати кожне незначне речення проханням тримати в таємниці те, що тепер не було сказане, це означає дати докази такту та доброго тону... Кожне ясне та виразне слово становить подію в країні, де не лише заборонений вислів думок, але де навіть забороняють розмову про найбільш відомі факти. Француз повинен відмітити цю чудасію й не може її наслідувати.

Росія «поліцізована», але Бог знає, коли вона нарешті буде цивілізована.

Імператор, вважаючи переконання за ніщо, бере все на себе, під підтекстом, що сувора централізація неминуча для керування імперією, чудотворно розтягненою,

як Росія. Ця система є, мабуть, конче потрібним доповненням засади сліпого послуху, але освічена слухняність поборювала б фальшиву ідею спрощення, яка понад сто літ опановує розум наступників Петра та навіть розум їхніх підданих. Надмірне спрощення, зведене до цього стану – це вже не сила, це смерть. Самодержавна влада перестає бути реальною та стає привидом, коли вона виконується тільки над подобами до людей.

Росія стане справжньою нацією тільки з того дня, коли її володар з доброї волі виправить зло, спричинене Петром І-им. Але чи знайдеться в такій країні володар досить відважний для того, щоб признатись, що він є лише людиною?

Треба приїхати до Росії, щоб переконатися в незмірних труднощах того роду політичної реформи та якої сили характеру потрібно для її переведення.» (Л. 34 і 35-ий.)

Отже, не зважаючи на янгольські хори московських сирен (переважно з професорськими титулами), які тепер настирливо намагаються знецінити книгу Кюстіна, в кращому випадку обмежити влучність його спостережень добою Ніколая І-го, Палкіна, ми повинні ствердити ще раз, що ці уступи його книги неначе написані про сьогоднішню Москву та сучасних москалів.

* *
*

XIII. Із в'язниці на волю

ПО ЦИХ УСТУПАХ КЮСТІН ЗМАЛЬОВУЄ ЦІЛКОМ НЕСПОДІВАНУ Й НЕБЕЗПЕЧНУ ЗУСТРІЧ, ЯКА ТРАПИЛАСЬ ЙОМУ НА ДОРОЗІ З ВОЛОДИМИРА ДО МОСКВИ:

«Я вам не раджу відгадувати рід небезпеки, яка мене стрінула цього року. Шукайте серед усіх несподіванок, що можуть наврочити мандрівникові загибель на великому шляху в Росії, але ані ваших знань, ані вашої уяви не вистачить для того, щоб відгадати, що зненацька загрожувало моєму життю. Небезпека була така велика, що без зручности, сили та приявности духу мого італійського слуги, я не писав би вам цього звіту, який ви зараз прочитаєте.

Треба ж було, щоб перський шах був зацікавлений у здобутті приязни Ніколая І-го та щоб для цього, вибираючи між найбільшими дарунками, він послав цареві одного з найбільших чорних азійських слонів, треба ж було, щоб ця рухома вежа була вкрита пишними коврами, які служили покрівцями для цього колоса та які здалека строкато розвівалися від вітру, треба ж було, щоб ця потвора була ескортована почотом верхівців, що були подібні до хмари сарани, а до цього всього ще за цим посувалися шнурком верблюди, що скидалися на віслюків побіч цього слона, найбільшого з усіх, яких я до цього

часу бачив та одного з найбільших з-поміж існуючих; треба ж було, щоб до того на вершку цього живого монументу пишався оливкової барви чоловік у східному вбранні з розгорненою парасолею та щоб цей чоловік кумедно сидів із схрещеними ногами на сідлі з плит, положених посеред спини потвори; нарешті, треба було, щоб цього володаря пустелі гнали пішки до Москви і Петербургу, де підсоння незабаром включить його до збірки мамутів та мастодонтів; треба було, щоб я подорожував цим самим шляхом на Москву поштовими кіньми та щоб я наздогнав цих перських посланців. У певному місці пустельної дороги, якою вони посувалися величним кроком їхнього королівського звіра, я, наближаючись до них з-заду чвалем моїх коней, примушений був боком обминути цього велетня. Треба було представити вам цілий цей образ, щоб ви зрозуміли панічний страх моїх румаків перед цією рухомою пірамідою, що посувалася, неначе під чарами, посеред зграї дивовижних людських та тваринних постатей.

Далі було таке, коротко кажучи, що коні шалено понеслись і якимсь чудом італієць Антоніо стримав їх на краю прірви.»

Останні коротенькі листи Кюстіна торкаються його повороту до Москви, де чекали на прибуття Ніколая Палкіна, який сфальшував відтворення бородинського бою. Слід гадати, що Сталін саме від Палкіна навчився фальшувати історію. Спочатку історію РКП, а згодом й історію взагалі. На цих палкінських фальшуваннях історії, які так виразно нагадують новітні московські вправи над викривленням історії, закінчуються властиві «листи» де Кюстіна:

«Тут кінчається листування подорожнього; оповідання, що ви прочитаєте зараз, доповнює його спогади; воно було написане в різних місцях: спочатку в Петербурзі 1839 року, згодом у Німеччині, а пізніше у Парижі. (Лист 35-ий.)

Далі йде оповідання про поворот автора з Москви до Берліну, через Санкт-Петербурґ. Значна частина, майже половина цього розділу книги присвячена спробам добитися через французького амбасадора де Баранта звільнення із в'язниці одного молодого француза, п. Перне, проти якого, не відомо з яких причин, напосілась московська влада.

Не будемо переповідати тут усіх подробиць розпачливих зусиль Кюстіна та цілої тієї трагічно-понурої справи, у світлі якої тодішня московська адміністрація Палкінів та Бенкендорфів достеменно нагадує модерну московську владу Єжових та Хрущових.

Чекаючи на чергову зміну поштових коней, маркіз на шість годин затримався в Новгороді Великому, якому він присвятив кілька яскравих сторінок:

«Я зовсім не збирався відвідувати те, що залишилося від колиски імперії слов'ян, що стала труною їхньої свободи. Відома церква Святої Софії включає гроби Володимира Ярославича, що вмер року 1051, його матері Анни, одного царгородського імператора та кількох інших цікавих поховань. Вона подібна до всіх російських церков. Може й вона так само справжня, як так званий, старовинний собор, де спочивають Мінінові кості в Новгороді Новому. Я вже більше не вірю у старовинність жодної давньої будови, яку мені показують у Росії. Ще маю довір'я до назв її річок. Волхов представив мені жахливі сцени облоги цього міста-республіки, здобутого та винищеного Іваном Лютим. Імперіальна гієна керувала м'ясорубкою, чумою, помстою. Вона, так мені видалось, лежала на руїнах, а скривавлені тіла мертвих новгородців виступали з ріки, вщерть переповненої мерцями для того, щоб засвідчити перед моїми очима страхіття воєнних знищень та лють, яка вибухає в суспільностях, званих цивілізованими через те, що злочини, означені, як прояви чесноти, виконуються в них з незаплямленим сумлінням. У дикунів розгнуздані пристрасті не менш жорстокі та брутальні, але вони не мають такого розмаху. Там людина є обмежена тільки своїми особистими силами. Вона завдає зло меншого розміру, а в поліційній державі протилежність між доконаними страхіттями та оголошеними прекрасними словами робить злочин більш обурливим та викликає зневіру в людство. Там надто часто деякі дивляться на ситуацію оптимістично, а інші через інтерес, політику чи дурноту підхлібнюють масам та вважають такі знищення поступовими. Гідним уваги вважаю той факт, що листування архиєпископа Пімена та багатьох видатніших новгородських громадян з поляками накликало царську блискавицю на місто, причому тридцять тисяч загинуло в боях, а також від тортур і масакри, вигаданої та введеної особисто царем Іваном IV. Були дні, коли 600 жертв було страчено на його очах. Всі ці страхіття, – мовляв, – мали на меті покарати злочин, що від тоді став непростимим, – злочин таємних зв'язків з поляками.

Це діялося триста років тому – 1570 року.

Новгород Великий уже більше ніколи не встав по цім розгромі, він заступив би своїх мерців живими, але він не міг рости по скасуванні своїх демократичних установ. Його мури отинковані з дбайливістю, яку москалі стосують всюди, щоб під поверхнею брехливого відновлення закрити занадто правдомовні сліди історії, – вже не вкриті кров'ю, але його широкі вулиці витягнені наче струна. Три четвертини його руїн, розкиданих поза його вузькою огорожею, губляться в довколишніх рівнинах, де вони остаточно розваляться далеко від сучасного міста, що є лише тінню та звуком минулого. Оце і все, що залишилося зі славетної середньовічної республіки. Кілька стертих спогадів: слава, могутність – привиди, що назавжди відійшли в небуття. Де ж наслідки революцій, що не переставали

зрошувати кров'ю цю землю, тепер майже пустку? Які успіхи можуть дорівняти сльозам, що потекли із-за політичних пристрастей в цій закутині світу? Тут усе мовчазне нині, як перед історією.

Новгород Великий тепер є купою каміння, що зберігає певну славу посеред нерадісної для ока рівнини, на краю сумної ріки, вузької та каламутної, неначе сліди-рани на багні. А все ж тут були мужі, славні своєю відданістю бурхливій свободі; тут відбувались трагічні сцени; непередбачені катастрофи були кінцем блискучих існувань. З усього цього рокоту, з цієї крови, з усіх цих суперництв сьогодні лишається тільки оспалість народу й нудьгуючих солдатів у місті, що більше не цікавляться вже нічим, що діється на світі: ані миром, ані війною. В Росії минуле є відокремлене від сучасности прірвою!

Від трьох століть уже не скликає вічевий дзвін цього народу, колись одного з найславніших і найбільш підприємливих, на нараду в своїх справах: царська воля придушує в серцях усе аж до жалощів, але до спогадів про знищену славу. Кілька років тому жахливі сцени відбувалися між козаками та мешканцями країни у військових оселях, утворених в околицях цих решток міста. Але заворушення було придушене і все повернулося до встановленого порядку, тобто до мовчанки та могильного спокою. Туреччина не має чого заздрити Новгородові».

Кюстін дуже поспішав до столиці балтійсько-чухонського райху, щоб скоріше врятувати пана Перне, молодого француза, тяжко мученого в московській в'язниці. Тому останні рядки, присвячені Новгородові Великому, звучать у його звіті так:

«Я був подвійно щасливий з уваги на московського в'язня та себе самого, залишаючи це місто, колись славне своїм безладдям від свободи без порядку, а тепер знищене тим, що зветься добрим ладом, що тут є рівнозначний смерті.»

По повороті до столиці палкінського райху – Кюстін довідався про скасування Палкіним греко-католицької Церкви:

«У хвилини, коли готувався залишити Санкт-Петербург, декілька осіб зовсім нишком оплакували скасування Унії та розповідали про насильницькі методи, що, нарешті, довели до цього антирелігійного акту, прославленого як перемога російської церкви. Скриті переслідування, що їх доводиться терпіти багатьом уніатським священикам, обурюють найбільш байдужі серця; але в країні, де віддаль і таємниця сприяють насильству та сприяють найбільш тиранським учинкам, тут усі насильства залишаються затаєними. Це все мені нагадав глибокий змістом вислів, що його часто вживали росіяни, позбавлені протекторів: «До Бога високо – до царя далеко»! (Див. «Книга переслідувань і терпінь Католицької Церкви в Росії» Livre des persecutions et Souffrances de l'Eglise Cotolique en Russie та прекрасні статті в Journal des Debats у жовтні місяці 1842).

Коли сонце свободи друку зійде над Росією, то решта світу здригнеться від того, що воно освітить не лише з давніх кривд, але й із щоденних. Та ніхто не зворушиться, бо така є доля правди на землі: поки народи мають найбільшу потребу її пізнати, – вони її не знають, а коли довідаються про неї, тоді вона їм вже не належить. Кривди поваленого уряду не викликають нічого, крім холодних вигуків, а ті, що їх викривають, уходять за завзятців, що б'ють лежачого ворога в той час, коли вибрики цієї самої влади залишаються дбайливо захованими, поки вона тримається в сідлі, бо перш за все вона вживає свою силу на те, щоб душити скарги своїх жертв; уряд винищує, вбиває, але він стережеться дратувати та ще й приплескує собі й вихваляє себе за лагідність; він дозволяє собі, мовляв, лише на конче потрібні жорстокості. Тим не менше він

цілком даремно захвалює свою доброту: коли в'язниця є мовчазна та замкнена, неначе труна, тоді можна легко обійтися без рештування ешафоту!..

Сама думка про те, що я дихав тим самим повітрям, що й стільки людей несправедливо гноблених та відтятих від світу, позбавляла мене спочинку вдень і вночі. Я виїхав з Франції, наляканий зловживанням брехливою свободою, і повертаюся до моєї країни переконаний, що коли конституційне правління не є, логічно кажучи, найбільш моральне, то воно є в житті поміркуване та мудре. Ми бачимо, що з одного боку конституційне правління охороняє народи від демократичної сваволі, а з другого боку перед найбрутальнішими вибриками деспотизму, вибриками тим гидкішими, бо суспільства, які таке терплять, ведуть перед у матеріальній цивілізації. Запитуємо себе, чи не краще замовчати про свої антипатії та без скарг коритися політичній конечності, що зрештою приносить більше доброго як злого націям, які приготовані до неї?

Я ніколи не забуду того, що я відчув, переходячи через Німан, щоб опинитися в Тільзіті; оце в ту мить я повністю визнав рацію шинкаря з Любеку. Птах, що вирвався зі своєї клітки, або той, хто вирвався з-під дзвону пневматичної машини – і той не буде так радіти. Я можу говорити, я можу писати, що я думаю, я вільний!.. – гукнув я до себе. Перший справжній лист, якого я надіслав до Парижу, був відправлений з цього кордону: він був подією в малому колі моїх друзів, що досі без сумніву були обдурювані моїм урядовим листуванням. Ось відпис цього листа:

Тільзіт, четвер, 26 вересня 1839.

Ця дата, сподіваюсь, принесе вам радість під час читання, як мені під час писання. Отож я тут поза імперією одноманітности, дрібничковостей та перепон. Тут розмовляють вільно, і вам здається, що й ви крутитесь у вихорі насолоди та в світі, заселеному

новими ідеями невпорядкованої свободи. Проте, це лише Пруссія, але залишити Росію – це означає віднайти дім, план якого не був подиктований невільникові твердолобим володарем. Це означає знайти ще бідні будинки, але збудовані не з примусу; бачити веселі та вільно оброблені лани (не забувайте, що я пишу про монархічну Пруссію). Від цієї зміни у вас розцвітає серце. У Росії брак свободи відчувається навіть у камені, покладеному під прямим кутом у чотирокутно обтесаних балках. Цей брак відчувається і в людях... Нарешті, я дихаю!.. Я можу до вас писати без ораторських викрутасів, навіяних поліцією, викрутасів майже завжди недостатніх, бо в російськім шпигунстві є стільки ж проникливости, скільки й розважливости. Росія є найсмутніша країна в світі. Країна, в якій ви ледве помітите веселих жінок... Нарешті, я отут за кордоном, і без жодних найменших катастроф! Я щойно зробив 250 миль за чотири дні по часто прикрих, часто чудесних дорогах, бо москалі, хоч і великі прихильники одноманітности, не можуть осягнути досконалого порядку; характер їхньої адміністрації – це ходження напомацки, недбайливість та зіпсуття. Там існує обурення на саму думку про потребу призвичаєння до цього всього. Та все ж таки, там звикають до цього. Там людська щирість була б визнана божевіллям.

Тепер я хочу спочити, подорожуючи за власним бажанням. Мені залишається зробити двісті миль звідси до Берліну, але постелі, на яких можна спати та затишні заїзди, приємний широкий та впорядкований шлях – перетворюють цю подорож у справжню прогулянку.

Охайність ліжок, кімнат, порядок у хатньому господарстві, керованому жінками – все це мені здається чарівним та новим... Що найбільше мене вражало – це вільний вигляд селян та веселість селянок; їхній добрий настрій мене майже жахав; це була незалежність,

за яку я боявся поганих наслідків для них; я утратив навіть спогад про те. Тут бачите міста, які постали цілком непримушено, з доброї волі; ви довідуєтеся, що вони розбудовані без того, щоб якийсь уряд виробляв на це плани. Певна річ, що Пруссія не є країною сваволі, нехай, але переходячи вулицями Тільзіту, а згодом Крулевця, я мав враження, що беру участь у венеційському карнавалі. Тоді я згадав про одного мого знайомого німця, який, побувавши в Росії декілька років, нарешті покидав цю країну назавжди; з ним був і один його приятель. Не встигли вони опинитися на англійському кораблі, як взаємно впали собі в обійми: «Хвала Богу, нарешті ми можемо вільно дихати та голосно думати!...»

Безперечно, багато людей мали такі самі враження. Чому ж жоден з подорожніх цього не висловив? Отут то я, не розуміючи цього, подивляю чари, якими російський уряд сковує людську душу. Він приневолює до мовчанки не тільки своїх підданих. Цього ще мало, він змушує шанувати себе, навіть здалека, – чужинців, що вирвались з-під його залізної дисципліни; ці вихваляють російський уряд, чи принаймні зберігають мовчанку. От таємниця, якої я ніяк не можу собі пояснити. Якщо одного дня оголошення цієї подорожі допоможе мені це збагнути, то я матиму ще одну нагоду більше приплескувати собі за свою щирість.

Я мав повернутися з Петербургу через Вільно та Варшаву. Я змінив цей намір.

Такі нещастя як ті, що стрінули Польщу, не могли бути віднесені виключно на рахунок фатальности долі; у тривалих нещастях слід відрізняти причини, що виникли від помилок, так само як і від обставин. Нація, як і особи, до певної міри, стають співвинними долі, що їх переслідує; вони стають відповідальними за нещастя, які на них спадають ударом по ударові, бо для уважних очей призначення – це ніщо інше, як розвинення характерів. Спостерігаючи наслідки помилок, доконаних покараним з такою суворістю народом, я не міг би стриматись від деяких зауважень, за які б каявся. Сказати правду гнобителям – це завдання, за яке берешся з повною радістю, побільшеною тим, що при цьому відчуваєш назовні сміливість та великодушність, яка супроводить виконання небезпечного чи принаймні прикрого завдання, але засмутити жертву, завдавати жаль пригнобленому, хоч би й словом гіркої правди, – це справа, до якої ніколи не принизиться письменник, що не хоче зневажати свого пера. От чому я відмовляюся побачити Польщу.»

* *
*

XIV. Я покинув царство страху

ДНЯ 22-ГО ЖОВТНЯ 1839 РОКУ НА ВОДАХ У ЕМСІ КЮСТІН ПИШЕ СВОГО ОСТАННЬОГО, ТРИДЦЯТЬ ШОСТОГО ЛИСТА, ЯКИМ ЗАКІНЧУЄТЬСЯ ЙОГО ЧОТИРИТОМОВА КНИГА:

«Виїхавши з Емсу до Росії тому п'ять місяців, я повернувся до цього елегантного міста, зробивши дуже довгу подорож. Перебування на водах було для мене неприємним на весні з причини неминучої юрби купальників та п'яниць. Тепер я вважаю його чарівним, коли дослівно сам, милуючись чарівною осінню, сиджу серед гір та спостерігаю їхню красу. Увесь час мої думки зосереджені на спогадах. У них шукаю спочинку, якого так потребую по крутій щойно перебутій подорожі.»

«Яка протилежність! У Росії я був позбавлений спектаклю природи: там зовсім немає природи; проте ці рівнинні простори, що не мають мальовничих краєвидів, також мають своєрідну вроду, але величінь без чарів швидко втомлює. Яка приємність мандрувати через безкінечні, неосяжні, голі простори, де відкривається тільки широкий, цілковито пустий простір? Ця одноманітність втомлює своєю беззмістовністю. Різноманітність є завжди чимсь у всіх приємностях подорожі, що радує мандрівника.

Це було щастям опинитися в цю пору в іншій країні, краса якої відразу чарує зір. Я не в стані передати, яку насолоду я щойно пережив, блукаючи у великому лісі, де безліч мертвого листя покрило землю та встелило стежки. Я пригадав описи «Рене» Шатобріана: серце билося, як колись при першім читанні цієї болісної та взнеслої зустрічі душі з природою.

Ця релігійна та лірична проза нічого не втратила зі своєї влади наді мною, і я казав собі, здивований моїм зворушенням: молодість, отже, не кінчиться ніколи!

Іноді я помічав крізь зрідле від першого інею листя імлисті обрії долини Лану, що сусідує з найкращою рікою в Європі. Я подивляв тишу та красу краєвиду.

Околиці долини протоків Рейну мають дуже різноманітний вигляд, а околиці Волги всі однакові, але вигляд високорівні, яку тут звуть горами, де вони поділені глибокими долинами, є в цілому холодний та одноманітний. Проте, цей холод та одноманітність є вогнем, життям, рухом у порівнянні з безмежними багнами та безрослинними степами Московщини: цього ранку миготливе соняшне світло останніх красних днів було розлите над цілою природою та позичало південного блиску цим північним краєвидам, що завдяки осіннім випарам загубили сухість своїх обрисів та нерухомість своїх ламаних ліній.

Лісовий спокій цієї пори вражаючий; він контрастує праці на ланах, де людина, використовуючи тиху осінню погоду, поспішає докінчити роботу.

Це повчальне та врочисте видовище, яке має тривати, доки існує світ, мене цікавить так, неначе б я тільки що народжувався чи мав умирати. Це тому, що розумове життя є нічим іншим, як послідовністю відкриттів. Душа, коли вона не загубила цілковито своїх сил у фальшуванні, до якого звикли світські люди, зберігає невичерпну здатність до здивування та цікавости. Завжди нові сили закликають її до нових зусиль; цього

світу більше для неї не вистачає: вона кличе, вона розуміє безкінечне, її думка зріє, вона не старіється; і от це нам обіцяє дещо понад те, чого ми не бачимо.

Ця інтенсивність нашого життя витворює різноманітність; те, що відчувається глибоко, здається завжди новим; воно відновлюється через цю вічну свіжість вражень; кожне нове відчування додає свою нову, окрему краску словам, які призначені його висловлювати, от чому забарвлення стилю є найпевнішою ознакою обновлення, я хочу сказати – щирости чуття. Ідеї взаємно доповняються, їхнє походження затирається, але тональність вислову ніколи не обманює; завдяки притаманності людської душі є це мимовільне об'явлення; воно виникає просто в серці та йде просто до серця, мистецтво заступає його лише недосконало. Воно постає від зворушення. Нарешті, ця музика слова заносить далі, як думка; це те найбільш мимовільне, найсправжніше, найплідніше у висловленні думки; от через що мадам Санд так швидко здобула в нас признання, на яке вона заслуговує.

Свята любове до самотности, ти є лише життєвою потребою щоденности!.. Світ такий брехливий, що вдача, залюблена в справедливості, мусить мати нахил до втечі від суспільства. Мізантропія є оклепаним почуттям: це ненависть до брехні. По правді кажучи, немає мізантропів, є дурні, що воліють краще втечу, аніж удавання.

На самоті з Богом людина стає покірною завдяки щирості; вона відпокутує в своїй самотності через мовчання та задуму всі обмани світових балакунів, їхню тріумфальну дводушність, їхню порожню нікчемність, занадто часто нагороджувану. Не даючи себе обманути і зовсім не бажаючи стати обманцем – людина робить себе добровільно жертвою та дбайливо ховає своє існування... В цьому полягає, без сумніву, таємниця життя святих, таємниця легка до зрозуміння, життя тяжке до наслідування. Коли б я був святим, я більше не мав би охоти подорожувати, а ще менше мав би охоту розповідати про мої подорожі; святі знайшли – я шукаю.

Шукаючи, я зробив подорож по Росії. Я прагнув побачити країну, де царює спокій влади, свідомої своєї сили, але прибувши туди, я пізнав, що там царює мовчання страху. Я виніс з цього видовища цілком відмінну науку, аніж та, яку я сподівався там знайти. Цей світ майже зігнорований чужинцями. Москалі подорожують по Європі, щоб утекти від батьківщини, але здалека вони платять їй свою данину підступними вихвалюваннями, а більшість чужинців, що описали її, воліли відкрити лише те, що думали там знайти. Коли обороняють свої упередження супроти очевидности, тоді навіщо подорожувати? Коли порішено бачити нації такими, якими їх хочеться мати, то немає більш потреби вирушати з власної країни.

Я посилаю вам резюме моєї подорожі, написане по
повороті до Емсу; я думав про вас, коли писав
цю працю. Отже, нехай буде мені
дозволено його на вас
адресувати.

* *
*

XV. Резюме подорожі

ВСЕ, ЩО ВРАЖАЄ ВАШ ЗІР У РОСІЇ, ВСЕ, ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ ДОВКОЛА ВАС – ВСЕ ЖАХЛИВО ВПОРЯДКОВАНЕ, А ПЕРШОЮ ДУМКОЮ, ЩО ПРИХОДИТЬ У ГОЛОВУ ПОДОРОЖНЬОГО, КОЛИ ВІН БАЧИТЬ ЦЮ СИМЕТРІЮ, – ЦЕ ТЕ, ЩО ТАКА ПОВНА ОДНОМАНІТНІСТЬ, ТАКА ПРОТИВНА ПРИРОДНИМ ЛЮДСЬКИМ НАХИЛАМ ВПОРЯДКОВАНІСТЬ НЕ МОГЛА БУТИ ОСЯГНЕНА ТА НЕ МОЖЕ ІСНУВАТИ ДАЛІ БЕЗ НАСИЛЬСТВА.

Уява благає трохи зрізничкування... даремно, як птахові розгортати свої крила в клітці. Під таким примусом людина може знати та знає від першого дня свого життя, що вона бачитиме й що робитиме до свого останнього дня. Така жорстока тиранія в урядовій мові зветься пошаною до єдности, любов'ю до порядку. Цей гіркий овоч деспотизму видається таким цінним для методичних душ, що жодна ціна за нього не зависока, як вони кажуть.

У Франції мені здавалося, що я згідний з цими суворими моралістами. А від тоді, коли я пожив під страшною дисципліною, що змушує населення цілої імперії до воєнних правил, я признаюся, що мені тепер більше подобається трохи безладдя, що віщує силу, аніж досконалий лад, що загрожує життю.

В Росії уряд панує над усім і нічого не животворить. У цій безмежній імперії народ, якщо він неспокійний,

є німий. Смерть тут ширяє над усіма головами та свавільно влучає в них. Це примушує мати сумнів у вищу справедливість. Там людина має дві труни: колиску і могилу. Матері там мають більше причин до оплакування, аніж смерть своїх дітей.

Я не вірю, щоб там було поширене самогубство, там занадто багато страждань, щоб вбивати себе. Дивні людські звичаї!!! Коли терор панує над людським життям, тоді не шукають смерти, бо вже знають, яка вона є. (Дікенс сказав: «Самогубство рідке серед в'язнів, навіть майже незнане; але раціонально не можна вивести жодного аргументу на користь самотнього ув'язнення з цієї обставини, хоч на це часто покликаються».)

Зрештою, кількість самогубців може бути в Росії велика, але ніхто цього не знатиме. Знання статистики є привілеєм російської поліції. Не знаю, чи до самого імператора доходять точні цифри. Я знаю, що ніяке нещастя не подається до відома суспільности в його царстві без того, щоб він не дав своєї згоди на таке понижуюче визнання вищости передбачення. Гордощі деспотизму такі великі, що суперничають з Божою всемогутністю. Потворна заздрість!!!... До якого збочення впали царі та підданці через тебе? Для того, щоб цар став більш, ніж людиною, чим має бути народ?

Отже, любіть правду, бороніть її в країні, де поганство є основою устрою. Людина, що все може, – це коронована брехня.

Ви розумієте, що це я не імператором Ніколаєм цікавлюся в цю мить, а імператором Росії. Вам багато розповідають про явища, які обмежують його владу; я був вражений надужиттями та зовсім не бачив протиліків.

В очах справжнього державного діяча та всіх практичних людей закони, я згоджуюся з цим, мають менше вартости, аніж про це гадають наші суворі логіки, наші політичні філософи, бо з рештою про життя народів

рішає спосіб, як ці закони вживаються. Так, але життя росіян сумніше, ніж життя всіх інших народів Європи. Коли я кажу народ, то хочу говорити не лише про селян прикутих до землі, а й про все, що складає імперію.

Уряд, що називає себе міцним, та який немилосердно примушує шанувати себе при кожній нагоді, неминуче мусить робити людей нещасливими. У суспільствах усе може служити деспотизмові, яка б, зрештою, не була пануюча в них фікція: монархічна чи демократична. Всюди, де суспільна машина є суворо докладна, там панує деспотизм. Найліпший уряд є той, який найменше дає себе відчувати, але до цього забуття ярма приходять через геніальність, або вищу мудрість та шляхом певного послаблення суспільної дисципліни. Уряди завжди доброчинні в часі юности народів, коли напівдикі народи шанують усе, що рятує їх від безладдя. Вони знову стають такими ж в часі старости народів націй. У цій добі народжуються мішані устрої. Але ці уряди, засновані на порозумінні між досвідом та пристрастю, можуть придатися вже втомленим суспільствам, пружини яких послаблені революціями. З цього слід зробити заключення, що хоч вони не є наймістнішими, але вони лагідніші. Старість держав, так само як і людей, є спокійнішим віком, коли він увінчує славне життя; але середній вік нації завжди тяжкий для переходу: Росія це відчуває.

У цій країні, відмінній від інших, сама природа сталася спільницею примх людини, що вбила свободу ради обожання єдности. Природа також всюди та сама: два погано вирослі деревця та ріденько засіяні на багнистій чи піщаній рівнині – береза та ялина, оце вся природна рослинність північної Росії, тобто околиць Петербургу та довколишніх провінцій, які охоплюють величезні простори країни.

Куди втекти від нещастя цього суспільного ладу в кліматі, в якому можна виходити з хати лише протягом

трьох місяців на рік? Додайте ще, що протягом найсуворіших шістьох зимових місяців ніхто не наважується дихати вільним повітрям довше як дві години денно, якщо це не московські мужики. От що Бог сотворив для людини в цих країнах.

А тепер погляньмо, що людина створила сама для себе. Одним із світових чудес є безперечно Санкт-Петербург; Москва теж вельми мальовниче місто, але що сказати про вигляд провінції?

Ви побачите в моїх листах надмір одностайности, посталої від надужиття єдиновладства. Один чоловік у цілій імперії має право бажати; з цього виходить, що лиш він один має власне життя. Відсутність душі зраджує себе в кожній речі. З кожним кроком, що ви його робите, відчуваєте, що цей народ позбавлений своєї незалежности. Через двадцять чи тридцять миль на всіх шляхах на вас чекає одиноке місто, воно завжди таке саме. Тиранія винаходить лише засоби для свого ствердження, вона мало турбується добрим смаком мистецтв.

Любов російських імператорів та будівничих цивільної архітектури в Росії до простої лінії, до мало взнеслих будівель та просторих вулиць суперечить законам природи та життєвим потребам життя в країні холодній, імлистій та безнастанно нараженій на великі вітри, що запорошують вам обличчя. Під час цілої моєї подорожі я даремно намагався зрозуміти, як така манія могла захопити мешканців країни, до такої міри відмінної від батьківщини архітектури, яку пересаджують до Росії; росіяни ймовірно розуміють не більше мене, бо вони не є панами своїх смаків, так само, як і своїх вчинків. Їм накинули те, що зветься мистецтвом, так як їм наказують робити військові походи. Полк та його дрібничковий розпорядок є взірцем для всього суспільства.

Піднесені вали, високі, дуже наближені до себе будинки, кривулі вузьких середньовічних міст – надавались би тут краще, ніж недолуге наслідування античних

міст до підсоння та звичок Росії; але впливові росіяни найменше дбають про країну, якою вони керують та найменше рахуються з її генієм і потребами.

Коли Петро Великий публікував свої цивілізаційні накази від Татарії до Лапляндії, середньовічний стиль уже давно вийшов в Європі з моди; росіяни, навіть, коли їх оздоблюють назвою великих, вміли лише наслідувати моду.

Ця готовість до наподобнювання зовсім не йде в парі з амбіцією, яку ми їм признаємо, бо не можна панувати над тим, що копіюється; тут все є суперечне вдачі цього поверховного народу. Зрештою, що його зокрема визначає, – це брак винахідливости. Для винаходів потрібна незалежність, а тут є мавпування навіть у пристрастях. Якщо цей народ прагне своєї черги на світовому коні, то не для виявлення своїх здібностей, які його мучать в бездіяльності, а лише для того, щоб знову почати наново історію завершених суспільств. Його амбіцією є не могутність, а зарозумілість. Він не має жодної творчої сили; порівняння – от його хист, наподобнювання – от його геній. Коли ж він усе ж здається обдарованим рисами своєрідности, то це тому, що ніколи жоден народ на землі не мав такої потреби взірців; від природи схильний до спостережень, він стає самим собою лише тоді, коли мавпує створене другими. Що він має своєрідного, – це те, що в більшій мірі, ніж кожний інший народ відзначається хистом підроблювання. Його єдиною первісною здібністю є вміння репродукувати чужинецькі винаходи. В історії він буде тим, чим у літературі є зручний перекладач. Москалі приречені перекласти європейську цивілізацію азіатам.

Хист до наподібнень може стати корисним та навіть подиву гідним у народів, щоб тільки він не надто розвивався; але він убиває всі інші таланти, коли їх випереджає. Росія – це суспільство імітаторів. Кожна лю-

дина, що нічого, крім копіювання не вміє, неминуче впаде в карикатуру.

Вагаючись від чотирьох століть між Європою та Азією, Росія ще не могла досягнути того, щоб визначитись своїми творами в історії людського духу, бо її національний характер стерся між цими запозиченнями.

Релігія, що вийшла з царської палати, щоб тримати порядок у військовім таборі, – не відповідає найвищим прагненням людської душі. Вона допомагає поліції обманювати народ: оце і все.

Вона зарані зробила цей народ негідним ступеня культури, якого він добивається.

Коли на Заході нащадки варварів студіювали старовинні твори з пошаною майже погань, то вони їх модифікували, щоб засвоїти собі. Хто може пізнати Верґіля в Данте? Гомера – в Тассо? Навіть самого Юстініана та римські закони у феодальних статутах? Наслідування далеких від нинішніх днів майстрів може допомагати сучасникам висловлювати їхні власні думки; воно не може звести їх до невільничого повторення. Натхненна пошана, яку вони мали супроти минувшини, – була далека від того, щоб затирати їхнього генія; вона збуджувала його, але москалі не так поступали супроти нас.

Вони підроблюють форму суспільства, не переймаючись її творчим духом. І коли мають переймати цивілізацію не від старовинних законодавців людства, а від чужинців, багатствам яких заздрять, не шануючи їхнього характеру, то така імітація є ворожою та в той самий час впадає в дитинство. Коли від чужинця, яким бундючно погорджується, переймаєте все, включно до способу мешкання в його домі, одяг та розмову, тоді ви стаєте калькою, наслідуванням, луною, відблиском. Тоді ви вже не існуєте самі по собі.

Середньовічні суспільства, що жили своїми віруваннями, могли поклонятися античності без небезпеки її травестування, бо сила творення, коли вона існує,

ніколи не губиться в праці людини... Скільки уявлення було в ерудиції XV та XVI століть!

Пошана до зразків – це ознака творчого духу.

От через що студії класиків на Заході в добі відродження вплинули тільки на літературу та мистецтво. Розвиток промислу, торгівлі, природничих наук є виключним досягненням сучасної Європи, яка для цих галузей майже все знайшла в собі самій. Забобонне захоплення, з яким вона ставилася до поганської літератури, не стало на перешкоді до того, що її політика, релігія, філософія, форма урядів, спосіб ведення війни, розуміння чести, звичаї, дух, суспільні звичаї – виросли з її власних джерел.

Одинока Росія, пізно цивілізована, через нетерплячку своїх вождів була позбавлена глибокого кільчення та добродійств повільного і природного розвитку культури. Росії бракувало ґрунтовної праці, що створює великі народи та готує націю до творчого життя, себто до опромінювання інших. Я часто помічав те, що в цій країні суспільність, так як її створили її суверени, є лише величезною теплицею з гарними екзотичними рослинами. Це не є поважний витвір вільної нації.

Російська нація вічно відчуватиме цей брак власного життя, якого вона не мала в добі свого політичного пробудження. Юність – ця працелюбна пора, коли людський дух перебирає на себе всю відповідальність за свою незалежність, проминула даремно для неї. Її володарі, а найбільш Петро I, зневажаючи час, примусили її насильно перескочити з дитинства до мужности. Ледве видершися з-під чужеземного ярма, вони вважали свободою все, що не було монгольським пануванням. Отак на радощах своєї недосвідчености Росія прийняла рабство за визволення, бо це рабство було їй накинуте її законними володарями. Цей упідлений під поневоленням народ почував себе досить щасливим, досить незалежним, аби лиш його тиран мав московське ім'я, замість татарського імені.

Наслідки цієї омани тривають ще й тепер; духова оригінальність втекла з цього ґрунту, діти якого привчені до неволі, до цього дня ставляться поважно лише до терору та до амбіцій. Для них мода є лише елегантним ланцюгом, якого носять лише на людях... Московська ввічливість, як би нам не здавалося, що її добре відограють, є більш церемоніальна, ніж природна, бо ввічливість є квіткою, що розвивається лише на верху суспільного дерева. Цієї рослини не можна прищепити, вона вкорінюється, а стовбур, що має її тримати, потребує віків для росту. Треба, щоб багато напівварварських поколінь відмерли в країні раніше, як торішні верстви суспільного ґрунту почнуть родити справді ввічливих людей. Багатьох віків спогадів потрібно для виховання культурного народу. Лише дух дитини, народженої від культурних батьків, зможе досить швидко дозріти, щоб схопити, що складається на поняття ввічливости. Це таємний обмін добровільних зречень. Немає нічого більш делікатного, можна сказати – більш дійсно морального, ніж засади, що створюють досконалу елегантність звичаїв. Така ввічливість для того, щоб витримати іспит пристрастей, не може бути цілком відмінна від шляхетности почувань, яких ніхто не набуває для себе самого, бо перше виховання впливає переважно на душу. Одним словом, справжня світовість є спадщиною; наше століття вважає час за ніщо, а природа у своїх створіннях дуже на нього впливає.

Давніш певна витонченість смаків визначала росіян півдня, а завдяки зносинам, підтримуваним упродовж цілої старовини київськими князями, в найбільш варварських століттях, з Царгородом, любов до мистецтва панувала в цій частині слов'янської імперії так само, як традиції Сходу там утримали відчуття великого та увічнили певну вмілість серед митців і робітників. Але ці

переваги, плоди старовинних зв'язків з народами поступово розвиненими в традиціях культури, одідиченої від античности, були втрачені після наїзду монголів. *(Треба дивуватись, як Кюстін, користуючись фальшивою московською історією Карамзіна, все ж таки побачив справжнє обличчя давньої України – Київської Русі – та її европеїзм.)*

Кюстін істотно помиляється, коли бачить причину своєрідности московського режиму в православній Церкві, бо справжня причина захована в московській духовості, яка перетворила Церкву на першу рабиню держави. Але він був під впливом своїх католицьких інформаторів, Козловського й Чаадаєва.

Ця криза примусила, так би мовити, первісну Росію *(Мова про Київську Русь-Україну.)* забути свою історію. Невільництво витворює пониження, що виключає справжню ввічливість, ця остання не є від рабства, бо вона є висловом найбільш взнеслих та найбільш делікатних почувань. Отже, лише тоді, коли ввічливість стає до певної міри розмінною монетою поміж всім народом, то можна сказати, що цей народ культурний. Тоді первісна грубість, брутальний егоїзм людської природи злагіднюються вихованням, яке кожен дістає в своїй родині. Де б не народилася дитина, вона не є співчутлива, і коли вона на початку свого життя не буде відвернена від своїх жорстоких нахилів, то ніколи вона не стане по-справжньому ввічлива. Ввічливість є кодексом співчуття, застосованого до щоденних відносин суспільства. Цей кодекс навчає найбільш співчувати терпінням спричиненим себелюбством; це також найбільш загальний лік, найбільш уживаний, найбільш практичний, який досі знайдено проти еґоїзму.

Хай кажуть, що хочуть, але всі ці тонкощі – природний наслідок праці часу – незнані сучасним росіянам, які більше пригадують Сарай, аніж Візантію, та які, по-

за малими винятками, є ще тільки добре одягненими варварами. Вони мені видаються погано намальованими, але дуже добре лякованими портретами. Для того, щоб ваша ввічливість сталася справжньою, треба довший час бути людяним раніше, ніж стати ввічливим.

Цар Петро I з усією нерозважністю неотесаного генія, з цілою сміливістю людини тим більш нетерплячої, що вважав себе всемогутнім, з витривалістю сталевого характеру, взявся відібрати нашвидку від Європи овочі цивілізації – перевезені, замість того, щоб зважитись поволі кидати насіння у свій власний ґрунт. Цей занадто прославлений цар зробив лише штучний витвір, але добро, яке створив цей варварський геній (рівнозначний з Гітлером і Сталіним – ред.) було переходове, а зло непоправне.

Чому ж Росія так залежить від того, щоб відчувати себе тяжкою загрозою для Європи? Впливати на європейську політику? Штучні інтереси! Суєтливі примхи! Що було б важливим для Росії, – це мати в самій собі життєву основу та її розвивати. Нація, яка не має нічого свого, крім слухняности, не є жива. Її поставили біля вікна: вона дивиться, вона слухає, вона діє неначе глядач, що сидить на виставі. Коли ця гра буде припинена?»

Далі, у висновках зі своєї мандрівки, Кюстін пише так: «Слід було б спинитися і розпочати наново. Чи таке зусилля є можливе? Чи можна перебудувати підвалини такої просторої будівлі? Занадто недавня цивілізація російської імперії, яка б вона не була штучна, витворила вже досить реальні наслідки, яких не в стані усунути жодна людська влада. Мені здається, що не можна керувати майбутнім народу, не рахуючись зовсім із сучасним його станом. Сучасність, коли вона силоміць відірвана від минулого, ворожить лиш нещастя. Уникати цих нещасть для Росії, примушуючи її брати до уваги свою давню історію, яка була наслідком її

первісного характеру, – таке буде невдячне, але більш корисне, хоч менш блискуче завдання для людей, що покликані керувати цією країною.

Не проти тирана, а проти тиранії мають тут боротися приятелі людства. Було б несправедливо обвинувачувати імператора за нещастя імперії та хиби уряду. Сила однієї людини не дорівнює накиненим завданням суверена, який відразу хотів би стати людяним над нелюдяним народом.

Треба опинитись у Росії, треба бачити зблизька, що тут твориться, щоб зрозуміти все, чого не може вдіяти всемогутня особа, зокрема, коли вона хоче творити добро.

Прикрі наслідки діяльности Петра І були ще погіршені за довгого царювання жінки, що керувала своїм народом лише для своєї забави та на здивування Європи... Європи, завжди Європи!.. Ніколи не Росії!..

Петро І та Катерина II дали світові велику та корисну науку, за яку заплатила Росія. Вони навчили нас, що деспотизм є найгірший тоді, коли він вдає, що робить добро, бо тоді він виправдовує свої найдикіші вчинки добрими намірами, а зло, яке мало бути б ліками, не має меж. Одвертий злочин тріумфує коротку добу; але фальшиві чесноти заводять завжди на манівці дух народу, засліпленого блискучими принадами злочину, величністю певних злочинств, які виправдовувалися обставинами. Утверджується віра, що є дві злочинности, дві моралі, та, що кінечність, «вища справа», як колись казали, виправдовує злодіїв високого рангу, щоб тільки вони вміли погодити свої вчинки з пристрастями країни.

Тиранія, одверто так названа, мало мене лякала б, якби гноблення не виступало в масці любови до порядку. Сила деспотизму є лише в масці деспота. Коли суверен примушений більше не брехати, то народ є вільний; я не знаю в цьому світі більшого лиха поза

брехнею. Якщо ви боїтеся тільки гвалтовної та одвертої сваволі, то йдіть до Росії; там навчитеся боятися найбільше лицемірної тиранії.

Не можу заперечити того, що зі своєї подорожі приношу думки, яких раніше я не знав. Я нізащо не проміняв би неприємностей, яких я зазнав у цій подорожі. Якщо друкую повідомлення, то докладне, бо ця подорож змінила мої погляди в багатьох відношеннях. Про це знатимуть усі, хто їх читатиме; але моє розчарування лишилось би незнаним. Тому я мушу і це оголосити.

Потім Кюстін запитує:

«Чи це моя помилка, що, їдучи з наміром одержати від самодержного уряду нові аргументи проти деспотизму наших сторін, проти безладдя охрищеного іменем свободи, я був вражений злочинами самодержавства, тобто тиранії, прозваної добрим порядком? Російський деспотизм є фальшивим ладом, а наш республіканізм є фальшивою свободою. Я воюю проти брехні всюди, де її помічаю, але є більше, ніж один рід брехні. Я забув про брехні самодержавної влади; сьогодні я докладно розповідаю про них, бо, описуючи мою подорож, я завжди щиро розповідаю про те, що бачив.»

«Я ненавиджу підтексти. Я бачив, що в Росії порядок є підтекстом для гноблення, як у Франції свобода для зависти»...

«У Росії, яка б не була зовнішність речей, під сподом усього криється насильство й сваволя. Тиранія діє тут тихою силою терору – це, на сьогодні, одинокий рід щастя, яке цей уряд приносить своїм народам.»

Це є один із багатьох випадків, коли написані понад сто років тому думки де Кюстіна зберігають свою гостру актуальність до наших часів, скільки б солідарно не верещали євразійські крикливці в численних товариствах боротьби проти «наклепів» на «історичну» та сучасну Росію.

А ось ще одне вражаюче, блискуче визначення московської душі: «Це не від нині переймає москалів страх бути осміяними з боку чужинців. Цей чудернацький народ сполучає крайнє самозадоволення з надмірною зневірою в себе; назовні – задоволення, а в глибині – стурбоване приниження – от що я бачив у більшости москалів. Їхня суєтливість, що ніколи не втомлюється, завжди мучить їх так, як гордість мучить англійців. Наївність, ця щирість цілком мимовільного вислову, це забуття особистости в інтересі правди, простоти – їм не знані. Народ наслідувачів ніколи не стане наївним; розрахунок у ньому завжди вбиватиме щирість.»

Сам Карамзін пише про прикрі наслідки монгольського ярма для характерів москалів. Якщо мене вважають суворим за моїх сусідів, то слід зважити, що вони підтверджені поважним автором, що має скорше нахил прощати.

«Національна гордість, – пише він, – зникла серед росіян; вони звернулись до штучних засобів, які заступають силу для людей, засуджених на рабську покору. Хитрі для обманювання татар, москалі стали також більше вченими в мистецтві обманювання себе взаємно; відкуплюючи у татар свою особисту безпеку, москалі стали більше пожадливими на гроші та менше вражливими на образи, на зневагу, бо були безнастанно виставлені на знущання чужинецьких тиранів!» (Карамзін, T. V, p. 4, ст. 447).

Далі: «Може бути, що сучасна вдача росіян заховає кілька плям, якими її забрудило варварство монголів.»

«Ми помічаємо, що разом із багатьма високими почуваннями, у нас занепала хоробрість, живлена найбільше національною гордістю»...

«Свідчення Карамзіна видаються мені подвійно важливими в устах такого придворного і такого боязкого історика, яким він був. Я міг би збільшити ряд

прикладів, але я, здається, навів досить їх для того, щоб встановити право щиро висловлювати мої думки.»

Далі знаходимо у висновках з подорожі Кюстіна дуже влучне окреслення московського імперіалізму, що прагне до захоплення цілого світу: «У серці московського народу кільчиться розхристана амбіція; ця амбіція не знає меж, вона може затроювати лише пригноблені душі, а живиться вона нещастям цілої нації. Ця нація істотно загарбницька й пожадлива в наслідок нужди; вона в своєму приниженому підкоренні леліє надію поширити тиранське панування на інших; слава, багатство, що їх вона сподівається, відвертають її думки від ганьби, в якій перебуває, а щоб змити з себе нечестиву пожертву цілої суспільної та особистої свободи, ця рабиня навколішках мріє про панування над світом.»

«Це не людину обожнюють, не імператора Ніколая, а амбітного пана нації – ще більш амбітної, ніж він сам. Пристрасті москалів викроєні на зразок пристрастей старовинних народів; у москалів все нагадує Старий Заповіт; їхні надії і їхні муки великі, неначе їхня імперія.

Там ніщо не має меж, ані терпіння, ані нагороди, ані пожертви, ані надії. Їхня могутність може стати величезною, але вони куплять її за ту ціну, яку народи Азії платять за сталість їхніх урядів, – ціною нещастя.

Росія бачить в Європі здобич, яка через наші роздори, раніше чи пізніше, буде їй віддана на поталу; вона вирощує серед нас анархію в надії скористатися зіпсуттям, викликаним нею, бо воно сприяє її намірам: це історія Польщі, розпочата на велику скалу. Від довгих років Париж читає революційні часописи, революційні в кожнім сенсі, підкуплені Росією. «Європа – кажуть – у Петербурзі вступає на шлях, яким ішла Польща; вона вичерпується через пустий лібералізм, тоді як ми лишаємось могутніми, якраз через те, що ми не є вільними; потерпім у ярмі; ми примусимо інших заплатити за нашу ганьбу.»

План, який я вам розкриваю, може видатися для неуважних очей химерним, але його визнає справжнім кожен втаємничений у хід справ в Європі та в урядові таємниці останніх двадцяти років. Він подає ключ до багатьох таємниць, пояснює одним словом надзвичайну важливість того, чому загально шановані та поважні особи бажають тут, щоб чужинці бачили їх лише з гарного боку. Коли б росіяни були, як вони кажуть, опорою ладу та законности, то чи використовували б революціонерів та, що ще гірше, послуговувалися б революційними засобами?

Далі у своїх висновках з подорожі де Кюстін з жалем згадує про теперішнє прихильне (за Папи Римського Григорія XVI) ставлення Ватикану до палкінського «райху». Поза тим він обстоює суто революційну роль Росії всупереч усім «легітимним» маскуванням її оберполіцмайстра та ширше спиняється над моральним упадком уярмленої царями православної Церкви.

«Потворне признання для Росії з боку Риму є одним з наслідків обману, перед яким я хочу вас перестерегти. Рим та ціле католицтво не має більшого й небезпечнішого ворога, ніж імператор Росії. Раніш чи пізніш, схизма царюватиме в Царгороді; от тоді християнський світ, поділений на два табори, переконається, яку кривду вчинила римська церква через політичне засліплення її керівника.

Цей володар, наляканий безладдям, у яке впали суспільства по його вступі на папський престіл, занепокоєний моральним злом, яке спричинили Європі наші революції, без підтримки, загублений серед байдужого або насмішкуватого світу, найбільше боявся народніх повстань, від яких він потерпав та бачив терпіння своїх сучасників. Тоді, йдучи назустріч зловорожим впливам певних обмежених душ, він тримався людської мудрости, обережности. Він показав себе мудрим на

світський взір, зручним на людську міру, отже сліпим та слабим перед Богом. От чому справу католицтва в Польщі покинув її природний оборонець, видимий вождь справжньої Церкви. Чи багато є тепер націй, що пожертвували б своїх вояків задля Риму? А коли в своїм зреченні папа ще знаходить народ, готовий дати себе задушити для нього... він його відлучає! Він єдиний володар на землі, який мусив би бути до смерти з тим народом, відлучає його, щоб приподобатись зверхникові схизматицької нації! Вірні питають із жахом, що сталося з невсипущої яснозорости святого престолу; мученики, вражені відлученням, бачать католицьку віру зрадженою Римом грецькій політиці. І Польща, збентежена в своїм святім спротиві, кориться своїй долі, не розуміючи її. Ці закиди, що, здається, не переступають межі пошани, були виправдані останніми постановами римського двору.

Чи не визнав заступник Бога на землі ще від Вестфальського трактату, що всі війни в Європі є релігійними війнами?...»

Далі де Кюстін пише, що Ватикан під впливом московських послів понизився до звичайної уступливої та компромісової світської чи «королівської» політики. Як віруючий католик – маркіз зазначає:

«Трон королів переходовий у своєму триванні, а трон папи – вічний, так, вічний, бо священик на цьому троні буде величніший та передбачливіший у катакомбах, ніж у Ватикані. Обманутий хитрощами дітей доби, він зовсім не помітив істоти речей та в збоченнях, куди його кинула політика страху, він забув черпати свою силу звідтіль, де вона є: в політиці віри.

Незнання релігійних справ тепер таке, що один католик, людина великого розуму, якому я читав цей уступ, перебив мене словами: «Ви вже більше не католик, – сказав він мені, – ви ганите папу!!!» Неначе б папа був безгрішним так, як він є непомильним у

справах віри. Бо й ця непомильність сама підлягає певним обмеженням, як твердять ґаллікани, що проте вважають себе за католиків. Чи Данте був коли заскаржений за єресь? А проте якою мовою він промовляє до пап, яких він умістив у своєму пеклі? Найліпші люди нашого часу впадають у плутанину ідей, що викликала б сміх у школярів минулих віків. Я відповів моєму критикові, відсилаючи його до Боссюета. Його виклад католицького вчення, ухвалений, стверджений, прославлений повсякчасно та прийнятий римським двором, достатньо виправдовує мої засади.

Ще терпеливости, а часи достигають, незабаром ціле питання буде яскраво поставлене і правда, боронена своїми законними оборонцями, знову поширить свою владу над духом націй...»

Московський грецький клер ніколи не був і не буде нічим іншим, як поліцією, вбраною в уніформи, дещо відмінні від шат світського війська імперії. Попи та їхні єпископи творять полк клериків під проводом імператора; от і все.

Зрозумієте аж тепер важливість погляду, насмішкуватого слова, листа, дотепу, усміху, а ще більше книги в очах цього уряду, якому сприяє довірливість його народів та запобігливість усіх чужинців?... Одне слово правди, проголошене в Росії – це іскра, що впаде на бочку з порохом.

Що значить для керівників Росії обдертість, блідавість солдатів імператора? Ті живі тіні мають найгарніші уніформи в Європі. Яке значення мають грубі лахи, під якими ховаються в середині їхніх касарень ці позолочені примари?... Байдуже, що вони вбогі та брудні, щоб лиш блищали на показ... Закаптурена мізерія – таке є багатство росіян: для них зовнішність є всім, а зовнішність у них бреше більше як деінде. А тому кожний, хто піднесе руку заслону, назавжди втрачає репутацію в Петербурзі.

Суспільне життя в цій країні є перманентною змовою проти правди. Там вважають зрадником кожного, хто не є обманцем; там сміятись з побрехеньок, заперечувати брехню, суперечити політичному самозвеличанню, виправдовувати покірність – усе це є замахом на безпеку держави та володаря. Це означає обрати для себе долю революціонера, ворога ладу, злочинця, зрадника держави... А вам відомо, яка ця доля жорстока! Слід визнати, що вражливість, що в той спосіб проявляється, є більш небезпечною, ніж виглядає смішною; до дрібниць розроблений нагляд такого уряду, разом з відкритою пихою цього народу, стає чимсь жахливим; це вже не смішне.»

Можна ще раз сказати, що спостереження Кюстіна про уряд та суспільство в Росії в 1839 році зовсім відповідають теперішнім московським обставинам. «Im Osten nichts neues» – такими словами можна перефразувати титул знаного давнього твору Еріха-Марії Ремарка. «На Сході нічого нового» – все, як було, так і є...

Далі Кюстін зазначає: «Російська цивілізація ще знаходиться так близько до свого джерела, що скидається на варварство. Росія є воюючим суспільством, її сила не полягає в ідеях, вона є у війні, отже у хитрощах і жорстокості...

Тепер москалі торочать про поміркованість, протестують проти здобуття Царгороду; бояться, як вони кажуть, усього, що може побільшити імперію, де віддалення вже є лихом. Вони бояться навіть... уявити собі – як далеко сягає їхня обережність!... вони бояться теплого підсоння!.. Зачекайте трохи, і побачите, чим скінчаться всі ці побоювання.

І я не мав би вказати на стільки брехень, стільки небезпек, стільки загроз? Ні, ні, краще було мені помилятися та говорити, ніж бачити правильно та мовчати. Якщо потрібна відвага, щоб розказати про те, що я бачив, то злочином було б ховати це.

Москалі не відповідатимуть мені; вони скажуть: «Чотири місяці подорожі, він не добре бачив».

Це правда, я бачив мало, але я зрозумів багато.

Або вони зроблять мені честь запереченнями, вони відкидатимуть факти; факти – сирий матеріал кожного звіту, які звикли вважати за ніщо в Петербурзі, де минуле, як і майбутнє та сучасне, є до диспозиції володаря. Бо, ще раз, москалі не мають нічого свого крім слухняности та наподібнювань; керування їхнім розумом, їхніми поглядами, їхньою свобідною волею – все це належить суверенові. У Росії історія творить частину посілостей корони; вона моральна власність володаря так, як люди та землі творять його матеріальну власність; її держать у коморі разом із царськими скарбами та з неї показують лише те, що хочуть зробити відомим. Спогади про те, що діялося вчора, є власністю імператора; він змінює відповідно до свого бажання літописи країни та щоденно роздає своєму народові історичні правди, які згоджуються з вигадками моменту. Ось як Мінін та Пожарський, герої забуті від двох сторіч, були зненацька відкопані та стали модні у хвилини інвазії Наполеона. Це тому, що в цей саме момент уряд дозволяв на патріотичний ентузіазм».

Знову таки, як ці слова, написані 115 років тому, чудово надаються до сучасної московської дійсності, хоч би й з 1941-1958 років.

Далі Кюстін спиняється над синодальною московською вірою та подає на кількох сторінках історію виступу Чаадаєва, його «Філософічний лист», який з гострим засудженням урядової релігії Росії появився в жовтневій книзі московського часопису «Телескоп» та викликав нечуваний у цій країні скандал.

Багато дечого із спостережень де Кюстіна над московським православієм залишилося актуальним і досі. От хоч би такі його слова:

«Ця церква є мертва, однак, якщо судити на основі того, що діється в Польщі (тут маркіз має на увазі всі країни на захід від кордонів Польщі, з-перед 1772 року, отже не стільки саму Польщу, як Правобережну Україну та Білорусь. В іншому цісці своєї книги – лист тридцять третій, від 23-го серпня 1839 року – маркіз називає такі країни Східної Європи, як Волинь, Україна, Росія, Польща), то вона може стати переслідувачем у той час, як ще не має ані досить великих чеснот, ані досить великих талантів, щоб здобувати розумом. Одним словом, російській церкві бракує того самого, що цілій країні: свободи, без якої зникає дух життя та гасне світло.

Далі у своєму «резюме подорожі» він присвячує кілька сторінок Чаадаєву та прикрій долі цього філософа, що стрінула його по видрукуванні, в перекладі на московську мову, на сторінках «Телескопа», в жовтні 1836 року – «Філософічного листа».

Ніколай Палкін проголосив Чаадаєва божевільним. Кюстін подає цю подію, як ілюстрацію небезпеки московсько-православного фанатизму.

Самого опису переслідувань Чаадаєва за його оригінальні та сміливі думки тут не перекладаємо. Вони вже досить широко відомі й без того.

А оце останні дві сторінки резюме де Кюстіна. Тут Росія порівнюється з Еспанією, країною, яку давніше Кюстін відвідав та змалював так:

«Країна, яку я щойно відвідав, є понура та одноманітна в такій мірі, як та, яку я колись змалював, є блискуча та різноманітна. Зробити з того сумлінний образ, означає відмову від того, щоб подобатись. У Росії життя таке сумне, як в Андалузії воно радісне. Російський народ нудний, еспанський – повний дотепности. В Еспанії брак політичної свободи винагороджений особистою незалежністю, що, мабуть, не існує ніде інде в такій мірі, а її наслідки є вражаючі. Еспанець живе з любови, москаль – з розрахунку; еспанець розповідає все, а якщо не має про що розповідати, то він вигадує; москаль скривається з усім, а коли не має що скривати, то

відмовчується, щоб мати таємний вигляд, і навіть, якщо він мовчить без розрахунку, то робить це з призвичаєння. В Еспанії бояться розбійників, але там крадуть лише на широких шляхах; у Росії дороги є певні, але вас конче обкрадатимуть у приміщеннях. Еспанія повна спогадів та руїн, що походять з усіх віків; Росія постала вчора, її історія багата лише обіцянками. Еспанія настовбурчена горами, що змінюють краєвид з кожним кроком породожнього; Росія має один і той самий краєвид з одного кінця аж по другий кінець рівнини. Сонце освітлює Севіллю, воно животворить усе на півострові; туман покриває далечінь краєвидів Петербургу, що завжди імлисті, навіть у найкращий вечір влітку. Нарешті, обидві країни в усіх точках протилежні одна другій; це протилежність дня – ночі, вогню – льодові, півдня – півночі.

Треба пожити на цій самоті без відпочинку, у цій в'язниці без дозвілля, яку називають Росією, щоб відчути свободу, якою користуються в інших країнах Европи, яку б форму уряду вони не засвоїли. В Росії свободи немає ні в чому, хіба що, кажуть мені, в одеській торгівлі. Ото ж імператор, завдяки своєму відчуттю, зовсім не любить духу незалежности, що панує в цьому місті, добробут якого створився завдяки розумові та правоті француза (Дюка Рішеліє, першого міністра за Людовика XVIII).

Коли ваш син буде незадоволений у Франції, стосуйте мою рецепту, – кажіть йому: «Їдь до Росії». Ця подорож корисна для кожного чужинця; кожний, хто таки добре побачить цю країну, буде задоволений життям всюди інде. Завжди добре знати, що існує на світі суспільність, у якій неможливе жодне щастя, бо згідно закону природи – людина не може бути щасливою без свободи.

Така згадка робить вас поблажливим; подорожній, повернувшись на своє попелище, може сказати про

свою країну те, що один мудрець сказав про самого себе: «Коли я оцінюю себе, я дуже скромний, але я гордий, коли я порівнюю себе з іншими.»

Такими словами закінчує маркіз де Кюстін резюме подорожі.

Далі, в кінці його книги, чи властиво четвертого її тому, ідуть додатки: історія двох полонених французів з 1812 року в Росії, родовід брунсвікської князівської родини, до якої належав нещасливий Іван VI, що ціле життя був ув'язнений з раннього дитинства в самотній келії в Шліссельбурзі, звідки його в 1762-му році невдало намагався звільнити нащадок українського еміґранта, поручник Мирович (див. історичний роман Дм. Ів. Мордовця – «Цар та поручник»). Нарешті, принаймні в п'ятім брюссельськім виданні, є ще один додаток – передрук французької брошури, яку написав урядовець московської амбасади в Парижі, Ксаверій Лабенський, поляк (чи може скорше спольщений українець) – католик, п. н. «Слово про твір п. Де Кюстіна п. н. «Росія в 1839 році».

* * *

XVI. «Місія» Москви: загарбати цілий світ

СУЧАСНИЙ ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ІДЕЙНИХ ПРЯМУВАНЬ НА МОСКОВЩИНІ XIX СТ. АЛЕКСАНДЕР ФОН ШЕЛТІНҐ, ЯКИЙ СВОЮ КНИГУ (Alexander von Schelting: «Russland und Europa im Russischen Geschichtsdenken», A.Franke Verlag, 1948.) ЗАКІНЧУЄ РОЗДІЛОМ ПІД НАЗВОЮ «НАРОДНА АМБІЦІЯ, ПОЧУТТЯ ПОКЛИКАННЯ ТА ПРЕТЕНЗІЇ ДО ПАНУВАННЯ ЦІЛИМ СВІТОМ», ПИШЕ ПРО ЦЮ МІСІЮ:

«Ми бачили, що можна вказати на певні історичні та соціологічні причини, які, здається, можуть допомогти краще зрозуміти виникнення, основну тему та загальний характер московської філософії історії, так само, як і її розподіл на різні напрямки. Але звідки походить ця єдина в світі внутрішня несамовитість та державність через цю своєрідну «практично» достосовану історіософію? Звідки походить якнайбільше розпалена народна амбіція, що знаходить у ній свій вислів? Звідки береться це почуття покликання, що не має рівного собі по силі в цілому світі? Звідкіля береться ця претензія та жадоба на всесвітнє керування та щонайменше на духовне панування? Чому так склалося, можна також запитати, що лише московське історичне мислення народило такого Достоєвського? Та які причини того, що

ці, тут представлені особливості московської історичної свідомости вперто затрималися та навіть зміцнилися протягом усіх змін московського державного та суспільного життя? Бо в тому, що ми маємо підпорядкувати колишню «абсолютність» московського християнства теперішній «абсолютності» московського комунізму, – немає жодних змін у відношенні речей, що нас тут цікавлять... Духовна, культурна та соціальна ворожнеча супроти Заходу є глибша й міцніша, як коли... І все ще доказують претензію на всесвітній духовний імперіалізм з виключним посіданням абсолютної, для цілого людства притаманної, соціально-етичної правди. Правда, глибина змін, яких зазнала духовного, суспільного та політичного життя Росії через свої останні революційні перевороти, в ніякому ступені не може бути вимірювана здобутими від минулих революцій мірилами, але нам все ж таки здається, що тут не втрачають своєї важливости слова Ґізо: «Коли народи довго та славно жили, то вони, що не робили б, не можуть зрівняти зі своїм минулим; вони підлягають його впливові навіть у ті хвилини, коли намагаються його знищити; у глибині своїх найблискучіших змін вони залишаються в найістотнішім прояві своєї вдачі та своєї долі такими, якими їх створила їхня історія. Немає жодних революцій (які б вони не були відважні та могутні), що знищують довгі національні традиції. Отже, в основному важливим є, і то не лише для задоволення умів, а для доброго керування націями, щоб ці традиції були добре пізнані та добре зрозумілі». (Guizot: «Essai sur l'histoire de France», preface, p. VI – VII; Schelting: «Russland und Europa», Bern, 1948 p 299-300, 256-257).

Далі, переглянувши історію розвитку московського месіанізму від Хомякова, Тютчева, Достоєвського, Данілевського до Герцена та Белінського, Шелтінґ пише:

«На кінці свого розвитку вона (московська інтеліґенція), як нам відомо, дійшла до цілком потойбічно

скерованої віри в «спасіння» мас через соціалізм. Сьогодні в Росії пануюча та політично керуюча інтелігенція вірить, чи принаймні признається до віри, що вона здійснила цей соціалізм у своїй країні. Але є підстави припускати, що навіть тепер не цей «здійснений» комунізм, не вживання виставлених ним у перспективі плодів, що, як відомо, виглядають дуже мізерно, але невгасаюча надія на повне втілення його в майбутньому є тим рушієм, до якого чіпляється московський народ. Задля цієї надії зносить він усі терпіння, та для сповнення її – навіть згідно з урядовою ідеологією – нібито має для цього відповідні передумови. Він вірить, що лише через всесвітню місію Росії ціла решта світу буде навернена на його віру та його соціальний життєвий лад».

Те, що де Кюстін міг бачити в Москві під час своїх відвідин у 1839 році, здається, підтверджує наші припущення. Цілковитої аналогії до тут підкресленої концепції, звичайно, немає. Як виразний ворог тодішньої Росії, за народом якої не визнає доброї волі та зрозуміння, де Кюстін засуджує її. Тому тверді й принижуючі слова кидає в сторону Росії. Проте, йому належить заслуга відкриття для нас цікавого зв'язку в цілості... Страх перед владою, сам по собі, гадає де Кюстін, не може викликати «так багато терпеливости», що потрібна для того, щоб зносити існуючі політичні, господарські та соціальні відносини. Лише амбітні надії на майбутнє можуть примусити, як він гадає, цей народ «жертвувати всім», – що москалі й роблять. Подивіться, каже де Кюстін, це єдине в історії явище, як москалі свого жахливого царя Івана благають (коли він удавав, що хоче зректися корони), плачучи біля його стіп, щоб він панував далі над ними таким способом, що «змусив би ненавидіти суспільство кожного іншого народу». Чому москалі роблять це? Вони роблять це «зі сміливістю та приниженістю людей, що хочуть посісти цілий світ.»

Тут Шелтінґ не зовсім погоджується із де Кюстіном: «Проте не слід, як це робить де Кюстін, твердити, що це були лише сни слов'янофілів про прийдешнє, подібно як для старовинного жидівства жадання помсти та відплати. Європа виснажується в суєтливім лібералізмі в той час, як ми (так перефразовує де Кюстін тодішнє ставлення москалів) лишаємося могутні саме тим, що невільні: терпімо в ярмі, ми примусимо інших заплатити за нашу ганьбу». (Шелтінґ, ст. 404).

Невідомо з якої рації Шелтінґ гадає, що саме від слов'янофілів, яких тоді було дуже небагато (вони тоді почали лише «формуватися»), де Кюстін почув такі думки. Де Кюстін міг чути такі думки від пересічних стрічних москалів, від московської юрби. Саме тому ще більшу вартість мають ці свідчення де Кюстіна, бо це був голос цілого народу, а не купки слов'янофілів, яких, зокрема тоді, можна було порахувати на пальцях однієї руки: один Хомяков, один Самарін, два брати Кірєєвські, два Аксанови... Останні тоді були ще дуже молоді, а передостанні – заслані до свого маєтку. Отже, яких слов'янофілів мав зустріти Кюстін у Москві в 1839 році? Мабуть – жодного.

Ці сни «кільчаться в серцях російського народу», як вони кільчилися в серцях жидівського народу, чиї надії на вивищення пригадав собі де Кюстін в Росії та можливо ще нині міг би згадувати, коли б він міг відбути ще вдруге свою подорож до Росії.

Залишається тут ще переказати останні три сторінки праці Шелтінґа: «Соціологічний закон, згідно з яким специфічно висока міра довготривалого політичного, фіскального, суспільного, господарського та правного пригноблення чи упослідження (або як Макс Вебер це називає «негативного упривілейовання») класів, станів та каст, приводить їх до однобічних вірувань чи уявлень про відкуплення чи про згідне із справедливістю майбутнє вивищення – може знайти застосування також до цього народу. Здається, що саме цей випадок стосувався

та й ще стосується москалів. У крайнім випадку надія принижених («останніх», що прагнуть стати «першими») на їхнє майбутнє вивищення сягає так далеко, що вона задовольняється лише пануючим над іншими народами становищем, лише «першим місцем у світі», лише всесвітньою духовною та політичною вождівською, навертаючою та відкуплюючою роллю.

Є безперечним, що віра в майбутнє, тут описаного типу та її мотивації, надає опанованому нею народові нечувану внутрішню силу напруження та зовнішню силу удару, яка може бути звернена проти справжніх або уявних противників виконання його претензій на вождівство, на «навертання» та на «спасіння» («асвабажденіє»). З другого боку історичний досвід учить нас, що неконтрольована самодержавна насильницька влада над політично, економічно та духовно позбавленим прав, соціально зрівняним та в усіх своїх життєвих висловах «веденим» народом може надзвичайно легко стати засобом до безмежного загарбницького імпульсу й жадоби до здобувань, і то тим більше, чим опановані підвладні народні маси є менше зрізничковані, ієрархічно розчленовані та поділені на автономні чи між собою конкуруючі підгрупи, чим більше самовлада переходить на особисто-благодатне ўгрунтування леґітимности претензій на володарність, віддалюючись від типу леґалістичних чи традиціоналістичних угруповань леґітимности. Так само експансія певних старосхідних великодержав та монгольських загарбницьких держав, як нечисленних справжніх появ цього роду в європейській історії, здається, стверджують цей здогад. Одне є певне: там, де цей тип сполучується з жевріючим в опанованім народі чи навіть із збудженими його провідною інтелектуальною верствою та до найвищого напняття розвиненими тенденціями до претензій на «навертання», вождівство та рятування інших націй, там дух агресії й охоти до експансії може досягти такої сили, якої досі світ ще не бачив. Зокрема тоді, коли самовладне панування ґвалтовно підвищує у позбавленім прав народі прагнення до завершення його всесвітньої вождівської місії тим, що вона його безнастанно знову навчає, що лише – через насильницькі напади на довколишні народи – наступить завершення його всесвітньої місії, яка забезпечить йому одному повну нагороду за його дотеперішні зусилля, муки та недостатки, та принесе «повні жнива» для його вже «здійсненого» ідеального життєвого ладу.

З одним лише переліком переваг своєї власної господарської системи, з одними своїми ще такими потужними планами фінансового планування для повного пожвавлення чи збереження свого життя та із затриманням коректних дипломатичних стосунків і манір і т. д., Захід не в стані поважно протиставитись Сходові. Найперше західній світ, що хоче політично протиставитись Сходові, може зробити лише одне, однаково, чи в остаточному висліді буде мати через це успіх чи ні, а саме: пригадати собі (щоб висловлюватись за Чаадаєвим) свою власну справжню та історичну ідею особливого роду, перейнятися нею з цілковитою поважністю (а не лише базікати про неї), віддати себе їй, їй вірно служити та прагнути її здійснити.

Без такої ідеї, яких би особливих досягнень Захід не посідав (зокрема в технічно-індустріальній ділянці), він не вив'яжеться із своїх завдань та не буде в стані встояти на цій землі, як окрема рівнорядна сила.

Якщо західній світ не спроможеться знову здобутися на власну історичну ідею, треба зобов'язати приналежні до нього суспільства до цих ідей, щоб їх об'єднати, або коли ці ідеї є вже навіть мертві, тоді навряд, чи він зможе на довший час затримати йому ще історією призначене місце.»

Наведені та переказані тут зауваження цього швейцарського вченого-дослідника свідчать про велику та гостру актуальність, більше того – про невигаслу досі

життєвість та пекучу актуальність московських спостережень де Кюстіна з давно-минулого 1839-го року. Крім того вони ще раз активізують та підносять велику життєву важливість (бути чи не бути Європі?) поставлених у книзі де Кюстіна питань, які може ще не всі собі досі усвідомили.

Друга справа, що при цьому Шелтінґ інколи лякається, принаймні форми вислову, деяких спостережень де Кюстіна та намагається підважити їхню обґрунтованість чи непомильність, хоч у ході дальшої розправи він знову примушений ствердити невідхильність спостережень та висновків Кюстіна.

Останні уступи книги Шелтінґа, де поставлені високі вимоги до американської політики, не дають, природна річ (з уваги на те, що ця книга вийшла десять років тому), перегляду літературної творчости сучасної промосковської та тим самим антикюстінівської американської адміральської школи: Кеннана, Керка, Стівенса й тому подібних Дон-Левіних з прокремлівського «прокукішу», *(«Прокукіш» – скорочено: Прокопович, Кускова, Кішкін – московська «гай-да тройка»; вислані Дзержинським з Москви за кордон «троянські коники» у 1922 році)* завданням якого є відбудова чи збереження єдиної неділимої московської палкінської імперії, «від молдована до фіна» та «от Шалтая до Болтая»... Одначе Шелтінґ прагнув, щоб західна Європа залишилася вірною власній історичній ідеї, а не йшла манівцями промосковської, антикюстінської школи. У тому вартість книги Шелтінґа.

* * *

XVII. Буча по виході книги

У ЛИСТАХ ДЕ КЮСТІНА ДО ЙОГО НІМЕЦЬКОГО ПРИЯТЕЛЯ, ПИСЬМЕННИКА ФАРНГАҐЕНА ФОН ЕНЗЕ ЗНАХОДИМО ДЕЯКІ ЦІКАВІ ЗГАДКИ ПРО КНИЖКУ МАРКІЗА.

Ще задовго перед появою книги написав маркіз до Ензе 31 липня 1841 року з Евіану в Савої, що він вирушає за три тижні на десять місяців до Італії, «після чого хочу повернутись до Парижу, щоб надрукувати мою Росію».

Дня 7 березня 1843 року, він пише з Парижу до Ензе: «Моя Росія появиться за півтора чи два місяці. Боюсь за неї. Це така одноманітна країна, що потрібно мати більше хисту, ніж визнаю за собою, щоб не нудити читача, примушуючи його мандрувати там на протязі чотирьох томів. Шкодую, що я взяв на себе це завдання. Тема постачає багато важких міркувань, але мало описів. Це жахливо, бо який читач не вважає себе більшим філософом від свого автора?»

Лист з Біберіху в Нассау 9 липня 1843 року до Ензе передає атмосферу великого, хоч багатьма оспорюваного, успіху книги:

«Коли доводиться писати 90 листів про те саме та відповідати тим самим критикам відмінними висловами, хоч завжди тими самими доказами, то ви зрозумієте, мій

шановний та видатний друже, що це приятелі завдають прикрощів, а байдужі поправляють справу. Ці останні мають право бути нестерпними, вони цим користуються. Вони принесли мені успіх, якого я не очікував, та до якого я зовсім не звик. Декілька ворогів закидають мені невдячність: «Бути так добре прийнятим і говорити так кепсько про людей!» Я відповідаю, що, якщо я був би кепсько прийнятим, то був би ще менш вільним. Це приводить до висновку, що слід бути цілком неприйнятим, щоб дозволити собі на одвертість. Це безглуздя. Велике число людей признає мені рацію та підтримує те, що слід назвати моєю сміливістю. Я не потребую жодної підтримки для того, щоб висловлювати те, що вважаю за правду. Книга, хоч у чотирьох томах, випродана за два місяці. Я вже змушений турбуватись другим виданням, в якому зроблю багато поправок. Кілька витинків і переносів, щоб уникнути, поскільки можливо, повторень, які викликані жанром подорожі. Системою книги є правда – навіть у формі. Я міг би зробити трактат про деспотизм, відокремлено від подорожі. Стиль, одначе, був би менш жвавим. Описи без міркувань показались би занадто сухими, а трактат став би нудним та важким, позбавленим різноманітности, яку надають міркуванням описи. Коротко, я зробив те, що міг. Сподіваюсь, що ви вже давно дістали ваш примірник. Я переслав вам один з перших, які я міг видерти від мого книгаря, що вражений швидкістю продажу, не мав змоги піти назустріч домаганням усіх покупців. В Парижі було повно москалів, що напосілись кричати як орли, чи скоріше ґерґотіти наче гуси. Можете собі уявити, що то за шум учинився!!! Вони примусили всіх читати мою книгу. Доктор Корев переклав багато уривків з коректурних відбитків і вони мають бути видруковані в однім часописі в Липську, але я не міг його дістати. Я продав один примірник коректурних відбитків одно-

му англійському книгареві, який мав видати повний переклад у Лондоні в той самий час, коли оригінал поступив у продаж у Парижі. Політичні міркування лякають літературні журнали у Франції, однак «Journal des Debats» поважно обговорюватиме книгу. П.Перне, якого історію побачите в четвертому томі і який є тепер редактором « Revue independante», написав мені, що запевнить мені справжнє признання, але моя книга така католицька, а його журнал такий революційний, а найбільш такий анти-християнський, що я гадаю, що політичні міркування переважають над його почуттями.

Від шести місяців живу в самотньому місці, що його я потребував для відпочинку. Мені неясно пишуть, що успіх все росте в Парижі, але цей успіх з першої хвилини мене ніяк не задовольняє. Ця блискуча курява швидко спадає додолу й не охороняє від забуття. Я хотів би знати про враження від книги за кордоном, а найбільше в Петербурзі. Чи ви маєте якусь можливість сповістити мене про це? Потрібно бути дотепним, щоб судити про книгу, якої форма постійно суперечна змістові: форма є легка, розпорошена, зміст – поважний. Це вже досягнення із боку читача, якому на протязі чотирьох томів кажеться: «Даю вам мої ідеї, розгляньтесь у моїй книзі». Я досяг цього, спочатку через те, що бачив паризьку суспільність, яка нічого більше не вимагає: Але пізніше прийшла черга на критику.»

В наступному листі до Ензе з того самого Біберіху, з дня 27 липня, Кюстін багато пише про свою книгу, відповідаючи на критичні зауваження до неї, які йому надіслав Ензе. Дуже важливі рядки знаходимо в «пост скріптум» у листі до Ензе від 7-го серпня 1843. Там читаємо: «У хвилини, коли я запечатував мого листа, я одержав повідомлення з Парижу, в якому мене сповіщають, що мій твір є причиною неласки, усунення та заслання до віддалених провінцій Росії баронесси

Фредерикс, сестри Ігнатія Ґуровського та близької приятельки цісаревої, як також про заслання на Сибір Адама Ґуровського та про багато інших окремих переслідувань, що ними імператор не побоявся жорстоко підтвердити суворість моїх спостережень. Читаючи мою книгу, він не відчув, що в ній було значно більше моєї інтуїції в тому, що йому здавалось образливим, ніж розшуків і пояснень, зібраних із усних переказів. Я значно більше вражений тим, що я відгадую, ніж тим, що мені кажуть і доказують, що я відгадав цілком правдиво. Якщо це має бути доброю політикою, то нехай живе кепська! – Ви є в стані знати правду про всі ці особисті помсти. Будь ласка, витягніть мене з' непевности, якщо можете. Ніщо не завдасть мені більшої прикрости, як почуття того, що я спричинився до справжнього нещастя, в надії, (ой леле!) занадто марній принести неокреслене добро. Навіщо здалась російська поліція, коли їм не відомо про те, що я не бачив майже нікого в Росії, крім двору під час великих прийнять, що я жодним способом не комунікувався з Адамом Ґуровським, ані листовно, ані особисто. Ту сумну новинку принесли поляки через Париж. Маю надію, що вона фальшива.

Ось Бальзак покликаний мене спростувати. Це є початок війни, але я не хочу її провадити. Моїм наміром було піднести перший крик. Другі прийдуть згодом, щоб провадити напад дальше. З мене досить, що я їх остеріг».

У листі до Ензе від 20 січня 1844 року з Парижу Кюстін м. ін. пише: «Я боявся друкувати перше видання, щоб книга не впала, як камінь у воду. Я побоювався звичного мовчання людей, що на них я нападав і тепер їхній незручний гнів переступає всі мої сподівання...»

Так само в листі з Парижу 24 лютого 1844 року він пише: «Моє друге видання, завдяки спростуванням москалів, було розхоплене неначе чудом». Поруч з цим

він відмічає знову діяльність російського посольства в Парижі, яке мало великий вплив на тодішні паризькі часописи, чи щонайменше на більшість з них. Так само, як це твориться й тепер. З цієї нагоди Кюстін пише кілька рядків про всюдисущість московських пазурів: «Що за потужність та яка політика! Коли царі засядуть у Візантії й удаватимуть, що хочуть трактувати з Римом, світ скаже, що я казав правду, кидаючи першим крик на сполох! Між іншими невигодами волі друку є те, що країни, в яких вона панує, без контролю стають ареною, де гроші ворожих держав нацьковують газети, що стають відкритими трибунами для баламутів, які діють в інтересах чужини. Між зловживанням, свободою і деспотизмом, що станеться з Європою?»

«Слід шкодувати, що листів Фарнгаґена до Кюстіна майже зовсім немає» – пише Людмила Ассінґ, видавець листів Кюстіна до Фарнгаґена та племінниця останнього. *(Lettres du Marquis Ade Custine a Varnhagen d'Ense et Rahel Varnhagen d'Ense. Bruxelles. 1870, p.VI.)* Але з листів Кюстіна видно, що його німецький приятель не погоджувався з його поглядами на Росію й частіше писав про це Кюстінові. Зрештою, цей приятель сам у Росії ніколи не був і знав про неї лише зі «своїх студій».

* *
*

XVIII. «Європейський скандал»

В КІНЦІ СВОГО «РЕЗЮМЕ З ПОДОРОЖІ» КЮСТІН ДОСИТЬ ДОКЛАДНО РОЗПОВІДАЄ ПРО СВОЮ ЗУСТРІЧ З ЧААДАЄВИМ, НЕ НАЗИВАЮЧИ ЙОГО, ЗРОЗУМІЛА РІЧ, ПО ІМЕНІ.

Швейцарський вчений Шелтінґ вважає, що: «Так Кюстін не лише виніс на форум Європи самий випадок з Чаадаєвим, як приклад пануючої в Росії неволі для сумління і думання, але також виклав перед широкою громадськістю Західної Європи та поставив там до обговорення історичні та релігійно-філософічні думки Чаадаєва про духовно-культурну відмінність Росії від Західної Європи. Він цим зробив саме те, чого завжди бажав собі Чаадаєв».

Таким чином, завдяки книзі Кюстіна «всеросійський скандал», що стався в жовтні 1836 року у висліді надрукування московського перекладу «Філософічного листа» Чаадаєва в журналі «Телескоп» Надєждіна – розрісся у скандал всеєвропейський...

Французький католицький дослідник Шарль Кене перший звернув увагу на те, що філософія історії Чаадаєва, зокрема у сфері протиставлення Росії – Європі, так би мовити, у вигляді книги Кюстіна «Росія в 1839 році», що видана в Парижі 1843 року, появилась тоді

втретє. Перший раз Чаадаєв виклав свої погляди у формі рукописного листа французькою мовою 1829 року, вдруге – перший філософічний лист появився в жовтні 1836 року у перекладі на московську мову в журналі «Телескоп» у Москві. Але цим разом дістала вона загальноєвропейський відгук. (Шелтінґ, ст. 64.)

Після появи книги Кюстіна негайно зреагував тогочасний петербурзький уряд, для якого, за висловом Шелтінґа: «Аж ніяк не було байдуже те, що думає закордон про нього та керовану ним країну. Зокрема, цей уряд не був байдужий до поглядів впливових письменників».

Як пише Шелтінґ, перші відповіді появились у Парижі та походили від урядово для того призначених аґентів з російської дипломатичної служби. Яків Толстой, який мав завдання стежити за кордоном за появою книжок про Росію, написав ще того ж року аж дві брошурки французькою мовою. Слід припускати, що ці взірці толстовської прози не багато промовляли до тодішніх західноєвропейських читачів книжки Кюстіна. Через те ще один урядовець місії петербурзького уряду в Парижі, поляк та католик, Ксаверій Лабенський, написав того ж року «Слово про твір п. де Кюстіна» французькою мовою. Це «Слово» вийшло другим виданням ще раз через два роки та було видане в перекладах на німецьку та англійську мови. Так само урядовий публіцист Палкіна Н. Греч написав московською мовою спростування, яке крім того видали у французькому та німецькому перекладах. Урядовець московської місії в Мюнхені Теодор Тютчев, змосковщений нащадок флорентійських патриціїв Сіиссі-Чуччі, також і собі приєднався до цього толстовського фонду чи пак «толстовського хору» французькою брошурою під назвою «Лист до п. д-ра Кольба» (1844), що спочатку був уміщений на сторінках часопису «Augsburger Allgemeine Zeitung». З усієї цієї урядової прози надавалася до читання лише брошурка одинокого Лабенського, що, до речі, ніколи не був фаховим

прозаїком, бо до того часу займався виключно віршованими вправами французькою мовою та видав чотири збірки чи томи французьких віршів власного виробу.

Крім цих московських шпигунів Яків Толстой був аж надто явним шпигуном, а ексцелленц Ґреч стояв у безпосереднім зв'язку з третім відділом Палкінської канцелярії (Лемке: Ніколаєвскіє жандарми і література, ст. 143-150) та інших представників петербурзького урядового світу. Толстому пощастило змобілізувати на фронт проти Кюстіна одного напівеміґранта Івана Ґоловіна, ліберального публіциста, що від довшого часу мешкав у Парижі. Толстой доніс на Ґоловіна шефові жандармів Бенкендорфу й Ґоловін дістав наказ повернутися до Росії. Щоб добитись скасування цього наказу, Ґоловін також написав спростування на книгу Кюстіна, видане французькою мовою 1843 року. (Лемке, 555-572; Аннєнков: «Літ. Воспомінанія», 1909, ст. 305).

Шелтінґ вважає, що ця енергійна урядова літературна пропаганда була викликана міркуваннями престижового та кредитового характеру. Чужеземні кредитові установи уважно стежили за внутрішнім становищем у Росії та за всіма ознаками незадоволення, можливої революції або загостреної реакції, що могли б зменшити кредитоздатність російського уряду. Цілком природно в Петербурзі намагались всіма засобами боротись проти впливу творів, подібних до листів де Кюстіна. Як подає знаний тогочасний критик Сент Бев, петербурзькі урядові кола мали намір впрягти до цієї справи ще не кого-небудь, а самого Оноре де Бальзака. Але не можна цілком певно встановити, чи справді Бальзака уряд Палкіна впустив тоді до Росії, як це твердить Сент Бев, на те, щоб зробити з нього «урядового опонента п. де Кюстіна». Проте, здається, дипломатична місія в Парижі натякнула міністерству закордонних справ у Петербурзі, що слід використати великі грошові запотребування Бальзака, який подорожував тоді по Росії (він залишив палкінський райх у жовтні 1843) для заперечення де Кюстіна. У відповідному зверненні місії до міністерства читаємо: «Приходячи на поміч п. де Бальзакові в грошах, було б, мабуть, можливим використати перо цього автора, що ще зберігає певну популярність тут, як також в Європі взагалі, щоб спонукати його написати заперечення ворожого та наклепницького твору п. де Кюстіна.» (Al. v. Schelting: Russland u. Europa, c. 337-339; Alfred Dumaine: Le Marquis de Custine et la Russie, La Revue de Paris, 1922, I Fevrier, p. 496-497; J.W.Bienstock: Dostoievski et Balzac, Mercure de France, 1924, I Decembre, p. 420; Charles Quenet: Tchaadaev et letters philosophiques, Paris, 1931, p. 298).

Зрештою, натяки на спроби притягнення москалями Бальзака до виступів проти де Кюстіна знаходимо і в листах останнього до Фарнгаґена фон Ензе, на превеликий жаль, не згаданих та не використаних навіть у таких капітальних працях, як Кене та Шелтінґа.

У листах Кюстіна до Фарґаґена фон Ензе знаходимо й мальовничу згадку про появу петербурзького шпигуна Ґреча в Парижі: «Брошурка п. М. Г'реча, перекладена на французьку мову, щойно вийшла. Цей персонаж був дивно анонсований у Парижі. На дверях усіх, бодай трохи знаних осіб, причеплено було картки з іменем Ґреча, та нижче: великий російський шпигун. Він скаржився на цей наклеп, але спробуйте знайти винного! Було багато сміху, а в цій країні сміх завжди є зброєю». (З листів Кюстіна до Фарнгаґена ф. Ензе з Парижу, 20 січня 1844. Lettres du Marquis de Custine a d'Ense, p. 472.)

* *
*

XIX. Всеросійський скандал

У СВОЄМУ ЛИСТІ З ДНЯ 9 ЛИПНЯ 1843 ДО ФАРНҐАҐЕНА КЮСТІН ЗАПИТУВАВ: «Я ХОТІВ БИ ЗНАТИ ВРАЖЕННЯ ВІД КНИГИ ЗА КОРДОНОМ, А ГОЛОВНЕ У ПЕТЕРБУРЗІ. ЧИ ВИ МАЄТЕ ЯКУ МОЖЛИВІСТЬ ПОВІДОМИТИ МЕНЕ ПРО ЦЕ?»

На жаль, листи Фарнґаґена до Кюстіна до нас не дійшли, тому і відповідь його на ці запити невідома. Але певну відповідь на ці питання знаходимо натомість у книзі Мих. Лемке «Николаевскіе жандарми і література 1826-1855» (Изд. второе С. В. Бунина, С. Петербург, 1909, ст. 141-152). Лемке, скориставшись нагодою ліберального подиву за короткого урядування міністра внутрішніх справ, кн. Святополк-Мирського, одержав у 1904 році дозвіл переглянути архів третього відділу канцелярії його величности і знайшов там листування в справі книги Кюстіна. Даємо, отже, слово цьому дослідникові. Лемке пише:

«На початку 1843 року в Парижі вийшла книга маркіза де Кюстіна – «La Russie en 1839», в якій автор, аристократ, консерватор та великий католик, змальовував Росію такою, якою він її побачив під час свого перебування там протягом кількох місяців 1839 року. Маркіз вирушив до Росії, щоб знайти там аргументи проти конституційного правління, а повернувся до Франції сторонником конституції... Наврядчи яка інша книга про Росію, видана за Ніколая І-го в Європі, так прославилася і так роззлостила російського царя та його двораків. Кюстін промовляє дуже спокійно, з поважними доказами, а тому заперечувати його тяжко. Я не спинятимусь на переказі цілого змісту його книги, а наведу лише кілька прикладів, вибираючи їх із розвідки п. Тарле (Є. Тарле: «Самодержавіе Ніколая І-го і французское абщественное мнєніе», Билоє, 1906 р.).

Вже з перших днів перебування в Петербурзі Кюстін зрозумів, що «російський уряд – це стан облоги, який став моральним станом суспільности». «Російський спосіб правління – це абсолютна монархія, прикорочувана вбивством». Усе пригноблене боязко тулиться, все понуре, все мовчазне все сліпо кориться невидимій палці. «Тупа і залізна дисципліна касарні скувала всіх та все». «Я неначебто бачу тінь смерти, що нависла над цією частиною світу». «Як міркую над цими подіями (заслання непокірних селян цілими селами на Сибір – М. Лемке) та про силу інших жорстокостей, більше або менше таємних, які щоденно доконуються в глибині цієї величезної імперії, де віддалі однаково сприяють заколотам та репресіям, то я починаю ненавидіти країну, уряд, усе населення. Непоборно важке почуття охоплює мене і я думаю лише про те, як би втекти». Ніколай І заявив Кюстінові: «Деспотизм ще існує в Росії, бо він становить істоту мого правління, але він є в згоді з ґенієм нації»... Як маркіз довідався про відношення Ніколая І до дітей декабристів, то створив собі остаточний погляд на нього: «Немає більш хитань, немає більш непевности, для мене суд над імператором Ніколаєм, нарешті, відбувся. Він – людина твердої вдачі та волі, й це конечне, щоб стати в'язничним доглядачем третини земної кулі. Але в нього немає великодушности, про це мені добре свідчить ужиток, що його він робить зі своєї влади...»

Щоб знати, як поставилась до книги Кюстіна поступова частина суспільства, послухаймо, що сказав про неї Герцен:

«Без сумніву – це найцікавіша та розумна книга, з написаних чужинцями про Росію. Є там помилки, є багато поверхового, але є справжній хист мандрівника, спостерігача, проникливий зір, що вміє схопити образи, що вміє по кількох зразках відгадати масу. Найліпше схопив він штучність, що вражає на кожному кроці та вихвалювання европейського життя, яке в нас тільки й є, що на показ. Є вислови вражаючої влучности: «un empire de facades... La Russia est police non civilisee» та ін. Він глибоко відгадав вдачу суспільности, змальовуючи іронію та смуток, пригнобленість та сваволю. Він оцінив народну вдачу – це велике досягнення... Тяжезний вплив цієї книги на росіян: голова хилиться долів й опадають руки; і боляче через те, що відчуваєш правду; і прикро, що чужий доторкнувся до болючого місця; і прощаєш йому за багато речей, а найбільш за любов до народу» (А. И. Герцен: «Сочиненія», изд. Павленкова, VI, 88-89).

Анненков писав, що в Росії, «хоч книга була суворо заборонена, одначе, її всюди читали» («Лит. Воспоминанія»).

До цих даних Лемке-Тарле додамо, що сам редактор «Москвитянина», московський професор-історик М. П. Погодін занотував тоді у своєму щоденнику: «Прочитав цілу книгу Кюстіна. В ній багато жахливої правди про Росію. За змалювання вчинків деспотизму для нас непомітних, я готовий до землі вклонитись перед автором».

Так само й фрейліна петербурзького двору та дружина тверського губернатора, приятелька Пушкіна та Гоголя, відома Смірнова-Россетті, прочитавши книгу Кюстіна, писала з Баден-Бадену до Жуковського, що також перебував десь у «своїй» Німеччині: «Ай да матушка Росія... Кюстін прав...»

Але дамо знову слово панові Лемке: «Зрозуміло, так міг поставитись до книги лише невеличкий гурток. Величезна частина тих, що мали можливість довідатись про неї, обурювалась, не згадуючи вже про Ніколая, який, прочитавши, кинув її на підлогу й сказав: «Моя провина, навіщо я розмовляв з цим негідником!»... Та що цікаве, обурювались не за брехню, якої не бачили, а за правду, висловлену так просто чужинцем. Жуковський казав, що «Нападати потрібно не на книгу, бо в ній багато правди, а на Кюстіна». Тютчев, що написав з приводу книги окрему брошуру, в якій гостро висловився про Кюстіна, не міг, одначе, не визнати, що боронити Росію можуть лише люди, які через надмір ретельности кваплятьcя піднести парасолю, щоб закрити від денної спеки верх Монблану!»...

Далі Лемке починає використовувати листування з таємного жандармського архіву: «Звичайно, уряд дивився на справу інакше (як Тютчев) та подбав випустити силу різноманітних спростувань. Вже Я.Толстой написав два: під псевдонімом Яковлева та друге за своїм графським підписом. Він перший сповістив жандармам Дубельта про вихід книги. Йому доручили відповісти, як він сам вважатиме за відповідне. Потім старший радник міністерства закордонних справ Лабенський випустив книгу, видану в Парижі французькою мовою, в Берліні німецькою та в Лондоні англійською.

Приклав свою руку до оборони Росії і славетний побратим Булгарина – Ґреч. Про це я й хочу розповісти, докладно використовуючи дуже цікаву архівну «справу».

31 липня 1843 року ексцелленція Ґреч писав з Гайдельберґу до Дубельта велике щирошпигунське послання, де м. і. читаємо: «Найліпші наміри та вчинки нашого уряду підпадають тут викривленим пересудам та злонаправленим зауваженням часописів. Складають та

поширюють їх, здебільшого жиди, хрещені та нехрещені, які заволоділи німецькими журналами. Вони злостяться на Росію переважно через те, що митниця на суходольнім кордоні Пруссії не пропускає їхньої контрабанди. Я переконався, що це головна причина злоби та ненависти супроти Росії».

Далі Ґреч відразу переходить до книги Кюстіна, маючи на увазі добре заробити на її спростуванні.

«З книг про Росію, що вийшли останнім часом, найогиднішим твором є книга падлюки маркіза де Кюстіна. Гідне зауваження, що вона у Франції не викликала майже жодного враження... (Все це нісенітниця. А.Ів.Турґенев рішуче зазначив: «Книгу читає ціла Европа», «Остафеевский Архів князей Вяземскіх», IV, 256 – прим. М. Лемке) з тієї причини, що в безлічі щоденно нових книг усе в Парижі губиться. Рідко яка книга проживе там три тижні: все тоне в безодні забуття. Але тут, у Німеччині, цю книгу довбають та передовбують, говорячи: чому її не спростовуєте».

Дальші рядки з цього листа Ґреча, який безперечно становить верх московського епістолярного мистецтва XIX ст. (як листи Ґрозного до Курбського загально вважаються вершком московського лицемірства XVI ст.), наводимо в незрівняній мові первотвору:

«Ваше Превосходітельство! Заставьте за себя вечно Боґа моліть! Іспросіте мне позволеніе разобрать ету кніґу: я напішу разбор ейо как можно основательнее і хладнокровнее: бес труда і малейшей натяшкі докажу я, что все пріводімие Кюстіним факти і дела суть сущая ложь... раді Боґа, разрешіте, не посрамлю землі русскія. Что не станет в уме і таланте, то достанет пламенная моя любовь к Государю і атечеству!»

Праця кипіла... 24 серпня хитренький змоскалізований чех Ґреч пише Дубельтові: «Не очікуючи відповіді Вашої на листа з 31 липня, я кинувся до розгляду книги Кюстіна, закінчив його й долучую при цьому...»

22 вересня Дубельт відповів Ґречові, що він читав Бенкендорфові Ґречів архитвір та що Бенкендорф щиро дякує ексцелленції та повертає рукопис протикюстінівської грамоти, яку потрібно «отпечатать особнимі брошюрамі на нємецком і французском язиках для распространенія за ґраніцею сколь вазможна в большем чіслє єкземпляров».

Саме в день відіслання цього листа була одержана від Ґреча пропозиція писати проти католицтва в Росії та взагалі ще створити під його наглядом добре оплачений кадр письменників для оборони Росії. Дубельт відповів Гречові 25 вересня, що його шеф Бенкендорф цілком схвалює намір спростувати книги та статті проти Росії. Добре було, коли б й інші літератори – але самі по собі стежили за цим та спростовували. Вишукувати таких письменників та мати їх під своїм впливом не личить гідності петербурзького уряду. Вибравши таких агентів, як у Парижі Толстой та в Німеччині барон Швайцер, уряд зробив усе, що можна було зробити...»

Лемке додає, що уряд очевидно вважав, що нема пощо утримувати за платню зґраю агентів-літераторів. Замовлені з Росії примірники книги Кюстіна наказано було повернути назад за кордон. Але вони знову поверталися, загорнені в нові обгортки, з Парижу до Петербургу.

8 жовтня Ґреч пише до Дубельта з Парижу: «Так я успел усердним трудом своїм угодіть поштенному графу! І так может бить усердіе мойо будет пріятно Государю нашему Атцу і Благадетелю!» Далі Ґреч дає до зрозуміння, які витрати він має з перекладом та друком антикюстінівської грамоти. Нарешті, він сповіщає, що знайшов «харошава челавека», що за «хароші» гроші готовий продовжити протикюстінівську акцію ще далі. Це драматург Оже, що давніше замолоду був три роки юнкером у гвардії в Росії, яку

через грошові труднощі мусив покинути... Оже «помніт і сердечно любіт Рассію. Прочітав кнігу Кюстіна, он весною поривался в Россію, чтоби там на месте ізаблічіть падлеца. Ми затеваем с нім напісать водевіль: «Voyage en Russie» і виставіть Кюстіна на посмеяніе всему Паріжу. Содержатель театра « de la porte Sint Martin» берйотса дать ету пієсу, но і тут нужно будет подмазать: Паріж хуже нашево ніжняво земскаво суда, бес денек нічево не сделаешь. Помогіте, а я рад старается, і маркіза виставіть пред всем светом, как он таво стоїт...»

Лемке про це широке планування Ґреча висловив такий погляд: «Ґреч мав, як бачимо, апетит дуже великий. Досить було згоди на заперечення Кюстіна, щоб у практичній голові Ніколая Івановіча вже виріс широкий план – зажити за кордоном для себе й родини приємностей, не витрачаючи власних грошеняток... Його розрахунки, одначе, зустрінула невдача. Він не доглупався, що уряд Палкіна був до кінця деспотичний. Він чекав від своїх підданих послуг цілком даром, знаючи, що кому треба вислужуватись, той і так вислужиться. Бували й вийнятки, ми їх бачили і ще побачимо, але не так то вже часто. Як ми вже зазначили, платилося не дуже то щедро. Ткнули 2000-3000 рублів папірцями, а підлости потрібно накоїти стільки, що на ціле життя себе заплямиш...»

На ці грошові літанії комерційного москальо-чеха Дубельт відповів 29 жовтня. Він сповістив, що Бенкендорф згоджується з наміром Ґреча надрукувати розправу проти Кюстіна в Альгемайне Цайтунґ (Авґсбурґ), хоч Ґреч виразно писав, що ця газета зробить це лише за гроші: «Па нераспалаженію неґодяєв-ізлателей к Рассії не магу сделать сево іначе, как заплатіф за напечатаніе. Пазволіте лі сделать ету ісдершку на счйот казни?»), але граф зовсім не дає згоди, щоб уряд робив на цю річ якісь витрати. Що

торкається брошури французькою мовою, то можна її надрукувати, якщо від продажу повернуться витрачені грошики.

4-го листопада 1843 року Ґреч просив Дубельта підтримати французького письменника Оже (Augег), *(Гіполіт Оже (1797-1881) був свого роду французьким Булгаріним. Під прізвищем Сент-Гіполіт він фабрикував романи п. н. «Марфа», «Борис Ґодунов», «Іван IV», а під іменем Жеро – драми: «Авдотья», «П'єр ле Ґран» і т.п.)* що хоче написати водевіль, придбанням для Росії 200 примірників по 10 франків (тоді вони були ще чогось варті), та надіслав передмову, яку Оже написав до майбутньої своєї комедії. Бенкендорф довів це прохання Палкінові й одержав наказ негайно його задовольнити. По трьох днях III Відділ одержав «Оборону» Ґреча проти Кюстіна в німецькому перекладі Коцебу, що вийшла в Гайдельберзі, дещо пізніше надійшло й французьке видання з Парижу, а нарешті й з Брюсселю.

На радощах того ж таки 9 листопада Дубельт писав Ґречові, що Бенкендорф вже мав нагоду передати листи Ґреча і відповідь Ґреча на книгу Кюстіна та й передмову Оже: «Ґосударь всьо чітал і всем бил даволен»... «Ви не поверіте, мой почтенний Ніколай Івановіч, как я всем даволен, коґда маґу дать Вам атвет удавлетварітельнай. Л. Дубельт». Можна сказати, це був день, коли слава таємного радника Н. І. Ґреча стояла найвище на петербурзьких бюрократичних небесах... Але от раптово і зненацька зчинилась шура-буря.

18 листопада Дубельт знову пише до Ґреча: «У ч. 321 французького журналу, витинок з якого залучений до цього, граф Бенкендорф із здивуванням прочитав нотатку про те, що Вашій Ексцелленції доручено скласти спростування на твір маркіза Кюстіна, та що Ви вже взялися до цієї праці, та що матеріали для цього ви одержуєте з урядового джерела, що складене

вами заперечення було передане п. Коцебу для перекладу на німецьку мову, та що згодом воно буде видане й французькою мовою.

Такі подробиці Його Світлість не може пояснити нічим іншим, як нерозважною нескромністю Вашої Ексцелленції та з цього робить висновок, як мало він може мати до Вас довір'я та до чого приводить самолюбство і чванливість осіб, що, перебуваючи в оточенні, повинні були б усі свої вчинки берегти з відповідною обережністю.

Це слово графа. Але я, з його дозволу, писав у тому самому сенсі, проте в злагіднених висловах...»

Можна собі уявити, яких то саме «незлагіднених висловів» вживав Бенкендорф на адресу нефортунного Кюстіно-борця – Ґреча!

Лист цей ще мандрував у торбах гінців, як Ґреч 13 листопада знову пропонував Дубельтові свої послуги щодо систематичного опрокидування закордонних творів.

25 листопада Дубельт відповів, що Бенкендорф дуже холодно поставився до ґречівських пропозицій і нарешті граф висловився, що він нічого не добивався від Ґреча, який сам запропонував спростувати Кюстіна, отже Ґреч сам мусив бачити, що переважатиме – плюси чи мінуси, прибутки чи видатки. Зрештою, Бенкендорф дав був згоду на покриття видатків, але як ціла справа з походом проти Кюстіна стала з вини Ґреча через газети відомою, то нехай Ґреч «робить як хоче та як знає й зі мною припинить усяке про цю справу листування».

Все ще не одержавши грізної відповіді з 18 листопада, Ґреч звертається до Дубельта з благанням надіслати йому грошенят, бо від продажу своєї книги проти Кюстіна йому повернуться гроші не так швидко.

Наступного дня Ґреч просить вшанувати перекладчика пана Коцебу придворною камерюнкерською гідністю за переклад на німецьку мову відповіді на твір Кюстіна.

Але от Ґреч нарешті одержав листа з припиненням дипломатичних зносин... 6-го грудня Ґреч відповідає жалісливим белькотінням, в якому, крім слів, нічого немає. Ясна річ, що оголошення таємниці не трапилось би, якщо б через честолюбивість він не базікав про що не слід.

Дубельт відповів 19 грудня 1843 року, що Бенкендорф подбає про камерюнкерство для невтомного працівника в «поході Суворова на Кюстіна», п. фон Коцебу.

У січні 1844 року приїхав до Петербургу драмописець Оже, зустрівся кількакратно з Бенкендорфом та Дубельтом, але потім раптово їхні взаємини урвались. Принаймні на одній з його цидулок (записок) є резолюція, Дубельтовою рукою: «Граф наказав ніяких справ з ним не мати!!»

Бенкендорф просив міністра закордонних справ Нессельроде, подякувати дбайливому Коцебу. Палкін доручив виплатити йому річне утримання.

Дубельт повідомив Ґреча про винагороду для фон Коцебу. Ґреч цього й чекав, щоб 29 березня скласти Дубельтові подяку за уважне ставлення до його пропозиції. Далі він зручно перестрибує на себе самого й висловлює сподівання, що колись може й не лише на перекладчика, а й на автора виправи на Кюстіна буде знову звернена увага. Це висловлене в таких неперевершено рептильних висловах, що варто ці рядки навести у незрівняно солодкій мові первотвору:

«Із вніманія, оказанова переводчіку маей кніжкі, заключаю, что і сочінітель ейя когда-нібудь абратіт на себя вніманіе сваімі усерднимі і посильнимі трудамі, і в сей сладостной надежде, пітающей меня уже несколько лет пріятнимі цветамі, предвестнікамі плодов, честь імею пребить с істінним високопочітаніем і душевною

преданностію Вашево превасхадітельства фсепакорнейший слуга. Н. Ґреч.»

До цих гречівських вправ у московській елоквенції *(красномовність.)* М. Лемке зазначив, що з актів не видно, чи дочекався Ґреч якихось плодів більш істотних, як квіти, на яких спочивали видавці «Северной Пчели», врятовані Третім Відділом від всякої конкуренції. Бенкендорф міг відмовитися від звороту видатків Ґреча на похід проти Кюстіна, але Ґреч мав цілком «забезпечене існування», бо справді був одним з видавців урядової монопольної петербурзької газети «Северная Пчела», яка щороку приносила своїм власникам Ґречові та Булгаринові чималі прибутки.
Ці палкінські Еренбурги
були багаті
люди...

* *
*

XX. Москалі про Кюстіна

САМІ МОСКОВСЬКІ СУЧАСНИКИ КЮСТІНА, ДОСИТЬ ЧИСЛЕННІ, ВИСЛОВЛЮВАЛИ ЧАСТО ПРО РОСІЮ ГІРКУ ПРАВДУ Й ДУМКИ, НЕ МЕНШ ГОСТРІ ТА ВБИВЧІ, НІЖ ЦЕЙ ФРАНЦУЗЬКИЙ ПОДОРОЖНІЙ.

Про це тим більш належить нагадати, бо в наші часи московські еміграційні борзописці всіма способами намагаються знецінити незабутній твір Кюстіна, звинувачуючи його в брехливості, ворожості до Росії та її народу і т.і.

В дійсності Кюстін по приїзді до Палкінського райху став лише переконаним та послідовним ворогом деспотизму, що в москалів здавна зветься «самодержавієм». Крім того він цілком правильно відгадав та відчув, що москалі вимагають до підбою цілого світу. Отже, немає нічого дивного, що тепер, коли москалі готуються здійснити свої стародавні наміри і вже навіть встигли підкорити та підбити мало не половину земної кулі, книга Кюстіна стала гостро актуальною. З другого боку москалі соборно і всенародно проголосили маркіза ворогом Росії ч. 1.

Не будемо тут згадувати думок Чаадаєва, які значною мірою перебрав Кюстін. Але згадаємо інших.

Відомий московський історик С.М.Соловйов у своїй характеристиці Палкіна надзвичайно близько нагадує

Кюстіна. Соловйов каже, що «на обличчі Ніколая історик читає страшні біблійні слова: Мане, текел, фарес – «зважено, підраховано, поділено!»

Деспот по своїй природі – мав інстинктовну відразу до кожного руху, до кожного вислову особистої свободи та самостійности. Ніколай любив лише бездушний рух військових мас на команду. Це був страшний вирівнювач, усі люди були перед ним рівні й він сам особисто мав право роздавати їм таланти, розум, усе, що ми звемо дарами Божими. Інша справа, що в цім нечестивім замаху на права Бога він безнастанно помилявся. Він до скону не занехав своїх поглядів та напрямку, до скону ненавидів та гнав людей, що визначалися понад загальний рівень з ласки Божої; до скону він оточував себе пересічними людьми й цілковитими нездарами, відзначеними з примхи зверхності, з ласки імператора.

Не знаю, в якого другого деспота такою мірою виявлялася ненависть до особистих гідностей вроджених та працею набутих, як у Ніколая.»

Далі Соловйов пише, що за Ніколая, військовик, як ціпок, що звик не міркувати, а виконувати та привчати інших до виконання без надуми, вважався найкращим, найздібнішим керівником усюди; чи він мав якісь здібності, знання, досвід у доручених йому справах – на це не звертали жодної уваги. Фронтовики запосіли всі урядові посади, а з ними запанувала темрява, сваволя, грабіжництво, всіляке безладдя. Нагляд став метою суспільного та державного життя. Все творилося про око на те, щоб державний деспот приїхав, глянув та прорік: «Добре! Все як слід!» Звідсіль все покладалося на зовнішність. Внутрішній розвиток припинився. Начальники виставляли Росію перед імператором на оглядини на великих дорогах – і тут було все добре, все до ладу, а як було далі – туди ніхто не заглядав; там був чорний двір.» (Записки С. М. Соловйова, Вестнік Європи, 1907, май, с. 41-44; наведено за Лемке «Нік. жандарми і література», с. 1-2).

Соловйов був найвидатнішим московським істориком середини XIX ст., до того ж був сучасником Палкіна та мав можливість досхочу придивитись до палкінських фокусів та примх.

Наведені нами тут витяги із спогадів цього московського професора, як бачимо, є вражаюче подібними до думок Кюстіна. Бо навіть просто нагадують короткий перегляд основних тверджень маркіза про деспотизм та тирана в Росії. Але в той час, як Кюстін подорожував по Росії лише два місяці, Соловйов міг глибше пізнати особливості режиму Ніколая Палкіна. Народжений у Москві 1820 року, Соловйов у час смерти Ніколая мав 35 років.

Визначний романіст та повістяр і взагалі один з найглибших знавців Росії, Н. С. Лєсков, лише на десять років молодший від Соловйова, залишив не менш блискучу та вбивчу характеристику особливостей Палкіна. Недавно померлий історик московської літератури Іван Тхоржевський так писав про Лєскова:

«Один з кращих його романів (якщо не найкращий) «Чортові кукли» – це влучна сатира на імператора Ніколая Павловича. Цар, хоч і перебраний там у фантастичні шати «герцога незнаних гірських країв Фебуфіса», але портретна подібність між ними така велика, що роман, початок якого появився у журналі «Русская Мисль», довелося залишити незакінченим.»

Головні дійові особи цього роману – Два західні митці: захоплений Пік та поважний Мак. Ґерцоґ Фебуфіс такою мірою причарував Піка під час коротких відвідин Європи, що Пік приймає запрошення їхати до країни Фебуфіса та спочатку пише звідти захоплені листи. Незабаром і Пік переконується, що в цій країні все залежить від примхи герцога, який зробив, між іншим, з Пікової жінки свою полюбовницю. Усі

«піддані» у цьому герцоґстві («громадян» немає) живуть наче в кайданах.

Царювання Ніколая I-го, що дало, до речі, основний матеріал для влучної книги про Росію маркіза де Кюстіна, виступає в «Чортових куклах» з усією своєю деспотичною яскравістю». (І. Тхоржевский: «Найрусєйшій русак о Западе», – «Русская мисль» № 218, Париж, 21 февраля, 1950 р.).

Цей самий, дуже мало досі вивчений автор, Лєсков, закінчує своє оповідання «Праведники» таким міцним в історії «акордом», хоч і прихованим у формі елегійного запиту:

«Невже справді ні в моїй, ні в його, ні в жодній іншій русскій душі не видно нічого, крім погані? Невже все добре і гарне, що коли-небудь помітило мистецьке око інших письменників – одна вигадка і маріння. Це не тільки сумно, а й – лячно. Якщо без трьох праведних, за народним повір'ям, не стоїть жодне місто, то як же устояти цілій землі з однією поганню, яка живе в моїй і твоїй душі, мій читачу?»

Московський поет, дипломат та публіцист Ф. Тютчев казав професору Поґодінові року 1825-го: «Росія – це тільки канцелярія та касарня; все в ній обертається довкола чину (посади) та кнута.» (Quenet: «Lettres philosophiques de Tchaadaev», Paris, 1931, p. 343).

Померлий у дуже молодому віці поет Веневітінов описав у вірші «Батьківщина», який подаємо тут в дуже близькому до оригіналу українському перекладі, речі, що значно перевищують все знане нам з книги Кюстіна:

«Природа справді в нас миршава,
Покірно-вірні скрізь поля –
В Московщині сама земля
Вважа зухвальством величаве.
Нікчемні хати та шинки,
Баб череватих ноги босі,
В лахмітті дранім мужики,

Багно весною й в кожну осінь,
Та ще церков рясних шпилі –
Малюнок вірний з левативи.
Сліди усіх панів чванливих
В убозтві видно на селі,
Таргани, сморід, бруд-бридота
Й загроза вічна від бича –
І ось оце дурна панота
«Святою Руссю» велича ...»

Один з найвірніших та видатніших слуг палкінського самодержавства Ф. Булгарін писав у таємнім меморандумі до помічника шефа жандармів, Дубельта, 25 квітня 1846 року, про загально відомі речі, про які, одначе, всі мовчали. Для збереження стилю залишаємо нижче подані рядки уривків цього твору в мові оригіналу. Спочатку Булгарін каже про безкарність кримінальних злочинів, що й залишилося незмінним й до сучасної совєтської доби, а потім вказує на розпусту та на дитячу проституцію в блискотливому Санкт-Петербурзі, чого Кюстін, зайнятий розмовами з Ніколаєм Палкіним на двірських прийняттях, не доглянув. Булгарін писав Дубельтові, що крадіж у народі не вважається злочином, а злодіїв поліція викриває хіба що випадково. Поліція бере хабарі від злодіїв та «не помічає» розпусти дітей:

«Воровство не почитается большим преступленіем. Воруют здесь много, но все почті воровства открива-ются в нас случайно... Улики (докази) были явныя, но вор уехал і полицийскій чиновнік сказал: «А на какой ляд я поеду за вором? Дело пропало.»

Кроме воровства, разврат здесь усілілся до висшей степені. Девочкі от 9 до 11 лет бегают толпами і просят денеґ, предлагая себя. Ужасно! На толкучем ринке днем, а ночью на главніх уліцах от ніх нет отбоя! Поліція і не взглянет на ето, чтоб не навязивать себе дел, перепіски і хлопот. С кого взисківатъ? Поліцейскій офіцер скажет; «Єто не в нашей части – с...

Наші трактіри, харчевні, особенно загородніе, сущіе притони воров і мошенніков (справжні притулки злодіїв). Частние і квартальние получают свою плату за то, чтоби не мешать торговать (краденим та награбленим) і оні нікаго не безпокоят». (Лемке: «Николаевскіе жандарми и література», ст. 325-326).

Слід також зазначити, що Пушкін у своїм листі до Чаадаєва, написаному з приводу «Філософічного листа» останнього, який є своїми думками дуже близький до ідей де Кюстіна, погоджується з частиною думок Чаадаєва, які згодом висловлював також і Кюстін.

Пушкін згоджувався у своїм листі з критикою сучасного стану московського суспільства у Чаадаєва: «Слід таки визнати, що наше суспільне життя є сумне, що ця відсутність громадської думки, ця байдужість до всього, що є обов'язком, справедливістю та правдою, це цинічне презирство до людської думки та гідности – це речі справді невтішні. Ви добре вчинили, що сказали це цілком голосно. Але я боюсь, що Ваші історичні погляди завдадуть Вам неприємности...»

У другім варіанті цього ненадісланого передсмертного листа до приятеля своїх молодих років Пушкін висловлюється подекуди ще гостріше. У першім варіанті Пушкін, говорячи про московське православне духівництво, пояснював його нижчість просто бородою, що ставила його поза межі доброго товариства. В другім варіанті Пушкін додає, що духівництво не належить ні до вищого суспільства, ані до народу та «як евнухи воно має пристрасть лише до влади». Далі Пушкін додає: «Релігія є чужою для наших думок, для наших звичаїв... але не слід було цього казати. Те, що слід було висловити і що ви висловили – це те, що наша сучасна суспільність є так само гідна презирства як дурна».

Слід визнати, що ці зауваження Пушкіна про твір Чаадаєва, висловлені ще перед Кюстіном, мають безперечну спорідненість з думками нашого французького автора. Наводимо уривок з його «Путешествія в Арзрум»:

«Нарешті є більш влучний, моральний, більш згідний засіб з уваги на освіченість нашого віку: проповідь Євангелії, але до цього засобу Росія й донині не додумалась. Терпеливість сама по собі річ дуже добра, але хіба апостольство з нею несумісне? (Хіба істину дано нам на те, щоб ховати її під сподом? Ми оточені народами, що плазують у мороці дитячих помилок, і ще ніхто з нас не подумав оперезатися та йти з миром і хрестом до бідної братії, позбавленої донині справжнього світла. Чи так ми виконуємо завдання християнства? Хто з нас, муж віри та покори, наслідуватиме святих старців, що блукають по пустелях Африки, Азії та Америки в лахманах, часто без взуття, даху над головою та страви, але зогрітих теплою пильністю? – Навернення похилого рибака чи мандрівної родини чи хлопця, а згодом біда, голод, мученича смерть. Здається, для наших студених лінощів легше, замість слова живого, відливати мертві букви й надсилати самі книги до людей, що не вміють читати, ніж наражатися на труднощі та небезпеки за прикладом старовинних апостолів).

Пушкін подав з обережности свою єретичну «кюстінівську» думку в дужках, підходячи до справи дуже здалека. В листах до Чаадаєва, не призначених для цензури та друку, він висловлювався сміливіше та простіше.

Слід зазначити, що значно пізніше, пишучи свій відомий роман «Беси», Достоєвський перекрутив цю думку Пушкіна, вкладаючи слова з цих рядків «Путешествія» в уста Ст. Тр. Верховенського, що перед сконом приходить до думки ширити Євангеліє серед московського народу. Достоєвський, взагалі, в усіх своїх творах наподобнював або спотворював

тексти то Гоголя (промови Опіскіна та «Воплі Відоплясова» – це подекуди майже дослівно «Вибрані місця з листування з приятелями» Гоголя), то Пушкіна (Раскольніков Достоєвського, вбиваючи стару міщанку, крок за кроком наподобнює Пушкінського Германа, що вбиває «Пікову Даму» – стару графиню...). Отже, Верховенській каже, вживаючи за своїм звичаєм двох мов:

«L'Evangile, voyez vous, desormais nous le precherons ensemble... Да я чувствую, что ето, пожалуй, ідея. Народ релігіозен, c'est admis, но он ещо не знает «Євангелія...»

Досі Верховенській лише повторює думку Пушкіна, пристосовуючи його думку не до мусульман, а до православних москалів. Дивно, що такий уважний дослідник, як Шарль Кене, не звернув уваги на впливи Пушкіна на «Беси», отже на найбільш відомий роман Достоєвського.

Коли вже нам довелося наводити думки та вислови С. М. Соловйова про тогочасну Росію та її володаря, які своєю гостротою та виразністю перевищують навіть слова Кюстіна, то належить навести також і думки В.С. Соловйова про релігійність москалів.

На вступі до своїх «Трьох розмов», цей відомий філософ висловився дуже прихильно до «релігійних шукань» як московського народу, так і його інтелігенції, що почала творити секту «толстовців».

В. С. Соловйов писав: «Давно колись я прочитав повідомлення про нову релігію, що виникла десь у східних губерніях. Ця релігія, послідовники якої називались «вертідірніками», або ж «діромолаями», полягала в тому, що, просвердливши в якомусь темному куті в стіні «ізби» діру середнього розміру, ці люди прикладали до неї свої губи й багато разів настирливо до неї гукали: «Ізба моя, діра моя, спасі меня!» – Ніколи ще, здається, предмет богопошани не досягав такої крайности. Але, коли обожнювання звичайної селянської хати та просто людськими руками зробленого отвору в її стіні, є явною помилкою, то треба ствердити, що ця помилка правдива: якщо люди несамовито шаліли, то нікого вони не вводили в блуд; про ізбу вони так і казали ізба, а місце просвердлене в її стіні справедливо називали діркою.

Але релігія «діромолаїв» незабаром зазнала «еволюції» та підлягла трансформації і в новім своїм вигляді вона зберегла давнішу кволість релігійної думки та вузькість філософічних зацікавлень; зберегла колишній поземий реалізм, але загубила колишню привабливість: своя ізба одержала тепер назву «Царства Божого на землі», а діра стала називатися «новим Євангелієм», та, що найгірше, різниця між цим фальшивим Євангелієм та справжнім цілком така, як між просвердленою в дошці дірою та живим і цілим деревом – це істотне розрізнення нові євангелисти намагались замовчати й заговорити». (В. Соловйов: «Три розговора», СПБург, 1901, ст. VIII-IX передмови).

Як хочете, але так з московської віри, як це зробив московський філософ, не кепкував французький маркіз, на якого тепер так злостяться москалі всяких забарвлень.

А от, що писав цей самий релігійний московський філософ про урядову, офіційну московську синодальну православну віру:

«Року 1885-го проголошено один офіційний, російським урядом виданий, документ («Правила для государственних іспитаній по юридическому факультету» – В. С), що східна церква відмовляється від своєї влади та передає її в руки царя. Ані один заступник офіційної церкви не протестував проти цього твердження, а всі дальші кроки нашого кліру можуть служити найкращим підтвердженням для цього проголошення. Зрештою, цей документ петербурзької бюрократії був лише формальним ствердженням давно існуючого фактичного стану».

Ці рядки взято з праці В. Соловйова «Святий Володимир та християнська держава», яку цей філософ написав у Франції 1888 р. та яка у французькому оригіналі була вперше видрукувана у французькім католицькім журналі «L'univers» (1888, чч. 4, 11, 19). У перекладі московською мовою Г. Рачинського її видало московське видавництво «Путь» 1913 року. Перекладено тут ці рядки з німецького перекладу Кобилінського-Елліса («Der Heilige Wladimir und der Christliche Staat». Ferdinand Shonningh Verlag, Paderborn, 1930).

Цю свою працю «Saint Vladimir et l'etat Chretien» філософ написав з нагоди саме тоді, влітку 1888 року, святкованого урядовою Росією 900-річчя хрещення Руси в Киеві 988 року. В. Соловйов зазначує, що віру св. Володимира переміг новий ідол поганської монархії (ст. 40 німецького перекладу). Мусимо ще раз наголосити, що і в цьому випадку московський релігійний філософ вживає висловів значно гостріших та виразніших, ніж їх вживав «невихований» (за словами Ніколая Палкіна) французький маркіз Астольф де Кюстін.

* * *

Додатки

В останніх кількох розділах подаємо голоси українських, англійських, французьких, американських, італійських, німецьких, польських а також російських мислителів, що висловлювали свої погляди на Росію та росіян. Ці голоси вражаюче подібні до поглядів, що їх висловив у своїй книзі маркіз Астольф де Кюстін

1. Кюстін і автор «Мертвих душ»

ДО ОСІБ, ЩО БУЛИ ДУЖЕ ОБУРЕНІ ПОЯВОЮ КНИГИ ДЕ КЮСТІНА ПРО ПАЛКІНСЬКИЙ РАЙХ, НАЛЕЖАВ ТАКОЖ ГОГОЛЬ, ЯКИЙ НІБИТО ОБУРЮВАВСЯ БІЛЬШ ЗА ВСІХ ІНШИХ.

Гоголь тоді своїм звичаєм перебував за кордоном. Обурення Гоголя було надзвичайним, проте, варто вияснити причини цього явища та належить висловити сумніви щодо щирости опозиції Гоголя до де Кюстіна. Матеріально Гоголь цілковито залежав від Палкіна, який вважав себе глибоко ображеним книгою де Кюстіна. Дослідник жандармських архівів Н. Лемке, знайшов дуже велике листування в справі грошових допомог для Гоголя від Палкіна та російського уряду.

Лемке писав:

«Відомо, що мало не обов'язковою сумою в бюджеті Гоголя були подарунки царя та інших членів двору. Йому в цій справі дуже щастило й тисячі котилися до кишені письменника майже по кожнім надісланні примірника нового твору чи по надісланні жалібного листа до Жуковського та Смірнової. Цілком зрозуміло, що йому не лишалося нічого, як назвати Ніколая І-го

«некім» Богом, що сипле повними пригорщами добрі діяння та що не хоче чути жодних подяк.

Звичайно, додає Лемке, щодо останнього Гоголь дуже помилявся.

Ніколай був не з тих, щоб кидати тисячі на вітер (якщо вони не витрачалися на його власні забаганки) та сприяти жебранню («поощрять попрошайничество»). Гроші давалися, щоб або наблизити до себе потрібного письменника, або за дешевий подарунок придбати собі возвеличника... Дуже цікавий випадок, коли Ніколай подарував Гоголеві 4 тисячі рублів за приємність прочитання жартівливого його листа до Жуковського з проханням позичити де-небудь три тисячі... «Хай ще напише такого листа, і я ще йому вишлю гроші» (Шенрок: «Матеріали для біографії Гоголя», II, 228). Але я не хочу зупинятися на подарунках, влаштованих поза III-ім відділом (канцелярією його величности).

29 січня 1842 року куратор московської шкільної округи граф Строґанов писав Бенкендорфові французькою мовою:

«Довідавшись про прикре становище, в якому перебуває п. Гоголь, автор «Ревізора» та один з наших найбільш відомих письменників, що потребує особливої допомоги, гадаю, що виконаю супроти Вас, графе, мою повинність, якщо повідомлю Вас про це та викличу зацікавлення до молодої людини. Може бути, Ви знайдете можливим доповісти про нього імператорові й одержати від нього знак його високої щедроти. Пан Гоголь покладає всі свої надії, щоб вийти з тяжкого становища, в якому він опинився, на друк свого твору «Мертві душі». Одержавши повідомлення від московської цензури, що цей твір не може бути дозволений до друку, він постановив послати його до Петербурґу. Я не знаю, яка доля чекає там цей твір, але це зроблене за моєю порадою. Ждучи на вислід, Гоголь вмирає з голоду й одчай його бере. Я не сумніваюся, що допомога з боку Його Величности була б однією з найбільш вартісних. Вибачайте, графе, за спробу, яку мені подиктувало моє почуття, зачерпнуте з переконання щодо вашої освіченої доброти, про яку я маю стільки доказів...»

Бенкендорф дуже швидко виконав прохання Строґанова. Вже 2-го лютого він написав рапорт цареві, в якому слід відзначити одну дрібничку: називаючи автора «Ревізора» «відомим письменником», III-ій відділ не посоромився перекрутити його прізвище на Гогєл:

«Куратор московської шкільної округи генерал-адьютант граф Строґанов запевняє мене, що відомий письменник Гогєл перебуває тепер у Москві в такім скрутнім стані, що всю свою надію покладає на свій твір під назвою «Мертві душі», але він не схвалений московською цензурою й тепер перебуває на розгляді тутешньої цензури. З уваги на те, що Гогєл не має на денне прохарчування й через те зовсім підупав на дусі, то граф Строґанов просить виблагати від монарха щедрість якоїсь для нього допомоги. Слухняно доводячи до відома Вашої Імператорської Величности таке прохання графа Строґанова в справі Гогєля, який відомий багатьом своїми творами, особливо своєю комедією «Ревізор», я насмілююсь просити Вселаскавішого Вашого наказу про надання йому одноразової допомоги 500 рублів сріблом.»

До цього листа графа Бенкендорфа Лемке додає:

«Ясно, що реферуючи справу Гоголя, Бенкендорф знав, що Ніколай уже помагав Гоголеві. Він ніколи не ризикував би просити за літератора, творів якого не схвалила встановлена урядом цензура. Цар написав на доповіді: «Згоден» і гроші були незабаром вислані.

Ми вже знаємо про допомогу для Гоголя 1842 року, видану на відміну від багатьох давніших та майбутніх, через III-ій відділ. 1944 року Смірнова довела до відома царя, що Гоголь знову бідує, але делікатно додала, що

цар недавно видав йому допомогу. «Він напевно вже витратив, – сказав Ніколай. Я скажу вам видати з моєї шкатули певну суму, але під умовою, що це залишиться між нами, ви мене не назвете» (Шенрок, IV, 189). Очевидно, цар був переконаний, що Смірнова не в стані зберегти таємниці, і таким чином Гоголь подвійно оцінить його подарунок.

Згодом, у березні 1845 року, завдяки допомозі Смірнової, наступника престолу, княжни Марії й Ольги та Іварова, міністра народної освіти (покірне теля дві матки ссе!), Гоголеві була видана допомога в сумі тисячі рублів сріблом протягом трьох років. При цьому Смірнова у приявності Орлова, – наступного, по смерті Бенкендорфа, шефа жандармів, добилася того, що цар, звертаючись до шефа жандармів, сказав: «Займісь Гоголем» (Шенрок, IV, 332-334). Для Орлова нічого більше не лишилось, як виконати найвищу волю... Щоб догодити цареві і скласти відповідну доповідь, Орлов постановив звернутися до Жуковського. Жуковський відповів йому 7 (19) квітня 1845 року з Франкфурту на Майні.

Цей лист Жуковського – це скигління сентиментального поета перед нечутливим камінним жандармом. Жуковський переконував Орлова, що Гоголь – це видатний письменник, надія Росії, але хворий та бідує без грошей, не має ані на лікування, ані на їжу: «Чтоби пісать надо бить здоровим ілі хотя би полуздоровим; кто же болєн, тому надобно вилечіться; чтоби вилечіться, надобно імєть карман полний ілі хотя би полуполний; чтоби, вилечівшісь, пісать надобно что-нєбудь прі етом єсть і піть не раз в нєделю, а каждий день адін раз і для етого нужна вишесказанная полуполнота кармаков. Гоголь болєн і болєн нервамі (ето я відел в єво шестімесячное пребиваніє у меня во Франкфурте)...»

Жуковський з німецькою логікою та систематичністю намагається своїм квилінням дібратись до чутєвих глибин суконної жандармської душі Орлова: «Ломаносову бил покровітелєм граф Шувалов, Карамзіну (прежде чем Олександр сделался єво іскреннім другом) М. Н. Муравйов, Пушкіну – сам ґосударь Нікалай Павловіч; Россія ім за ето блаґодарна. Ана будет блаґодарна графу Орлову, єслі он для нєя сахраніт дарованіє Гоголя...»

Жуковський далі запевняє, що Гоголь ворог усякої революції: «Прібавлю ешо адно: Ґоґоль по характеру і по своєй жізні чєлавек самий чістий, а по своєму праву – враґ всяково буйства...»

Лемке зазначає, що Орлов спізнився: Гоголеві вже видано трирічну допомогу поза III-ім відділом. (Лемке: «Ніколаєвскія жандарми і література», изд. 2-ге С. В. Буніна, С-б, 1909, стор. 134-136, 169-171).

І таке слід гадати, відбувалося з року на рік, починаючи від втечі Гоголя 1836 року за кордон аж до його смерти в лютому місяці 1852 року у Москві. Часом діялося це бюрократичним порядком, частину чого занотував у своїй книзі Лемке, часом просто через невтомну Смірнову, яка здобувала грошенята для Гоголя здебільшого просто з «шкатулкі» Палкіна.

Ця сама Смірнова, уроджена Россетт, як ми давніше вже мали нагоду зазначити, 1843 року, перечитавши книгу де Кюстіна, писала з Баден-Бадену до Жуковського, жаліючись при цьому на те, що жандарми перехоплюють та читають її листи: «Ай да матушка Россія. Кюстін прав...» Дальша її лайка на адресу де Кюстіна, явно дописана для жандармів, не має істотного значення.

Наступного 1844 року Россетт, висилаючи чергові гроші, вижебрані для Гоголя від Палкіна, з великою, хоч і притаєною турботою, писала Гоголеві, як їй вдалося в однім літературнім салоні почути неприємні та навіть небезпечні для Гоголя розмови. Розмова почалася із закидів, що Гоголь чужинець, зовсім не росіянин.

Формальною підставою до цього є слова самого Гоголя на початку «Мертвих душ», де «два русскіх мужіка», дивлячись на чортопхайку Чічікова, обмірковують, чи з цими колесами чортопхайка допхається звідти до губернського міста, чи ні. Де це ви бачили, щоб який французький чи німецький автор у своїм творі зазначав національність своїх селян французькою чи німецькою. Оскільки Гоголь це зробив, то значить він ставиться до Росії, як чужинець, дивиться на неї чужинецькими очима та й годі. З цим погодилися і приявні Тютчев та Вяземський, що мали славу найрозумніших москалів. До того ще був при розмові відомий негідник та провокатор Толстой – американець, про якого ще Пушкін писав, що це картярський злодій:

«В Камчатку сослан бил,
Вернулся Алеутом
І крепко на руку не чіст...»

Цей самий Толстой-американець розвів там провокацію чи агітацію цілком у дусі сучасних НКВД та МГБ, СОНР-ів та КЦАБ-ів з василакіями та ґулай-золотаренками про те, що Гоголь – це державний зрадник. Він – мовляв, – зрадив «матушку Россею». Це український сепаратист, якого треба закувати в кайдани і вислати у Сибір.

Почувши про це, Россетт починає підступну гру. Нагадуючи Гоголеві, що вона теж походить з тієї самої країни – Малоросії і так само любить цю країну як і Гоголь, запитує в кінці, яка в Гоголя душа – українська чи московська.

Поруч з цим пише, що висилає Гоголеві гроші, які цим разом так само, як і раніше, походять від того самого жертводавця, який не хоче бути названим. Але з рядків листа Смірнової-Россетт цілком ясно для кожного, в тому числі й для Гоголя, хто є цим жертводавцем. Зрештою, Лемке теж коротко згадував про цей лист Смірнової-Россетт, виразно зазначуючи, що жертводавець займає аж надто високе становище.

Нервовий та вразливий Гоголь міг би після залякувань та погроз з боку американця Толстого та натяків Смірнової-Россетт про джерело великих грошових щедрот піддатися депресії й признатися до москалів. Але все ж таки він цього не зробив. Свою відповідь на запит Россетт він почав словами:

«Я сам не знаю, яка в мене душа – українська чи московська». Далі він дипломатично спрямовує розмову на дещо інші рейки, пишучи ось таке: «Знаю тільки те, що ніяк не дав би переваги ні українцеві перед москалем, ні москалеві перед українцем (у московському тексті Гоголь вживає терміни «малоросіянин» і «росіянин»). Ці слова не є конкретною – прямою відповіддю на питання, що його руба поставила фінансова дорадниця Гоголя. Все це було політично написано для Толстих і Палкіна, оскільки і лайка на адресу де Кюстіна в листі Россетт до Жуковського була дописана для жандармів («Письма Гоголя», ред. Шенрок, т. II, стор.557).

Ще перед Россетт, Іван Аксаков скаржився, що Гоголь привабливо малює в своїх творах лише українців, а для москалів на його пензлі лишається сама чорна фарба, що дуже пригноблює московських поклонників автора «Ревізора», який, як виходить, не любить ані Росії, ані «русскіх»...

Отже, приблизно в час появи книги де Кюстіна, Гоголь міг уже мати враження, що ґрунт для нього в щедрого жертводавця може стати хитким. Тому він і удавав таке сильне обурення з приводу книги де Кюстіна, якої сам певно не читав, бо книга була велика, а французька мова не була надто добре відома Гоголеві. Для покращення своїх фінансових основ Гоголь дещо згодом видав своє славетне «Листування з приятелями».

Згідно з одним давним, досі не записаним переказом, який декому довелося почути від покійного сенатора Сергія Шелухина (1862-1938), Гоголь під час свого перебування в Римі вже навіть був цілком готовий розірвати з Росією. Але при цьому він, як завжди, був без грошей. Навколо мав усюди борги та борги. Та ось раптом прибув до Риму наступник палкінського престолу, майбутній Олександер ІІ-гий, а з ним його вихователь Жуковський. Вони негайно платять усі борги Гоголя та ще й дають якісь грошенята на дальший прожиток великомученика-сребролюбця. І таким чином Гоголь занехав свої плани розриву із Росією...

Пригадаймо собі, що в першому своєму листі з Риму Гоголь писав своїм знайомим такі неприязні до Росії речі: «Россія, снега, Петербург, падлеци, департамент – всьо ето сказалось сном Яснова на родіне...»

Пригадаймо також, що в перші роки свого перебування в Римі Гоголь дуже приятелював з трьома українцями, учасниками повстання 1830-31 років, які в еміграції стали у Римі священниками – Семененком, Янським та Кайсевичем. Свідоцтвом цієї дружби залишився польською мовою писаний сонет Кайсевича, присвячений Гоголеві. Словацький свого часу назвав цей сонет дубовим. Автор його не був поетом, проте сонет, хоч і дубовий, є дуже щирим та свідчить про теплі й дружні почування автора до Гоголя. Напевно не любов до Москви, а щось зовсім протилежне єднало Гоголя з цими повстанцями.

Так само маємо рівнозначні з тим свідоцтва про паризький гурт знайомих Гоголя. По смерті Гоголя емігрант з України Богдан Залеський, польський поет-романтик, записав у своєму щоденнику, що Гоголь часто сходився в Парижі з ним та Міцкевичем. Ці сходини мали навіть правильний характер. Кожний з учасників по черзі читав реферати. Одного разу Гоголь зачитав з рукопису свій реферат про вдачу слов'янських народів

на підставі їхнього власного фолкльору. При цьому особливо влучно були схарактеризовані москалі так, як це лише Гоголь міг зробити... Щодо цих взаємин з Гоголем Залеський виразно підкреслює протимосковський настрій, який був спільний усім трьом – Міцкевичу, Гоголю та Залеському (B. Zaleski: Dzienniki. Przewodnik Naukowy, Львів, 1903). Єдиний лист Гоголя, писаний українською мовою до Залеського, свідчить про те, що їх обох єднала, крім дружби, ще якась велика таємниця.

Все це мало б свідчити про те, що запродавши свою душу Палкіну і Москві, Гоголь провадив подвійне життя. Він жив для себе і для грошей. Задля останнього треба було вдавати щирого російського патріота та гавкати на де Кюстіна.

Книгу Гоголя «Вибрані місця з листування», зокрема оборону московського православія, можна вважати полемікою з поглядами Чаадаєва та разом з ним і де Кюстіна. Але Гоголь так незручно, так незграбно провадив цю оборону Москви, що можна сумніватися, чи справді він робив це щиро з власного переконання, чи може просто з відчаю намагався цим шляхом добитися продовження грошової допомоги від Палкіна. Опинившись за кордоном, критик Бєлінський написав 1847 року кілька дуже неприємних, але заслужених докорів у листі до Гоголя. Пригадаймо собі дещо з цього дуже цікавого листа. Бєлінський пише авторові «Вибраних місць»:

«Проповідниче кнута, апостоле темряви, оборонче мракобісся та забобонів, возвеличнику татарських звичаїв – що ви робите? Що основуєте подібну науку на православній церкві, це я ще розумію, але чому ви притягли до цього ще саме Христа? Він перший возвістив людям науку свободи, рівности і братерства та припечатав і ствердив своїми муками правдивість своєї науки... Чи ви справді щиро та з цілої душі співали

гімн російському духівництву, ставлячи його на несрівмірно вище місце, ніж католицьке? Приймім, що ви не знали, що друге було колись чимсь у той час, як перше ніколи нічим не було, хіба що вислужником та рабом світської влади...

На вашу думку «русский» – це найбільш релігійний народ на світі. Брехня! Основою релігійности є побожність, чеснота, богобоязливість. Пригляньтеся трохи уважніше й побачите, що по своїй природі це глибоко атеїстичний народ. В ньому є ще багато забобонів, але не можна знайти жодних ознак релігійности... Забобонність проминає з поступом цивілізації, але при цьому набувається часто релігійність; живим прикладом цього є Франція, де також тепер є багато щирих католиків серед освічених людей... Руський народ не такий: Містична екзальтація не лежить у його природі. Для неї він має забагато здорового людського глузду, ясности та виразности і, власне, від цього, мабуть, залежатиме та величезна роль, яку він гратиме в майбутній історії.»

Німецький католицький дослідник Бернгард Шульце, навівши ці уривки з листа Белінського до Гоголя, додає від себе такі знаменні слова:

«У певнім сенсі слова Белінського пророчі. І можна спитати себе, хто краще визначив релігійні нахили москалів та хто ясніше передбачив найближче майбутнє їх історії – він чи Достоєвський?» (B. Schultze: «Russische Denker, ihre Stellung zu Christus, Kirche und Papstum», Wien, 1950, s.69).

Белінський до цього додає, що в Росії також більша частина кліру була байдужа в оправах віри: «Релігійність не проявляється в русскому народі навіть у духівництві, бо деякі поодинокі вийняткові особи, що визначалися своєрідною холодною аскетичною поверховністю, нічого не доводять. Але більшість нашого духівництва завжди визначалася лише грубими

черевами, схоластичним педантизмом та грубою неосвіченістю. Було б несправедливо закидати їм релігійну нетолерантність або фанатизм; вони скоріше славні зі своєї взірцевої байдужости у справах віри.»

На думку Белінського, Гоголь забув Христа і став покірним знаряддям оборонців темряви та кріпацтва. Він закидає Гоголеві потворну оборону рабовласництва православ'ям:

«Тому ви не могли помітити, що Росія вбачає свій рятунок не в містицизмі, не в пієтизмі, а в поступі цивілізації, освіті та людяності. Не проповіді вона потребує (їх вона наслухалась досить!), не молитов (вона дуже часто їх проказувала!) але того, щоб у народі збудилося почуття людської гідности, що протягом стількох віків було загублене в смітті та бруді – вона потребує правних основ і законів, не в згоді з наукою церкви, а згідних із здоровим людським розумом та справедливістю. Але замість того вона являє собою жахливе видовище країни, де одні люди торгують другими людьми... Країни, де немає не лише жодних забезпечень для людської особи, ані для чести та власности, але навіть поліційського порядку, де існують лише безкінечно великі корпорації розмаїтих злодіїв та розбійників за покликанням...

Оце є питання, яким болісно переймається ціла Росія, що лежить у глибокому сні. І саме в цей час виступає перед суспільством великий письменник з книгою, в якій він, в ім'я Христа та церкви, навчає жорстокого рабовласника, як видобути більше грошей зі свого кріпака... Та після цього ви ще хочете, щоб вам вірили щодо щирости завдань вашої книги! Ні! коли б ви справді були сповнені Христовою, а не диявольською наукою, то ви напевно не написали б своєї книги. Ви сказали б рабовласникові, що селяни є його братами у Христі та що брат не може бути рабом брата... Або дасть йому свободу, або не обтяжуватиме селян

надмірною працею. Ображене почуття себелюбства можна ще стерпіти; я мав би досить розсудливости, щоб обійти мовчанкою таку образу, коли б уся справа полягала в цьому; але ображене почуття справедливости, ображене почуття людської гідности є нестерпним: не можна мовчати, коли під прикриттям релігії та під охороною кнута проповідується брехня і аморальність, начебто вони були правдою та чеснотою».

Маркіз де Кюстін висловлювався про московську церкву далеко стриманіше, але в основному говорив те саме, наприклад: «Коли церква зрікається свободи, вона втрачає моральну чесноту; рабиня, вона породжує лише рабство» (Лист 23). «Грецьке російське духівництво ніколи не було й ніколи не буде нічим іншим, як тільки поліцією, одягненою в трохи відмінну від війська уніформу імперії. Під керуванням імператора попи та їхні єпископи є полком урядовців...» (Резюме з подорожі).

Отже Бєлінський у листі до Гоголя вияснив роль московської церкви повніше і глибше та значно гостріше затаврував її ганебне становище та її ганебну роль. А тому здається не вадило б, коли б паризьке «Общество борьбы с клеветой на историческую Россию» у своїх відозвах та закликах, крім Кюстіна з Анрі Мартеном та Жаком Бенвілем, згадувало також і своїх – Бєлінського, Чаадаєва, Герцена...

Гоголь, до речі, не виявляв зарозумілости. На лист Бєлінського, в якому була звернена увага на повне незнання Гоголем Росії, сам Гоголь у своїй відповіді повністю погодився з Бєлінським, написавши йому: «Ви совершенно праві, я не знаю Росії».

Дослідники життєпису Гоголя подають, що не враховуючи Петербургу, якого ніхто з них не зараховував до Росії, Гоголь у своїх подорожах по Росії; із зупинками в родині Аксакових у Москві, перебув у цій країні не багато більше днів, ніж де Кюстін під час своєї короткої подорожі по Росії від липня до вересня 1839 року.

Шарль Кене пише, що німецький дослідник Рейнольд («Geschichte der russischen Literatur», 265), а згодом Валішевський («Litterature Russe», 261) не безпідставно звернули увагу на той цікавий момент, що «Ревізор» Гоголя та «Філософічний лист» Чаадаєва з'явилися одного й того самого року (1836). По своїй появі ці твори викликали велику бурю протестів. Шарль Кене пише:

«25 травня – 6 червня 1836 року Гоголь, одночасно знеохочений та переляканий виступами суспільности проти «Ревізора», залишивши Росію, вирушив до Гамбургу. Того самого дня Щепкін вперше ставив «Ревізора» в Москві. Після суцільного шуму, що виник у Петербурзі; після обурення, що піднялося у літературному світі, можна було чекати лише сенсаційної вистави.

Успіх був скандальний. Не фартовий, майбутній видавець «Філософічного листа» Чаадаєва – Надеждін писав тоді у «Молві»:

«Комедію місцями дуже оплескували, але, коли завіса опустилася, не було чути ані слова; це те, що мало бути й сталося».

Щепкін був у розпачі. Через чотири місяці появився «Перший філософічний лист». Його жадібно читали, як теж бігли на «Ревізора». Та, у своїй переважній більшості, суспільність осудила лист, як рівнож і комедію. Слід зазначити, що поява подорожі («Листів») де Кюстіна та подорожі Гоголя-Чічікова («Мертві душі») також сталися майже одночасно. Ця знаменна одночасність («remarquable coincidence») була, як пізніше висловився Мендельсон-Менделеєв, «пізнанням Росії».

Автор першої з цих подорожей усталив цілком певний, непорушний погляд на систему деспотизму в Росії, а автор другої подорожі – також чужинець, принаймні за твердженнями Толстого та Тютчева – усталив і утвердив систему людських типів, породжених

системою цього самого рабовласницького деспотизму. Можна сказати, що перед мандрівкою де Кюстіна погляди на одвічний деспотизм у Росії не були ще зафіксовані та, усистематизовані. Кюстін зробив це в яскравій, незаперечній, пластичній, монументальній формі.

Так само перед мандрівкою Чічікова Росія була країною ще не виявлених, не усталених, цілковито ще не сформульованих типів. Автор мандрівки Чічікова заселив Росію цілим рядом яскравих, невмирущих монументальних типів. Чічікови, Плюшкіни, Ноздрьови, Манілови, Собакевичі відразу заповнили собою Росію і всі вони так само досі не вмирають, як живою та актуальною до наших днів лишилася книга подорожніх спостережень де Кюстіна.

Залишається зазначити до цієї важливої співвипадковости один контраст: першу подорож написав чужинець, якого не здолав підкупити Палкін, а другу подорож склав чужинець, що аж по вуха залежав від кишені цього російського обердержиморди...

Обурення, яке викликали обидві ці подорожі в московськім суспільстві, було приблизно однаково велике.

По виході книги Кюстіна обставини складалися для Гоголя так, що він був вимушений підкреслено удавати своє аж надзвичайно велике обурення на адресу Кюстіна. Але слід гадати, що обурення це було не щире, лише справді удаване, бо поряд з «вірнопідданими» заявами у творах Гоголя знаходимо в його спадщині чимало й ворожих до Росії виступів, здебільшого, на жаль, мало відомих. Ці виступи свідчать про те, що Гоголь в глибині свого серця, коротше кажучи, тримався також кюстінівських думок про Росію.

Незабаром по виїзді з Росії влітку 1836 року вже в одному із перших своїх листів з Риму Гоголь писав словами, в яких яскраво жевріє недоброзичливість до Росії. «Росія, снєга, Петербург, падлеци, департамент –

всьо ето мне снілось. Я проснулся опять на родінє», (Каллаш: Гоголь про Італію, XXV).

Це відчували й самі тогочасні москалі, навіть такі щирі приятелі Гоголя, як К. С. Аксаков, що по появі «Мертвих душ», писав Гоголеві: «Інші зі сльозами на очах від цілковитої розпуки кажуть, що той не росіянин, в кого серце не обіллється кров'ю, дивлячись на безрадісний стан. Вони кажуть: Гоголь не любить Росії. Подивіться, яка гарна Україна, а яка Росія – додають; зауважте, що й самої природи не поминув: навіть погода ввесь час тут мокра й брудна» (Каллаш: Гоголь в воспомінаніях современніков, М. 1909, с. 47).

Відомий мемуарист Віґель у своїх спогадах досить докладно зупиняється на Гоголеві, вважає його ненависником Росії, а його комедію «Ревізор» твором, що осміщив москалів перед цілим світом. При тому Віґель згадує й двох старших від Гоголя ненависників Росії – Капніста, автора протимосковської «Оди на рабство» та Гнідича. Віґель пише такою своєрідною, цілком індивідуальною, до того ж дещо старовинною чи старомодною московщиною, що тяжко перекласти його вихватки проти Гоголя. Згадуючи свої молоді роки в Петербурзі, де він служив тоді в сенаті, Віґель згадує при цьому й своїх знайомих по службі в цій установі, та при цій нагоді теплим словом і Гоголя.

«Примечательными были также два украинца: один поет в отставке, другой всем знаный только что поступивший на службу. Оба они, несмотря на единоверие, единокровие и единозвание, на двувековое соединение их родины с Россией, тайком ненавидели её и русских, москалей, кацапов. Это были Капнист и Гнедич.

Василий Васильевич Капнист женился на родной сестре жены Державина и даже эти брачные узы не могли привязать его к России. Он много написал стихов и весьма хароших и заключил по прошествие великим

творением своим, называемым Ябеда, опустился на лавры. Не обращая внимания на наши слабости, на наши смешные стороны, он в преувеличенном виде; на позор свету представил преступныя мерзости наших главных судей и их подчинённых. Тут ни в действии, ни в лицах нет ничего веселого, ни забавного, а одно только ужасающее, и не знаю почему он наз-вал это комедией. Лет сорок спустя, один из едино-земщевего, малоросивей Малоросс. Коего назвать здесь еще не место, движа й теми же побуждениями, в таком же духе написал свои комедии и повести. Не выводя на сцену ни одного честного русского человека, он предал нас общему поруганию в лицах (по большей части вымышленных с наших губернских уездных чиновников. И за это, о Боже, половина России провозгласила циника сего великим». (Ф.Ф. Виґель. Записки, ч. III с. 145-146).

Далі Віґель пише про Гнідича та його нехіть до Росії:

Всё, кажется, налегало на него, доля благодарности к России, а он питал к ней совсем противное чувство, которое гараздо после против воли его, мне часто обнаруживалось в коротких с ними беседах (с. 147).

До речі, відомий київський вчений В. Маслов у своїй знаній праці про літературну діяльність декабриста К. Рилеєва (1826), автора поеми про Войнаровського, зазначує, що серед осіб, які могли підтримувати в Рилеєва зацікавлення до України, слід згадати також і Гнідича.

Уроджений у Полтаві, вихованець полтавської семінарії, а згодом харківської колегії, Гнідич, в далекому Петербурзі не забуває про свою батьківщину. Маслов вважає, що любов до України виразно проявляється і в передмові до виданих ним «Простонародних песен нинешних» (СПб, 1825, передруковані А. Марксом у творах Гнідича р. 1901); У цій передмові Гнідич виявляє ґрунтовне знання української мови та народної поезії в українській мові, він зазначає цілий ряд слів еллінського походження, а в українських голосіннях Гнідич вбачає той самий рід поезії, що й у грецьких мирологах (надгробних піснях). Грецький «Спів ластівки» нагадує йому українські веснянки, а історичні пісні сучасних йому греків – нагадують деякі з тих псалмів, що їх співають на Україні сліпці-кобзарі. До цього Маслов додає, що серед рукописів книгозбірні П.Є. Щеглова 1912 року йому доводилось бачити й власноручний рукопис М. І. Гнідича – п'єсу в українській мові (В. І. Маслов:Литературная деятельность К. Рилеева. Дополнение и поправки. Университетские Известия, Киев, 1916, кн. 2, с. 51-52).

Серед виданих 1884 року Тіхановим матеріалів з архіву Гнідича є зворушливий лист сестри М. Гнідича, Марії Карицької, написаний українською мовою, що для тієї доби (початок XIX ст.) є досить рідким явищем: «Братику мій любесенький...»

Цікава нотатка Вільгельма Кюхельбекера, товариша Рилеєва по грудневому повстанню 1825 року. Він, перебуваючи в Свеаборгській фортеці 1834 року, з нагоди смерти Гнідича зазначив у своєму щоденнику, що він колись дуже дружив з Гнідичем, а потім розійшовся і з жалем закінчує: «Він помер, не помирившись зі мною». («Русская старина», Спб 1888). У своїй історичній козацькій драмі «Прокопій Ляпунов» Кюхельбекер виявив велику обізнаність із запорозькими звичаями, хоч у цій драмі властиво виступає донське козацтво (Трубецький, Заруцький). Обізнаності із запорозьким побутом та звичаями Кюхельбекер також міг завдячувати розмовам з Гнідичем.

Варто спинитися над призабутими постатями В.Капніста й М.Гнідича. Це не були предтечі Гоголя по побуті в Петербурзі та по кар'єрі в російській літературі, які за свідченням Віґеля ставилися вороже до москалів. Слід припускати, що й М. Гоголь почував себе у Північній Пальмірі, як у ворожім світі.

Московські скарги та обурення на Гоголя занотовує один цікавий, цілковито забутий французький твір, де у формі розмови подана «світська літературна суперечка між Гоголефілами та Гоголефобами в московськім товаристві.»

«Про мене, каже грубий Ніколяс, я завжди ненавидів Гоголя. По-перше – це українець! Він глузує собі з нашої Росії, він її збещує перед обличчям усіх. Це нікчема! От, що я завжди казав!»

На це гоголефіл відповідає, що навпаки – Гоголь найбільший національний письменник, якого мають москалі, а грубий Ніколяс уїдливо зазначує, що саме через це він «представив нас як націю шахраїв» (Un Missionaire republican en Russie, Paris, 1852, Amyot t. III. p. 99).

Перед кількома місяцями нарешті було відкрито прізвище автора цього твору: це Жан Жерфаніон Рор, народжений у 1811 році.

Досі зовсім забутий цей автор Жан Жерфаніон Рор був тривалий до 1850 року учителем французької мови у Москві, де напевно частіше перебував у товаристві поклонників Гоголя, братів Аксакових, до речі, близьких до нього своїм віком. Рор у своїй книзі згадує рівнож романіста початку XIX століття Наріжного та Квітку. Суперечкам з приводу оцінки творчости Гоголя в московському товаристві Рор дає чимало місця у своїй книзі.

Відомий колись поет української школи Богдан Залеський писав дня 19 лютого 1859 року до Францішка Духенського:

«Перед 25 роками гостював у Парижі славний на Московщині поет Гоголь. Перебував він тут із св. пам. Міцкевичем та зі мною співукраїнцем у тісній дружбі. У цій дружбі не витримав, на жаль, але тоді ми часто сходилися вечорами на літературно-політичні розмови. Очевидно, говорили ми найчастіше про москалів, осоружних і нам, і йому. Справа їхньої фінськости була на

столі. Гоголь підтримував її з цілою своєю українською пристрастю. Він мав у себе під рукою значні збірки сільських пісень у розмаїтих слов'янських говірках. Отож, із приводу фінських москалів він склав та читав нам прекрасне писемце. У нім він доказував, через порівняння та зіставлення поруч себе пісень чеських, сербських, українських і т. і. з московськими, вражаючі очі різниці духа, звичаїв та моральности москалів та інших слов'ян. Про кожне людське чуття була окрема пісенька: тут наша слов'янська – солодка, лагідна, а тут же поруч московська, понура, дика, не рідко канібальська. Що це писемце сердешно вдоволило Міцкевича та мене, можеш собі, шановний земляче, легко уявити. По багатьох роках у Римі я хотів одержати від Гоголя ці порівняння, але Гоголь вже було перекинувся на оборонця царя та православія, а тому я дав йому спокій. Що ж одначе сталося з тим писемцем? Хіба в посмертній збірці творів Гоголя не знайдеться щось подібне? Це знаменито прислужилося б для підтримки твоїх висновків. У кожному випадку знайдеться чи ні у творах Гоголя подібна паралель – її не тяжко й тепер скласти, але не віджалувана шкода тих багатьох та характерних анекдотів про москалів, що їх лише єдиний Гоголь міг знати й сам оповісти з особистим та особливим дотепом (Львів, 1901, с. 467).

Так само в значно пізнішім листі до того самого Духенського Богдан Залеський дня 11 грудня 1879 року знову писав про Гоголя:

«З Гоголем я запізнався в Парижі навесні 1833 чи 1834 року (в дійсності це було в 1837 році). Я мешкав тоді в Севрі. Приїхав (Гоголь) як до українця й застав мене (далі бракує кількох слів, папір подертий, – примітка Дениса Залеського, сина Богданового). Я пережив кілька тижнів у добрій гармонії з козаком задніпровським. По літах стрінувся я з ним у Римі ще раз, але вже його було перехопив Василь Жуковський. У прощі

моїй до Єрусалиму я, на жаль, з ним розминувся десь на Ливані. Взагалі про Гоголя я знаю багато подробиць від сестринця його Ґалаґана та від професора Поґодіна. Подробиці ці цікаві, але не будуючі і звичайно такі архисмутні, що ліпше не згадувати про них».

Слід спинитися також на досить відомому, але часто неправильно трактованому листі Гоголя до Смірнової, де Гоголь запевняє, ніби він сам не знає, яка в нього душа – українська, чи московська. Ці викручування, мабуть зовсім нещирі, Гоголь був примушений написати у відповідь на листа своєї великої приятельки й прихильниці з петербурзьких двірських кіл Смірнової-Россетт, що до того почувала себе землячкою письменника. Отже Смірнова з повним занепокоєнням сповіщала свого земляка й приятеля дня 3 листопада 1843 року з Петербургу, що їй довелося бути під час однієї досить загрозливої для Гоголя розмови:

«При Вяземському та Самаринові й Толстом розговорилися про дух, в якому написані Ваші «Мертві душі» й Толстой зробив зауваження, що Ви всіх москалів представили в бридкому вигляді – у той час, як всім українцям дали щось притягаюче. Не зважаючи на забавні прояви в житті й побуті, навіть і ці мають щось наївно-приємне. У вас немає ні одного українця такого підлого, як Ноздрьов. Коробочка небридка саме через те, що вона українка. Толстой вбачає ненароком проявлену небратерськість у тому, що коли (на початку «Мертвих душ») розмовляє двоє селян і ви кажете: «два русскіх мужика», він, а по ньому Тютчев, дуже розумна людина, також зазначили, що москвин вже ніяк не сказав би «два русскіх мужіка». Обидва казали, що ваша душа українська вся вихлюпнулась у «Тарасі Бульбі», де з такою любов'ю ви виставили Тараса, Андрія, Остапа» («Русская старина», 1888, Октябрь, стор. 132-133).

Видавець цього листування В. Шенрок до цього додає, що «американцеві» Толстому траплялось не раз з

«ажестачонним азартом» накидатись на твори Гоголя. А Сергій Аксаков також розповідає у своїх спогадах «История моего знакомства с Гоголем»:

«Я сам чув, як знаний граф Толстой казав, на вселюдних зборах у домі Перфільєвих, що були гарячими поклонниками Гоголя, що він (тобто Гоголь) «враґ Россії» та що його належить у кайданах заслати в Сибір» («Русь», Москва, 1880, № 6, с. 16).

Автор забутої розвідки «Національність Гоголя», Григорій Дуброва («Наша громада» Подєбради, жовтень 1924 р., березень 1925) вельми уважно спинився саме на аналізі відповіді Гоголя на наведений тут в уривках лист Смірнової. Дуброва дуже поважно трактував наведені С.Аксаковим погрози Толстого на адресу Гоголя. В кожному випадку Гоголь сам мусив рахуватися з тим, що про нього кажуть язикаті петербурзькі салоновці. Тому Гоголь і запевняв у своїй відповіді Смірнову, через яку певно зміст його листа мав дістатися до цілого літературного й (що найважливіше у даному випадку) до двірського Петербургу, що він справді такий несвідомий та наївний, що навіть і сам не знає, чи в нього душа українська, чи ні! Тим більше, що Смірнова наприкінці свого дуже стурбованого листа цілком виразно натякає, що її приятель Гоголь, який вічно потребував грошей, надалі вже не потребуватиме ні в кого «позичати» гроші, інакше хіба що в неї одної, і що ці гроші – від самого царя. «Знаете ви, что вам впредь не должно ни у кого занимать, как только у меня. У меня есть оттуда деньги, перед кем вся Россия в долгу»...

До цих пророчистих рядків Шенрок додав таку нотатку: «П.О. Смірнова цими словами натякала на імператора Ніколая Павловича. Пізніше вона писала Гоголеві щодо тих самих грошей:

«Знаете ж ви, що ці гроші були не мої. Вони справді в мене лежали та мене просили їх навіть видавати

за свої, але тепер дозволили сказати (себто государ Ніколай Павлович), що вони були залишені в моє «разпоряженіе».

Отже великий письменник і не менш великий, як назвав його Герцен, або може Тургенєв, несвідомий революціонер (тобто письменник, що не був свідомий великого революційного впливу своїх творів) був, як виявляється, в цілковитій грошевій залежності від самого шефа московсько-балтійського райху. Цей останній, звичайно, міг би поставитися й менш прихильно до грошевих потреб Гоголя, коли б він у своїй відповіді Смірновій проявив себе виразніше українцем. З усіх цих міркувань Гоголь поквапився через Смірнову запевнити петербурзький «свет» з провокатором Толстим та Тютчевим, і самого шефа чуханько-московського райху (свого грошедавця), що він не він і хата не його. Але з цього виходить, що приймати його лист до Смірнової за щиру сповідь Гоголя нам не варто, бо цей лист сама нещирість й до того вимушена відомими грошовими обставинами.

Усе це промовляє за тим, що в глибині своєї душі Гоголь майже до самого кінця своїх днів був скорше недругом Росії...

Іван Аксаков, що сам дуже добре знав Гоголя, писав 30 жовтня 1861 року в своїм листі до Костомарова:

«Хвала Богові, що Гоголь жив раніше, ніж виникли ці вимоги (писати в українській мові, прим. ред.). У нас не було б «Мертвих душ», ви або Куліш наклали б пута племінного егоїзму й звузили б обрій видноколом одного племени» (Русский Архів, 1906, грудень, с. 540).

У відповідь на цей лист Аксакова Костомаров на закінчення написав такі виразно протимосковські рядки:

«І в історії, і в сучаснім житті (Московщини) тільки те й бачу, що брехню та неправду й цілковито подивляю геніальний вислів Хворостініна (вільнодумця початку XVII ст., прим. ред.).

«Русская земля орет всьо рожью (житом), а живйот всьо ложью (брехнею)» (р. Архив, кн. 12).

«Коли трохи замислитись над змістом таких творів Гоголя, як «Ревізор» та «Мйортвия души ілі похождения Чічікова», то вони висловлюють ту саму думку про Московщину та москалів, яку висловив і Костомаров у згаданому листі.

Для зрозуміння загадковости Гоголя слід завжди мати на увазі, що він провадив подвійне життя: одне для грошей, це була «жізнь за царя». Для лакомства нещасного він писав через Жуковського улесливі листи до Ніколая Палкіна і т. п. Але цим не обмежувалося його існування. Поза тим він існував також для себе. І в цім другім існуванні він висловлював свої справжні думки про московську потвору – тотожні або подібні до думок Кюстіна.

2. Кюстін і автор «Кобзаря»

ПІД ЧАС СВОЄЇ ПОДОРОЖІ ІЗ ЗАСЛАННЯ В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ ДО ПЕТЕРБУРГУ ВЛІТКУ Й ВОСЕНИ 1857 РОКУ ШЕВЧЕНКО ВІВ СВІЙ ЩОДЕННИК.

Цей твір його можна зовсім добре порівняти із подорожніми листами де Кюстіна 1839 року.

Подібно до французького мандрівника Кюстіна, Шевченко був глибоко віруючою в Бога людиною, але ставився гостро й негативно до урядового московського «православ'я». У своїх щоденних нотатках Шевченко раз-у-раз підкреслював дикість, неохайність, некультурність та жорстокість московського народу.

Під датою 12 липня 1857 року в щоденнику нашого Великого Кобзаря читаємо:

«Благочестівні уральци, а особливо уралки нашому брату, не раскальнику, води напиться не дадуть... Брудніше, брутальніше цих завзятих раскальників я нічого не знаю. Сусіди їхні, степові дикуни, кіргизи тисячу разів більш товариські за цих безпосередніх нащадків Стенькі Разіна. ...Найліпше удавати на Уралі розстригу – пана. Тоді мов у казці все являється перед тобою, починаючи з каймака й джурніці і кінчаючи «свальним» гріхом. Мати одиначку дочку запропонує святому страдникові за віру для нічної розваги. Огидно! Гірше поган. Весь фанатизм, уся ця гидота кублиться в їх розпусних дочках та жінках».

Слід зазначити, що подібні зауваження можна знайти і в подорожніх нотатках.

Далі йдуть слова, що торкаються вже урядової синодальної московської віри:

«У требнику Петра Могили є молитва, що освячує прибране або хресне побратимство. В найновішому виданні требника цю, дійсно християнську молитву, заступили молитвою про вигнання духа з одержимого цією вигаданою хворобою та про очищення посудини, опоганеної мишою.»

Московську архітектуру вшановує Шевченко зовсім кюстінівськими компліментами.

Під датою 17 вересня поет зазначує в чуваській столиці:

«Чебоксари. Якщо не більше, то щонайменше було в ньому пів на пів домів і церков і все старовинної московської архітектури. Для кого й на що вони збудовані? Для чувашів? Ні, для «православ'я». Головний вузол московської старої внутрішньої політики – православ'я».

Після відвідин служби в Ніжегородському соборі наш поет зазначає:

«В архиерейській Службі, з її обставиною і взагалі декораціями я бачив щось тибетське чи японське і під

час цієї лялькової комедії читається Євангеліє! Сама підла суперечність.

Нерукотворний велетенський образ, копія з котрого мене колись налякала в церкві св. Георгія, оригінал цієї індуської почвари, знаходиться у соборі й вартий уваги як пам'ятник старовини. Він перевезений із Суздаля в 1351 році».

Під датою 14 липня Шевченко написав:

«Москвин має вроджену нехіть до зелені, до цієї блискучої ризи, усміхненої матері-природи. Московська «деревня»– це, як висловився Гоголь, купа сірих колод з чорними отворами замість вікон, вічний бруд, вічна зима і ніде гілки зеленої не побачиш, хоч обабіч непрохідні ліси зеленіють. Московське село неначе навмисно витарабунилось на великий тракт з-під тіні цього непрохідного саду, вишикувалося в два ряди уздовж великого шляху, вибудувало заїзди, а на стороні капличку та шиночок та й нічого йому більше не треба. Незрозуміла нехіть до красот природи».

Під датою 6 вересня під час опису Самари поет висловлюється досить гостро: «Тільки но ми ступили на сходи (найкращого шинку), як обидва сказали в один голос: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет». Себто салом, паляницею й найрозмаїтшою гидотою. О Русь!»

Дещо повчального є й у нотатках з дня 3 листопада: «Москвини, у тому числі й ніжегородци, багато дечого позичили і в европейців, між іншим і слово «клуб». Але воно цілковито не підходить «руському человеку». Їм краще було б запозичитися подібним словом, а воно певно існує в мові китайців, від китайців, коли вже відкинули своє рідне «посіделкі», що надзвичайно влучно окреслює московські дворянські зібрання. У европейців клуб має важливе політичне значення, а у москалів це навіть не «сход», а просто «посіделкі». Вони збираються посидіти над

картами, помовчати, поїсти, випити і, якщо випадково пощастить, – заїхати один одному по пиці».

Так само як Кюстін, Шевченко ставиться надзвичайно стримано до московських поетів. У «Щоденнику» знаходимо кілька уваг на їхніх корифеїв: «Некрасов не лише не поет, а навіть і віршороб неоковирний. Островський «Доходное місто», пише Шевченко, не сподобалося. Багато зайвого, що нічого не каже. І взагалі незугарно, особливо жіноцтво не натуральне.»

«Прочитав оповідання графа Толстого – підроблена простота цього оповідання надто ясна» – «Драма Потехіна» – «Суд людськой – не Божий»– дрантя з подробицями.

Отже й у Шевченка – подібно, як і в Кюстіна – таке саме вороже ставлення до Московщини, її церкви та літератури. У Шевченка виявляється також ворожнеча і до москалів, як народу. Кюстін, скільки б не кричали проти нього москалі, до простолюддя Московщини ставиться у своїм творі прихильно.

У розвідці Д. Донцова «Два антиподи» (Шевченко і Драгоманов) читаємо:

«Протицарські поезії Шевченка – часто повні злету прекрасного гніву виводять із себе врівноваженого (особливо в пошані до чужих) – професора Драгоманова. Ці поезії для нього: «речі, які просто противно читати всякому чоловікові з літературним образуванням і з простим смаком.» (Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, ст. 107).

Між іншим спеціально витикає він авторові «Сну» його «Картину царського двору» в тій поемі:

Дивлюся, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака
Та меншого в пузо –

Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі, той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по вулицях
Та давай місити
Недобитків православних.

На цей опис Драгоманову «аж жалко дивитися», так все в нім по-дитячому описано.

Тим часом, ту саму ієрархію рабства – супроти вищих, і хамства – супроти нижчих – зауважує в миколаївській Росії культурний європеєць, подібний до Шевченка візіонер, маркіз де Кюстін, який у своїх подорожніх замітках 1839 року пише:

«В Росії «людина, яка лише дрібочку підноситься над юрбою, зараз отримує право... знущатися над іншими людьми, яким подає дальші удари, що сама одержала від вищих, щоб у болю, який спричинила іншому, знайти потіху на біль, що зазнала сама». (Кюстін, лист 22).

Як бачимо, Шевченко лише прибрав у вірші ідею про «моральні підстави» царського самодержавства, – ідею, яку не поминув своєю увагою вдумливий європеєць, яка викликала в нім майже той самий образ, що в нашого поета. Той образ був «несмачний» лише адораторові Росії – Драгоманову. Останній тут цілком погоджується зі знаним шевченкожером Белінським: «Белінський таки сказав багато правди в своєму строгому суді про «Гайдамаки». «Замашек плохого піїти» справді чимало у Шевченка» – пише, осміюючи себе, український союзник того самого Белінського, який тішився із заслання Шевченка і хвалив за цю варварську помсту царя... (Д. Донцов – «Два антиподи», Вісник, Львів, 1938, Українська Думка, Лондон 1955, червень).

3. Забуті голоси перестороги

СВОГО ЧАСУ ЧИМАЛО ВИДАТНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКІВ ТА АВТОРІВ ВИСЛОВИЛИ НА АДРЕСУ РОСІЇ, ПОДІБНО ДО КЮСТІНА, ЧИМАЛО ВЛУЧНИХ ТА ГЛИБОКИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ.

На жаль, ці поважні голоси перестороги загубилися в гаморі сучасного метушливого життя.

У французькому Конвенті року 1795 Буасі Д'Анґля остерігав перед небезпекою, яка насувалася від Росії. Він казав: «Росія – гірський руїнницький потік, а щоб він не розлився, його конче треба спинити. Чи треба мені нагадувати, що вже шістдесят років, як Росія, ховаючи в собі дикунську силу, придбавши способи новітньої тактики поневолила Україну, знищила Кавказ, підбила Грузію, звоювала Крим, поділила Польщу...

Знаю, що мені можуть відповісти із повною підставою, що російська імперія – це велетень на глиняних ногах, що корупція роз'їдає її, що рабство позбавляє її всякої енергії, що розширюючись вона тим самим готує свою руїну і що кожне її завоювання – це крок до катастрофи. Погоджуюсь з усім тим, але гігант раніше, ніж загинути, роздушить нас і впаде на наші руїни.

Подумайте про це: Час минає, блискавка блискає... Московський потік збирається, Атила рушає вдруге і ви загинете, як своєчасно не з'єднаєте свої сили, не зупините цього руїнницького бича.»

У середині минулого століття славний французький історик, Мішле назвав Росію «холерою» і просто остерігав: «Коли ми допустимо Росію до участи в європейських справах, то впустимо в Європу розпад і смуту». Російська пропаганда, казав Мішле – різно-

манітна й відповідна до кожного народу і кожної країни, ще вчора казали, що Росія – це християнство, а завтра скажуть – що вона втілення соціалізму. З її жахливим ладом, з її божевільними володарями – для Росії нема надії.»

Один з найвидатніших італійських філософів та патріотів XIX ст. Джоберті сказав, що Росія послуговується всередині кайданами і вбивством, а назовні – пропагандою, шахрайством і найбільш зручними інтригами.

Англійський знавець Росії Давід Уркравт, як дипломат докладно знайомий з російськими справами та прагненнями поневолених народів, нагадував Англії про заповіт фундатора петербурзької імперії. Правдивий чи вигаданий, він абсолютно відповідає незмінній загальній лінії всіх російських режимів. Уркравт систематично звертав увагу на невпинні російські інтриґи й закликав до гострого поборювання російської політики.

Англієць Гейвелок Елліс («Новий дух» 1892), пишучи про московські секти та Толстого, зазначав: «В усіх цих сектах ми бачили цілкість, з якою москалі тримаються свого природного комунізму, общини та сексуальної свободи. Цей релігійний дух є лише іншим проявом духу, що виявляє себе в нігілізмі і це є ширший, глибший та цікавіший прояв» (с. 181).

Сам Л. Толстой у своїх нотатках 13 серпня 1865 року писав, що в Росії революція не буде проти царя і деспотизму, а буде проти земельної власности. Знаний дослідник глибин московського життя англієць Стівен Ґраам, пишучи про всілякі верстви московського племени, неначе наслідує Кюстіна: «Московський міщанин про речі, які від ціни незалежні, – нічого не знає, або коли й знає, то глузує з них і ненавидить їх, замість опери, вони шлють грамофон, замість театру – кіно, замість національної

літератури – дрантиві переклади, замість національного життя – жалюгідне мавпування сучасного англійського життя...»

Далі Ґраам надзвичайно влучно пророкував:

«Коли б одного разу московська нація стала зовсім покручем, то це було б найвіроломнішим, найпідлішим, найнебезпечнішим для Європи. Для такого спотворення Росії все є можливим; її дійсно улюблена засада – це запозичення. Вона думає за Ніцшем, що «все є дозволено» і через те «все» всі її засоби є мерзотні, все розпусне... Себелюбна, нахабна, тупа, гидка, невірна, в шлюбі замурзана, брудна, нездібна розумітись зрозуміти добре і правдиве в своїх сусідів і в житті – така є російська буржуазія.»

Але не ліпший і пролетаріат: «Шахтарі не мають культури, не мають смаку, навіть не мають почуття земельної власности так, що коли по скінченні терміну праці вони одержать сотню чи тисячу фунтів, то їх найбільше турбує, як це все розтринькати, їх ідеалом щастя має бути «водка»... і все блаженство, яке вони осягли за гроші, лежить у цьому. Міас – це село золотих копалень... розташоване в мальовничій долині між височинами, але дивлячись зсередини – це правдиве пекло.»

4. Московські тверезіші голоси:

Г.Федотов; І.Бунін;
М.Горький-Пєшков;
А.Салтиков; К.Лєонтьєв;
М.Правдін.

МОСКАЛІ ТЕПЕР У СВОЇЙ ПРЕСІ НАМАГАЮТЬСЯ ЗА БУДЬ-ЯКУ ЦІНУ ЗДИСКРЕДИТУВАТИ КЮСТІНА, ГУКАЮТЬ НА КОЖНІМ КРОЦІ ПРО «КЮСТІНСТВУЮЩИХ» ЧУЖИНЦІВ, АЛЕ СЛІД НАГАДАТИ ЩЕ РАЗ, ЩО ЧИМАЛО СПРАВЖНІХ І ПОВАЖНИХ МОСКОВСЬКИХ АВТОРІВ У СВОЇХ ПОГЛЯДАХ НА СВІЙ НАРОД ВИСЛОВЛЮВАЛИ ДУМКИ, ВРАЖАЮЧЕ ПОДІБНІ ДО ДУМОК «НЕЧЕСТИВОГО» ФРАНЦУЗЬКОГО ПОДОРОЖНЬОГО – МАРКІЗА ДЕ КЮСТІНА.

Проникливий історик московської церкви Федотов (1886-1941) писав:

«У татарській школі на московській службі створився особливий тип... – московський тип, історично найміцніший та відстояний з усіх змінних облич руської національної фізіогномії. Цей тип психологічно являв мішанину північного великороса із кочовничим, влиту в форму йосифлянського православ'я. Що вражає в ньому насамперед у порівнянні з людьми XIX століття – це його міць, витривалість, надзвичайна сила спротиву. Без голосних воєнних чинів, навіть без жодного військового духу – на Москві вигасла київська поезія військової чесноти, – одним нелюдським зусиллям, витривалістю, більш потом, ніж кров'ю створив москвин свою потворну імперію. У цьому пасивному героїзмі, невичерпній здатності до пожертв полягала завжди сила руського солдата – до останніх днів імперії. Світогляд руського чолов'яги спрощений до краю; навіть у порівнянні із

середньовіччям – москвин є примітивом. Він не міркує, він приймає на віру кілька догм, якими тримається його особисте та суспільне життя. Але навіть у релігії є дещо для нього поважніше, аніж догма. Це обряд, періодичне повторення приписаних рухів, уклонів, такою формулою сковує живе життя, не дає йому розлазитись у безладді, надає йому навіть красу зовнішнього побуту. Бо московський чолов'яга не позбавлений естетики. Лише тепер його естетика тяжчає. Краса стає благолепієм, дебелість ідеалом жіночої принади. Християнство по викоріненні містичних течій «Заволжа» все більше перетворюється у релігію освяченої матерії: ікон, мощей, свяченої води, ладану, просвор та куличів. Дієтика годівлі стає центром релігійного життя. Ще ритуалізм, але ритуалізм страшенно вимогливий та морально ефективний. У своїм обряді, наче жид у законі, москвин знаходить опору для жертовного чину. Обряд служить для згущення моральних та соціальних енергій.

У Московії моральна сила, як і естетика, являється в аспекті важкости. Важкість сама в собі нейтральна – і естетично, і етично. Толстой – важкий, Пушкін – легкий, Київ був легкий, тяжка була Москва. Але в ній моральна важкість набирає протихристиянських рис; немилосердя супроти подоланих та розчавлених, жорстокість супроти знесилених та винних. «Москва сльозам не вірить...» Ясно, що в цьому світі не було місця для свободи. Слухняність у школі Йосифа була найвищою чернечою чеснотою. Звідси його поширення через Домострой у житті світського суспільства. Свобода для москвина – річ заперечна, однозначна із розбещеністю, «непокараністю», «бридотою». (Г.П.Федотов «Новий Град» с. 150).

Один із найвизначніших сучасних московських літературних діячів, поет та прозаїк Іван Бунін (1870 – 1953) тверезо і правдиво оцінює свій власний народ, без звичайних брехливих перевалок:

«Народ русский – глубоко несчастный народ, но и глубоко скверный, грубый и главное лживый дикарь» (Бунин: «Воспоминания», Париж, 1952, стр. 182).

Максим Горький-Пєшков 1923 року у своїй відомій статті про жорстокість москалів писав:

«Мені здається, що найяскравішою рисою московської національної вдачі є саме жорстокість, як гумор – англійської. Це – спеціальна жорстокість... Найцікавішою рисою московської жорстокості є її диявольська вигадливість, її, я сказав би, естетична вишуканість...

Говорю тут не про жорстокість, яка виявляється інколи, як вибух хворої або зіпсованої душі. Це винятки, що можуть цікавити психіатра. Тут говорю про масову психологію, про народну душу, про масову жорстокість».

А далі, говорячи про московський народ, про московського селянина Максим Горький пише:

«Він створив багато сумних пісень та суворих, диких і кривавих легенд, вигадав тисячі приказок, у яких висловив свій твердий життєвий досвід... Він не має пошани перед правдою: «Правдою не будеш ситий». Він має силу-силенну подібних приказок і робить з них ужиток при кожній нагоді».

Доповненням до цих слів пролетарського письменника можуть бути висновки князя Євгена Миколайовича Трубецького (1869-1920), який у своїй посмертній розвідці «Иное царство и его искатели в русской народной сказке» писав: «У народній словесності є недвозначне співчуття до лінюха та злодія. Мрія про багатство, яке само падає в пельку людині, творить основну тему казки «про хитру науку».

Бідній старусі захотілося віддати сина до такої науки, щоб можна було «нічого не робити, досхочу пити, солодко їсти, чисто ходити».

Як не намагались люди запевнити старуху, що такої науки ніде не знайти, – вона все своє майно продала й

сказала синові: «Готуйся в дорогу! Ходімо по світу шукати легкого хліба».

Князь Є.М.Трубецький підкреслює, що ціла зграя грабіжників чужої власності, обманців та пройдисвітів розкривається перед нами в осяянні явного співчуття, а часом і прославлення. Другою улюбленою темою московських народних казок є розгул, стихійна і нестримна шалена гульня, ненаситна та руйнуюча» (Валентин Спиранський: «Святая непоследовательность», «Русская Мысль», Париж, 2 февраля 1956, с.855).

Статті Салтикова радо містили на своїх сторінках редакції німецького католицького місячника «Гохлянд» та польського «Пшегльонд Повшехни». У своїй збірці нарисів «Две России» Салтиков писав:

«Не спротив, неробство – ось наша дійсна природна, споконвічна релігія. Ця релігія не є християнська, бо християнство – це не байдужість і неробство, а навпаки – чинна любов, християнство прямує до вічного життя, наша ж споконвічна релігія прямує до вічної смерти, себто до того ж хаосу, в якім народилася. Назвати цю первісну релігію поганством – це незаслужено образити поганство. Бо і в старім поганстві були позитивні й творчі вартості, про які й не снила наша релігія й справді вона далеко гірша за поганство. По суті вона є ніщо інше, як нігілізм, бо хаос є «нігіль» – ніщо. Пасивність, нерухомість, тупа байдужість, цілком відмінне від християнського терпіння, брак бажань, любови не лише до чогось далекого, високого, святого, а й навіть до близького, свого, до самого себе, взагалі брак всякої любови, до будь чого, – ось наші дійсні, найглибші, часом скриті почуття. Та й чи може бути інакше? Бо ж не маємо на що чекати, не маємо чого сподіватися: всі наші почуття йдуть з того ж хаосу. Нахил до первісного, до плоского, до нескладного – ось наші природні смаки. Страх висоти, страх поглиблень. Боїмось всього многогранного, складного, нахил до

спрощення, нахил до всього рудиментарного, механічного, відірваного, не любов до органічного, до суцільного, не любов до силогізму, якийсь страх і безпорадність перед ним, як це зауважив ще Чаадаєв і вражаючий брак цікавости, той брак цікавости й лінивство думки, які так бентежили Пушкіна і як вислід всього попереднього – брак любови до культури, бо ж по-перше, культура є складна, а ми любимо просте, а по-друге, культура є любов життя, а ми діти хаосу, себто смерти, любити його (життя) не можемо.

Культура складна і культура – це лад, а ми діти хаосу, що є безладом. Культура – це ієрархія вартости і нерівність, а ми любимо рівність хаосу і знати не хочемо жодної ієрархії. Культура – це світ, а наші звиклі до темного хаосу очі не зносять світла. Культура – це творчість, а ми хаос, здібні лише руйнувати. Культура – це краса, а вона нас ображає, як кожна нерівність. Краса є дійсне світло життя, а вона нам здається грішною і ми навіть боїмося і ненавидимо її. Навіщо нам краса? Що може вона промовити до нашого розуму та серця? А вже ж ми звикли оглядати не життя, що є красою, а смерть, що є гидкою. Зрештою, культура – це істина. А ми не хочемо, ми боїмося височин, наша думка не йде далі низьких невиразних, хаотичних півістин. Культура, крім того, завжди є талант і дар Божий, а ми не любимо Бога і не стерпимо таланту. Ми не стерпимо нічого, що підноситься над плоскою, тупою й мертвою пересічністю, мірнотою. Та й взагалі ми не можемо любити (не годні). Ми вміємо лише ненавидіти. Як же ми можемо зрозуміти та засвоїти культуру, що сама є любов'ю?

Ми не розуміємо ладу ані в сфері ідей, ані в сфері соціальній. Ми ненавидимо будь-яку форму тому, що хаос є безформним. Будь-яка форма – це життя і краса, а ми не любимо ані краси, ані життя. Ми не знаємо міри ніде, і будь-яка міра нам здається примусом, будь-який порядок насильством, будь-яка влада –

сваволею. Насправді ми не розуміємо ані влади, ані свободи, тому й душа душі нашої є сваволя. У нас і на верхах культури залишається щось первісно-варварське. І ми щирі, коли кажемо, що не хочемо влади навіть для себе. Ми не лише звикли до анархії, а й любимо її взаправду. Ми є природні анархісти. Анархізм є наша споконвічна, справжня релігія і наша справжня філософія і ми ненавидимо будь-яку владу, будь-яку нерівність. А істотно ми ставимося з презирством до самої праці, до слави й до геройства. Чи не сказав Достоєвський, що найспокусливіше для нас право – це є право на безчестя?» (А.Салтиков: «Две России», Мюнхен, 1922).

Слід згадати й про пророчі й глибокі та гіркі спостереження відомого московського критика Костянтина Леонтєва, який власне прийшов до тих самих висновків, що й Кюстін.

Леонтєв пише:

«Своєрідний наш руський психічний лад, між іншим, і тим, що до цього часу, здається, в історії не було ще народу менш творчого, ніж ми... Всі ці огидні особисті наші хиби викликають потребу деспотизму. Як плем'я, як мораль, ми значно нижче європейців.»

«Так, любий мій, – пише він до Александрова, – не бачу я в руських людях тієї якоїсь особливої та нечуваної моралі «любови», з якою носився Ваш підпільний пророк Достоєвський, а за ним носяться й інші і на культурне значення якої розраховують... Я перепрошую, не розумію тих, які твердять про родинність нашого народу. Майже всі чужеземні народи, не лише німці й англійці, а й... українці, греки, болгари, серби... навіть турки значно родинніші (семейственнее) від нас, великоросів...

...(Петербурзька) Росія, ця міщанська Європа, сама тріскає всюди по швах й уважне вухо чує цей багатозначний тріск щохвилини й розуміє його жахливе зна-

чення» (р. 1880)... ми несподівано з наших державних надр, спочатку безкласових, а потім безцерковних – породимо антихриста...» (Бердяєв: «К. Леонтєв», Париж, В-во YMCA).

Автор відомих англомовних праць про Чінґісхана Міхаїл Правдін (Лондон) у травні 1955 року виголосив в «Амерікен Гавз» у Штутґарті доповідь на тему «Чи Росія – це Європа?»

У цій доповіді Правдін твердив, що москвини не почували себе ніколи європейцями, вони до цього зовсім і нездатні. Вони ніколи й не думали стати європейцями, в них не було й немає найменшої охоти европеїзуватись. Європа була й залишилась їм по нині чужою. Характер москвинів упродовж сімох століть не змінився. Він і нині той, що був перед 700 роками. Їхня духовна вдача така сама нині, як була колись за часів панування на ними «золотоординського хана». Як тоді, так і тепер, москвини без спротиву підлягають тому, хто над ними панує і ними володіє. Шанують своїх володарів, тремтять перед ними, й радо по-рабськи виконують їхні накази.

Однаково, чи за часів хана, чи за царів, чи сьогодні в час більшовизму, з його незмінною ханcько-царською політикою під зміненою назвою, – завжди були в Росії пани-деспоти й работупий, терпеливий народ і завжди закривала себе московська сатрапія перед Європою та її культурою, духовністю, економікою і стилем життя.

Політика сучасної, так званої, більшовицької Росії ні в чому не відрізняється від політики колишніх ханів: завоювати, панувати, царювати, визискувати й використовувати! Це стверджує історія царської і нинішньої більшовицької Росії...»

Це тим більше цікаво, оскільки вони були висловлені одночасно з появою «Листів» Кюстіна – того самого року Божого 1843-го!

5. Голос американського професора

НАСАМКІНЕЦЬ СЛІД ЗГАДАТИ ПРО ПОГЛЯДИ ОДНОГО ДАВНЬОГО АМЕРИКАНСЬКОГО ІСТОРИКА АЛІСОНА НА ІМПЕРІАЛІЗМ МОСКВИ, ЯКІ ЦІЛКОВИТО ЗБІГАЮТЬСЯ З ДУМКАМИ КЮСТІНА.

У четвертому томі «Історії Європи» Арчібальда Алісона знаходимо таку надзвичайно виразну та яскраву характеристику московського ненажерливого гону до завоювань та здобувань, який триває й до наших днів:

«Хоч яку страшну силу дає Росії її безмежний простір, і території, і велика та швидко зростаюча кількість її підданих, проте вона ще страшніша завдяки їхньому військовому духові та слухняній вдачі, якою вони відзначаються. Пануюча пристрасть нації – це жадоба завоювань. Це гаряче бажання, яке палає в них з такою силою, з якою палає демократичне змагання у вільних державах Західної Європи, це є те незриме джерело, яке утримує їх у підданстві згідно із засадами їхніх верховодів, а водночас жбурляє їхню нагромаджену силу до безупинного походу на всі сусідні держави. Енергія народу така ж велика, як і територія, яку він заселяє, ніколи не витрачається на внутрішні дискусії. Внутрішні жалі, якими великими вони не були б, відступають у тінь перед жадобою нових загарбань чужих земель.

У завоюванні світу цей народ сподівається знайти компенсацію – та ще й більшу, ніж компенсацію за всі лиха його внутрішньої адміністрації. ...Кожний росіянин захоплюється вірою, що його країна одного дня має здобути світ, і ця віра – це головна причина, чому Росія останніми роками зробила такі кроки для її збільшення. Бажання здобування, жадоба збагачування належать до найміцніших природних притаманностей людської вдачі... Північ, зокрема, надається для

осідку цієї хижацької жадоби і є джерелом, з якого йде затоп людства. Бо там водночас можна знайти силу, яка погрожує небезпекою; нужду, яка прагне багатства і нужденний ґрунт, який не дає їм нічого, крім меча до здобування. Найтемніший мужик в Росії захоплюється вірою, що його країні призначено здобувати світ. Жахлива боротьба 1812 року, важливі здобутки 1813 та 1814 років надзвичайно сприяли зросту цього природного прагнення. Похід через Німеччину, захоплення Парижу, скинення Наполеона поширили переконання в російській непереможності й надихнули їх жадобою національного піднесення, змішаного з особистою насолодою, яка творить головну підставу для бажання здобувати. Устрій та уряд Росії придумані спеціально для того, щоб підтримувати в усіх прошарках цей дух амбіції і направляти його на роздмухування почуття вищости (цієї) нації. (Archibald Allison: «History of Europe», New York, 1843, v. IV, p.9)

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

Післямова

КНИГА, ЩО ПЕРЕЖИЛА СВІЙ ЧАС

МАРКІЗ АСТОЛЬФ ДЕ КЮСТІН ПРО РОСІЙСЬКИЙ ДЕСПОТИЗМ БЕЗ ГРИМУ Й ПРО РОСІЙСЬКУ МЕНТАЛЬНІСТЬ

Якщо викладені мною факти неправдиві,
нехай їх одкидають; якщо зроблені мною
висновки помилкові, нехай їх заперечують:
немає нічого простішого; але якщо правда
переважає в моєму творі, то дозвольте мені вважати,
що я досяг своєї мети, яка полягала в тому,
щоб показати недугу,
розбудити здорові уми шукати ліки.

Астольф де Кюстін

Лише істина може спричинити такий гнів:
якби всі подорожани світу об'єдналися для того,
щоб написати, що Франція – країна, населена дурнями,
то їхні книги викликали б у Парижі тільки сміх:
для того, щоб поранити, удар повинен бути точний...

Амійо

Тяжкий вплив цієї книги на росіянина.
Голова схиляється на груди, й руки опускаються;
і тяжко від того, що відчуваєш страшну правду,
і досадно, що чужий доторкнувся до болючого місця...

Герцен

Я зневажаю вітчизну мою з голови до ніг –
але мені прикро, якщо іноземець поділяє
зі мною це почуття.

Пушкін

Цензурна історія світової літератури багата найнесподіванішими сюжетами, голосними іменами, назвами теологічних, історичних, політичних, філософських книг, а також творів красного письменства, що їх піддавали жорстокому остракізму і на них накладали сувору заборону. Незрідка їхніх авторів терзали в судах, де виносили суворі вердикти, якими авторів ставили до ганебного стовпа; бувало навіть, що їх страчували. Засуджені ж памфлети, трактати, нариси, романи, повісті, поеми надовго зникали з бібліотечних полиць у безвість.

Сьогодні навіть важко уявити, що такі славетні твори, як, скажімо, «Ареопагітика» Джона Мільтона, «Володар» Нікколо Маккіавеллі, «Вік розуму» Томаса Пейні чи священна книга народу кіче «Пополь-вух» зазнавали таких жорстоких переслідувань і потрібні були цілі століття, щоб вони посіли належне місце в скарбниці людського розуму й повернулися до університетських бібліотек. Ще більше подивування викликає сьогодні те, що в реєстрах заборонених були такі художні твори, як, наприклад, «Кентерберійські оповідання» Джеффрі Чосера, «Кандид» Вольтера,

«Пані Боварі» Флобера, «Крейцерова соната» Льва Толстого, «Улісс» Джойса, «Квіти зла» Бодлера, «Американська трагедія» Теодора Драйзера або «451 за Фаренгейтом» Рея Бредбері...

Відомий угорський письменник, що став родоначальником унікального жанру цікавої та курйозної культурології, створивши такі книжки, як «Історія жіночої невірності», «Із історії одурювання людей», «Комедія грошей», «Комедія книги», написав особливо популярну в світі «Історію людської глупоти», що стала ніби своєрідним продовженням «Короткого вступу до науки про людську глупоту» американця В.Бо. Піткіна. Але ніхто не написав за таким взірцем історію цензурної глупоти й цензурного самодурства, зрештою історію війни з книгами. Війни, що велася та й ще ведеться впродовж тисячоліть у різних кутках землі.

Це ж треба, щоб цензура забороняла ще й такі популярні нині творі, як «Різня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей» Курта Воннегута та «Грона гніву» його співвітчизника Джона Стейнбека, а ще «Горе з розуму» Грибоєдова і навіть «Горбоконика» Петра Єршова й «Крокодил» Корнія Чуковського. Одне слово, ця тема ще чекає свого дослідника, який знайде для себе вельми багату поживу в цензурних анналах і додасть багато незнаного й до вже знаної історії людської думки та літератури.

У тій історії не можна не згадати колізії, пов'язані з книжкою іронічного француза маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія в 1839 році». З книжкою, яку в Росії не тільки було заборонено – їй, як, зрештою, і її авторові, царська Росія оголосила війну. Кюстінова книга й сьогодні вельми дратує квасних російських патріотів, які вважають, що француз завдав їхньому народові національної образи. «Росія в 1839 році», на їхню гадку, – взірець русофобії. А те, що Кюстінів твір усім його пафосом спрямований проти культу деспотизму в

Російській імперії, що ця книжка – пристрасний заклик упустити в російський простір повітря свободи, опонентами Кюстіна до уваги зовсім не береться. Одне слово, вони бачать у творі лише те, що їм хочеться бачити. Як це часто бувало в різні часи, будь-який критичний голос із Європи, вони трактують як ще одне свідчення перманентної війни, яку буцімто веде проти Росії підступний Захід.

Кюстін збирався написати про Росію зовсім іншу книжку. Він, послідовний монархіст, почувався більш аніж просто симпатиком Росії саме за те, що вона «чиста» монархія. Республіканська Франція скарала на смерть його діда й батька.

Він зіставляє Францію та Росію, і Росія постає для нього оплотом його надій та джерелом симпатій. Адже там, на думку Кюстіна, панує освячений історичною традицією порядок, який у Франції порушили революції, що принесли республіку. А на революцію (чи на її наслідок – республіку) реакція Кюстіна була підкреслено однозначна. І навіть конституційна монархія, що постала у Франції на місці республіки, його не влаштовувала, бо вона – конституційна.

Царський двір зустрів Кюстіна, як мовиться, з розпростертими обіймами. Як пишуть С.Гессен та А. Предтеченський, гільйотина, що урвала життя його батька та діда, була найкращою рекомендацією маркізові до царського двору. Водночас його особа мала велике зацікавлення й у середовищі російської інтелігенції, для якої його ім'я було добре відоме передовсім із літератури. Кюстін добре зарекомендував себе кількома книжками подорожньої прози, драмами і навіть романами. Про нього та його прозу прихильно писав Бальзак. Він приятелював із Шатобріаном, був завсідником літературного салону Аделаїди Рекам'є, що його відвідували чи не всі тодішні знаменитості. Там він зустрічався і з російськими письменниками, котрі часто бували в Парижі.

Можна з цілковитою переконаністю стверджувати, що так, як Кюстіна, в Росії не зустріли б тоді жодного французького письменника. Дослідники з'ясували: тодішня офіційна Росія мала різко негативне ставлення до французької літератури. За дев'ять років до Кюстінового приїзду в Росії було закрито «Литературную газету», що її видавав Антон Дельвіг, – у провину їй поставили публікацію віршів когось із французьких поетів. 1834-го в Росії (у це сьогодні навіть важко повірити) заборонено російське видання «Собору Паризької богоматері» Віктора Гюго. За дозвіл на публікацію перекладу вірша «Красуня» того ж Гюго цензора Нікітенка посадили на гауптвахту.

Невдовзі після Кюстіна в Росії побував Оноре де Бальзак, що мав значно вищий за Кюстінів літературний авторитет. Однак його приймали набагато стриманіше за маркіза. Бальзак висловився після цього приблизно так: він одержав у Петербурзі ляпаса, який би варто було дати Кюстінові.

С. Гессен та А. Предтеченський наголошували: поява Кюстіна в Росії мала передовсім відтінок політичного значення. Адже тодішні стосунки Франції і Росії значно ускладнилися. Російський імператор Микола I гостро й постійно ненавидів Людовика-Філіппа, «короля барикад». Після липневої революції 1830 року він говорив французькому посланникові, що «глибоко ненавидить принципи, які зманили французів на помилковий шлях». Імператор навіть носився з думкою про відродження Священного союзу і вів переговори з Прусією та Австрією про зосередження російської армії на західному кордоні. Одначе факт визнання Людовика-Філіппа всіма іншими європейськими державами змусив і Миколу визнати «короля барикад» законним правителем Франції, з якою, так чи інак, а належиться рахуватися.

Французька ж громадська думка негативно ставилася до Росії саме через деспотію Миколаївського са-

модержавства, а також через ту жорстокість, із якою Росія придушувала польське повстання 1831 року. Микола I поставав в уявленнях свободолюбивих французів (та й не тільки французів) страхітливим жандармом-держимордою з руками по лікті у крові.

Є версія, що з Кюстіном царський двір пов'язував надію створити Миколі I у Франції паблісіті. Бо ж гість мав не тільки відповідний стан і статус, а й талановите перо в руках. Отже, він при його бажанні може творити відповідну опінію. Отож, як уже мовилося, Кюстінові було виявлено особливо люб'язний прийом. Імператорський двір зустрів його майже як національного героя. Микола I персонально опікувався французьким гостем, осипаючи його люб'язностями.

Однак Кюстін не виправдав сподівань. Те, що згодом російський двір прочитав у його книзі, було значно страшнішим, аніж у Радищева чи Чаадаєва. Він, власне, замахнувся на самісінькі основи.

Кюстін одержує запрошення від царя на різні учти. Спершу він захоплюється їхньою велелюдністю, далі почуває силуваність того, що розгортається перед його очима, імітацію народних веселощів. Це так властиво саме для Російської імперії. Француз виводить своєрідну формулу цього явища: «Отже, ця голова без тіла, цей монарх без народу дає народні святкування.» І далі таке спостереження: «Мені здається, що перед тим, як шукати (імператорові, – М. С.) популярності в народові, треба б створити сам народ».

Кюстін діагнозує: Росія просто дивовижно піддається всім видам обману. «Раби існують у багатьох країнах, але щоб знайти таку кількість придворних рабів, треба приїхати в Росію. Не знаєш, чому більше дивуватися: лицемірству чи протиріччям, що владарюють у цій імперії. Катерина II не вмерла, бо, всупереч відкритому характерові її онука, Росією, як і раніше, править облуда. Щиро зізнатися в тиранії було б тут великим кроком назад».

За Кюстіном, росіяни обдурюють себе, а також намагаються – і доволі успішно – обдурювати весь світ. Здається, всі дивляться на Росію саме через ті окуляри, які запропонувала їм Росія. Повторюють про неї ті міфи, які вона сама про себе вигадала. Кюстін чи не єдиний із зарубіжних авторів, хто на цьому виразно наголошує. Він же й інкримінує багатьом іноземцям співучасть в обдурюванні росіянами світу. «Що може бути потворніше за письменників, котрі збіглися сюди з усіх кінців Європи, щоб проливати сльози розчуленості від зворушливої фамільярності стосунків, що пов'язують російського царя з його підданими? Або Росію ще не описували люди, незалежні за своїм становищем чи духовними якостями, або ж навіть правдиві розуми, потрапляючи в Росію, втрачають свободу суджень». Вони підхоплюють тут панівні мотиви й, сяк-так інтерпретуючи їх, артикулюють для світу.

Кюстін почуває в собі силу для неупередженого бачення фактів, що властива лише безстрашному інтелектові. Цю силу йому дає ненависть до зла. «Це ненависне мені зло – брехня. Повсюди, де мені доводилося стикатися з брехнею, я намагався її викривати. Ненависть до неправди додає мені бажання і сміливості описати цю подорож. Я розпочав її з цікавості, я розповідаю про неї з почуття обов'язку...» І – далі в одному з ліричних відступів з цього своєрідного автокоментаря: «Ненависть до лицемірства – ось факел, що світить мені в лабіринті світу. Той, хто обманює своїх ближніх, уявляється мені отруйником, і що вище займане ним суспільне становище, то ще винуватішим постає він у моїх очах».

Він розуміє, що через такі етичні імперативи видається тут білою вороною. Але він так само глибоко розуміє: «Прагнення до правди, що окрилює нині французів, ще невідоме в Росії».

Кюстін із глибоким подивом спостерігає за тотальною владою імператора. Все ще не вірячи, що Росія не

має жоднісінького обмеження сваволі самодержця (справді самодержця!), він допевнюється: так, ніде в світі – ні в Туреччині, ні в Китаї, де монархи мають велику владу, – ніде немає нічого подібного.

«Уявіть собі все століттями випробуване мистецтво наших урядів, надане в розпорядження ще молодого й напівдикого суспільства, весь адміністративний досвід Заходу, використовуваний східним деспотизмом; європейську дисципліну, що підтримує азіатську тиранію, поліцію, що поставила собі за мету приховувати варварство, а не боротися з ним; тактику європейських армій, що служить для проведення східних методів політики; уявіть напівдикий народ, який мілітаризували й вимуштрували, але не цивілізували, – і ви зрозумієте, в якому становищі перебуває російський народ...»

Очевидно жоден із іноземних подорожан різних часів (за всієї їхньої критичності в оцінці росіян) не ловив себе на такому спостереженні, яке висловлює допитливий француз: «Чи знаєте ви, що таке подорожувати по Росії? Для поверхового розуму це значить живитися ілюзіями. Але для людини, хоч трохи спостережливої і тієї, що має незалежний характер, – це важка, вперта й невдячна праця. Бо такий подорожанин із величезними зусиллями відрізняє на кожному кроці дві нації, які борються одна з одною: одна з цих націй – Росія, якою вона є насправді, друга – Росія, якою її хотіли б показати Європі. Російський уряд, перейнятий візантійським духом, так, можна сказати, й Росія загалом завжди дивилися на дипломатичний корпус і взагалі на європейців як на заздрісних і злорадних шпигунів...»

Чи ж не звідси починається перманентна ксенофобія московитів і їхня хронічна ненависть до Європи, що про них писав не один чужинець?

Згадаймо Павла Халебського, котрий був вельми розчарований, потрапивши після «Землі Козаків», як він називав Україну, до Московії, де відчув, що за ним,

як і за кожним іноземцем, там шпигують; відчув фальшивість поведінки господарів, а також їхню незмінну настороженість у ставленні до себе – вони поводилися так, мовби перед ними не особи духовного сану, до речі, приналежні до тієї ж конфесії, що й росіяни, а – посланці зловорожого світу. Так чи інак ця тема звучить у «Записках про московські справи» дипломата Сигізмунда Герберштейна, в «Описі подорожі в Московію» дипломатичного представника німецького князівства Гольштинія Адама Ольварія, в книжці англійського дипломата Дж. Флетчера «Про державу Російську», в дослідженні американського публіциста Георга Кеннана «Сибір», у студії німецького вченого Дітера Гро «Росія очима Європи». І це далеко не повний перелік творів, у яких виразно звучить такий мотив.

Не випадково ж у книжці Кюстіна є така характерна в цьому розумінні сцена. Він опинився на званому обіді представників, так званого, середнього класу, чиї настрої дуже його цікавили. Відзначивши собі, що буржуазія в Росії – на противагу Франції – майже відсутня (її заміняє стан дрібних чиновників та поміщиків середньої руки, «людей незнатного походження, котрі дослужилися до дворянства»), Кюстін помітив у них «відверто іронічне й недружелюбне» ставлення до французів, як, зрештою, і до всіх іноземців узагалі. Вміло приховуване у вищому світі, тут воно мовби демонстративно виставлене напоказ. «Вони нас ненавидять, як усякий наслідувач – того, кого він копіює. Їхні запитливі погляди прагнуть підмітити всі наші вади».

У дискусії, що виникла тут з ініціативи господарів, Кюстін, який змушений був оборонятися, оскільки тамтешні дами взялися звинувачувати Францію і французів у найрізноманітніших гріхах, Кюстін наголосив: зате французи користуються благами свободи. Одна з його опоненток гордо вирекла: «Ми легко обходимося без них». Саркастичний француз пояснив:

легко обходитися без того, чого не знаєш. Обидві сторони – певно, самі того не підозрюючи, – висловили прикметні особливості своєї дискусії, окреслили свої визначальні позиції.

Кюстін знову й знову зізнається читачеві: його оцінки Росії не продиктовані якоюсь упередженістю. Бо ж він їхав до Росії, щоб пошукати там рецептів для Франції. Він сподівався, що імперія – соціально досконаліша політична модель, ніж республіка з її елементами анархічності. «Якщо вам здається, що я суджу про Росію занадто суворо, то знайте, що виною тут лише ті мимовільні враження, які в мене виникають щоденно і які кожен справжній друг людства на моєму місці витрактовував би таким же самим чином».

Поперваx він справді був налаштований більш аніж доброзичливо. Бо ж стільки захоплених слів мовив про імператора і про царську родину. Але поряд із цим повільно наростає критичний пафос. Повсюдно, куди сягає Кюстінів погляд, він одразу ж помічає те, що видається йому аномаліями чи навіть соціальним дикунством. Ось один із характерних його записів:

«У Росії людина не знає ні піднесених насолод культурного життя, ні повної і грубої свободи дикуна, ні незалежності й безвідповідальності варвара. Тому, хто мав нещастя народитися в цій країні, залишається тільки шукати втіхи в гордовитих мріяннях та надіях на світове панування. Такого висновку я доходжу щоразу, коли намагаюся аналізувати моральний стан жителів Росії. Росія живе і мислить, як солдат армії завойовників. А справжній солдат будь-якої країни – не громадянин, а довічний в'язень, приречений сторожити своїх товаришів у нещасті, таких же бранців, як і він...»

Окрема тема в Кюстіна – російський імператор та абсолютизм. Кілька разів він змальовує зовнішній портрет Миколи І, виокремлюючи в ньому ту чи ту

психологічну домінанту (скажімо, губи його усміхаються, а очі холодні й пронизливі...). Цей портрет далекий од статики, він постійно змінюється, постаючи в тій чи тій варіації. «Він (імператор, – М.С.) весь час позує і тому ніколи не буває природним, навіть тоді, коли видається щирим. Обличчя його має потрібний вираз, але жоден із них не свідчить про сердечну доброту. Найзвичайніший – це вираз суворості; другий – не так часто – але це більше пасує йому – вираз якоїсь особливої врочистості і, нарешті, третій – вираз, створюваний його звичайним виглядом. Але й цей випадковий, оманливо люб'язний вираз не може створити належного враження, оскільки він, як і всі інші, зовсім змінюючи риси обличчя, раптом з'являється і так само зникає, не лишаючи анінайменшого сліду й анітрохи не впливаючи на новий, зовсім інший вираз. Це – швидка й повна зміна декорацій, не підготована жодним переходом, або ж маска, яку за бажанням одягають і знімають. Імператор завжди в своїй ролі, що її він виконує як великий актор...»

Кюстіна дивує звичай (схоже, взагалі властивий для російських царедворців) омонументавлювати далеких предків і топтати близьких попередників. Микола І величає Петра Великого, але рідного брата Олександра, котрий був на імператорському троні перед безпосередньо ним, або ігнорує, намагаючись не згадувати, або вміло обмовляє. Він болісно реагує на будь-яку згадку про брата. А між іншим, як довідався Кюстін, добрі й погані риси братів були цілковито протилежними; брати ніколи не мали нічого спільного між собою і ніколи не відчували симпатії один до одного.

Феномен Миколи не перестає цікавити Кюстіна, котрий уже виразно побачив, що імператор – « скорше німець, аніж росіянин» – він має в Росії уособлювати російськість. «Уявляєте, скільки зусиль коштувало йому зробитися верховним главою слов'ян!»

Роздумуючи про владу й народ у Росії, француз висловлює думку: все це – справді взаємозалежне. «Я не знаю, чи характер російського народу створив таких владарів, чи ж такі владарі виробили характер російського народу... Але мені здається, що тут у наявності обопільний вплив. Ніде, крім Росії, не міг би виникнути такий державний устрій, але й російський народ не став би таким, яким він є, якби він жив за іншого державного устрою».

Автор книги переконаний, що за своєю природою слов'яни набагато кращі, аніж це можна спостерігати в Росії. Вони й кмітливіші, й співчутливіші, й мистецьки обдарованіші, й доброзичливіші. А тут – люди, вимуштрувані тупим і жорстоким самовладдям, – фальшиві, деспотичні, страхітливі для Європи істоти. Скільки часу може забрати процес творення з цієї сірої та безликої маси нормальних з погляду європейських стандартів людей? Задумавшися над цим запитанням, Кюстін пише: якщо росіянами керуватимуть освічені монархи, справжні друзі прогресу, то десь тільки років аж через сто п'ятдесят це може статися.

Від нього повсюдно в Росії вимагають, щоб він висловився про те, чим відрізняється життя у Франції від життя в Росії. І щоразу сподіваються, що він засипле компліментами Росію. Кюстін або відповідає ухильно, або відбувається жартами, або ж інколи навіть висловлюється гостро, чим шокує слухачів. Але набагато гостріше те звучить уже в його книжці. Там це нагадує точні постріли в ціль.

Ось іще деякі з його висновків.

«У Франції кожен може досягнути всього, користуючись ораторською трибуною, в Росії – обертаючися при дворі. Найнікчемніший, якщо він зуміє сподобатися царю, завтра ж може стати першим у країні. Милість земного божества є тут надійною приманкою, що змушує честолюбців виробляти чудеса, точнісінько так, як

у нас приводить до дивовижних метаморфоз жадоба популярності. У Петербурзі з цією метою стаєш ницим лестуном, у Парижі – великим оратором. Яким талантом спостережливості мали володіти російські царедворці, для того, щоб відкрити спосіб сподобатися цареві, прогулюючись узимку вулицями Петербурга в самому мундирі, без шинелі. Ці геройські лестощі, звернені безпосередньо до клімату й опосередковано до царя, коштували вже життя багатьом честолюбцям. Як легко в цій країні потрапити в немилість, якщо для того, щоб сподобатися, доводиться вдаватися до таких засобів...»

Кюстін неодноразово зізнається: його переслідує відчуття несправжності того, що йому експонують у Росії. Мовби все те є, а водночас і його нема.

«У росіян є тільки назви всього, але нічого немає в дійсності. Росія – країна фасадів. Прочитайте етикетки – у них є цивілізація, суспільство, література, театр, мистецтво, наука, а насправді у них немає навіть лікарів. Тільки-но захворієш, нападе лихоманка, і доводиться самому себе лікувати або запрошувати лікаря-іноземця. Якщо ж ви випадково погукаєте російського лікаря, що живе неподалік, то можете вже наперед вважати себе мерцем. Російська медицина ще не виросла з пелюшок. Я з цікавістю читав би секретні мемуари придворного лікаря в Росії, але я побоявся б довірити йому своє лікування. Ці люди – значно вдатніші мемуаристи, ніж лікарі. І в результаті, якщо ви захворієте, потрапивши до цього квазіцивілізованого народу, то для вас найкраще вважати, що ви опинилися серед дикунів, і віддатися на волю природи...»

Ще одна характерна цитата.

«Я не засуджую росіян за те, які вони є, але я засуджую в них претензії видаватися тими самими, що й ми. Вони ще зовсім некультурні. Це не позбавляло б їх надії стати такими, якби вони не були поглинуті бажанням по-мавп'ячи наслідувати інші нації, висміюючи в той же час, як мавпи, тих, кого вони наслідують. Мимоволі спадає на думку, що ці люди втрачені для первісного стану і не придатні для цивілізації.»

Над цим суспільством ширяє примара страху. Саме ним Кюстін пояснює чи не всі ті аномалії, які йому довелося тут спостерігати. Він впливає і на саму національну природу людей і на їхнє суспільне буття.

«У Росії страх заміняє, точніше сказати, паралізує думку. Коли почуття страху панує безперешкодно, воно здатне створити лише видимість цивілізації. Що б там не казали короткозорі законодавці, страх ніколи не може стати душею правильно організованого суспільства, бо він не творить порядку, а лише прикриває хаос. Де немає свободи, там немає душі і правди. Росія – тіло без життя або, точніше, колос, що живе тільки головою: всі члени його, позбавлені сили, поступово відмирають. Звідси витікає глибока тривога, якесь складне для визначення і тяжке почуття, що охоплює всіх у Росії. Корені цього почуття не в смутних ідеях, не в пересиченості матеріальним прогресом, не в породженні конкурентної заздрості, як у новоспечених французьких революціонерів; воно – вираження реальних страждань, симптом органічної хвороби. Росія, гадається мені, єдина країна, де люди не мають уявлення про справжнє щастя. У Франції ми також не відчуваємо себе щасливими, але ми знаємо, що щастя залежить од нас самих; у Росії ж воно неможливе...»

Це – особливо виразний мотив у Кюстіновій книзі. Він неодноразово звучить на різних її сторінках. І саме це викликало чи не найбільшу злість у його опонентів.

Кюстін не просто діагнозує. Він застерігає, що Росія готує світові страхітливе майбутнє. «Росія – котел із киплячою водою, котел міцно закритий, але поставлений на вогонь, який розгорається дедалі сильніше...» Може статися скажений вибух. І він стався через неповні вісім

десятиліть, коли Росією – і не тільки Росією – затрусила революція. При цьому Кюстін звертає увагу на тих, кого назвуть різночинцями. Вони надзвичайно вороже настроєні супроти аристократії. Це може готувати соціальні катаклізми. «Я впевнений, – пише Кюстін, що цей елемент почне прийдешню революцію в Росії». Як, зрештою, воно й сталося.

Кюстін довідується про селянські бунти на Волзі і про жорстокості влади при їх придушуванні. З глибоким подивом слухає твердження про те, що це, мовляв, спричинено польськими агітаторами, котрі підбурюють селян супроти влади. Такі твердження нагадують йому аргументи Вовка з байки Лафонтена. Насправді все набагато глибше й страшніше. «Жорстокість, яку виявляють обидві сторони, говорить нам про те, якою буде розв'язка. Певно, настане вона нескоро: у народів, котрими керують ось такими методами, пристрасті довго бурлять, перш, аніж спалахнути. Небезпека наближається щогодинно, але криза запізнюється, зло здається нескінченним. Одначе ж сьогодні можна передбачити її неминучість, не намагаючись угадати, коли ж саме вона вибухне...»

Що було після появи книги Кюстіна?

Були, як мовиться, громи і блискавки, які мали долетіти від Петербурга до Парижа.

Уявімо собі, що Микола I прочитав усі фрази приблизно такого характеру: «Хоч і неоглядна ця імперія, все ж вона не що інше, як в'язниця, ключ од якої зберігається в імператора». Або ж: «Тому, хто мав нещастя народитися в цій країні, лишається тільки шукати втіхи в гордовитих мріяннях та надіях на світове панування».

Аж такого собі не дозволяли ні Халебський, ні Герберштейн, ні Олеарій, ні Горсей, ні Манштейн. Ще недавній прибічник абсолютної монархії в ідеалі, Кюстін звинувачував Російську імперію в багатьох гріхах, серед яких найголовніший – культ рабства. Здавалося б,

парадокс, але зовсім не парадокс, якщо врахувати, що Кюстін – духовний спадкоємець ідей французького Просвіщення. Людська гідність, честь, рівність усіх перед законом та багато інших важливих моментів існування індивіда в суспільстві були для нього не порожнім звуком.

«Треба жити в цій пустелі без спокою, в цій в'язниці без відпочинку, яка іменується Росією, щоб відчути всю свободу, яку мають народи в інших країнах Європи, хоч би який там був прийнятий спосіб правління...»

Це Кюстінів вирок. Якою була відповідь Миколи I з його численними клевретами? Класична відповідь. Ця відповідь справді у канонах російських традицій: книгу Кюстіна в Росії заборонити; заборонити навіть будь-яку згадку про неї. Розгорнули в Європі операцію «Анти-Кюстін». Сценарій її заперечував все, що написав француз й усіма можливими способами компрометували його.

Ясна річ, зі своїми ворохобниками боротися незрівнянно легше. Миколу Новикова було кинуто до Шліссельбурзької в'язниці. Олександра Радищева, автора «Подорожі з Петербурга в Москву», засудили до страти, яку згодом замінили десятилітнім засланням у Сибір. Автора «Філософських листів» Петра Чаадаєва (до речі, Кюстін із ним зустрівся під час своєї подорожі) уряд вирішив за найкраще оголосити божевільним. Це було зроблено для того, щоб не привертати увагу суспільства до ось таких, наприклад, тверджень філософа: «У протилежність усім законам людського співжиття Росія рухається тільки в напрямку свого власного поневолення і поневолення всіх сусідніх народів...» Або ще таке спостереження Чаадаєва: «Ми, росіяни, завжди мало цікавилися тим, що є істина, і що – неправда».

На такі розправи французький маркіз був для царського двору недосяжним. Отож єдиний сценарій – інформаційна війна. Вербальні атаки.

Швидко з'явилося кілька опусів російських авторів французькою мовою, в яких крізнило бажання авторів відбілити імператора, впіймати автора на фактичних неточностях (а вони в книжці є, але не вони визначають її зміст і вони зовсім його не заперечують), також виставити Кюстіна в карикатурному зображенні. Граф М. Бутурлін навіть дописався до того, що Микола I буцімто, довідавшися про дуже погану репутацію маркіза у Франції, відмінив усі почесті Кюстіну й відмовився його приймати. От, мовлялечки, й наслідок: Кюстін помстився злобним памфлетом!

Характерно, що навіть прогресивні діячі Росії виступали зі звинуваченнями Кюстіна в наклепництві. Скажімо, Федір Тютчев писав в одній зі статей 1844 року: «Книга п. Кюстіна служить новим доказом розумової безсоромності й духовного розтління (прикметної риси нашого часу, особливо у Франції), завдяки яким дозволяють собі ставитися до найважливіших і вельми високих питань більше нервами, аніж розумом; відважуються судити весь світ не так серйозно, як, бувало, ставилися до критичного розбору водевіля». А поет Василь Жуковський в одному з листів кинув на адресу Кюстіна «собака». Він же підбивав В'яземського рознести книгу Кюстіна, бо, на його гадку, не зважаючи на те, що в книзі багато правди, автора треба нагородити ляпасом. Виходить, що Кюстін цього заслужив саме за неї, за правду. Не випадково ж А.Тургенєв прохав В'яземського не слухатися поради Жуковського. Зрештою, всю ту історію – як і чимало інших довкола Кюстінової книги – докладно викладено в нарисі С.Гессена й А. Предтеченського.

Особливо агресивно висловлювалися про книгу француза в таборі слов'янофілів, але характерно, що в критиці декотрих із них прозвучали й конструктивні мотиви – Хом'яков, звинувативши іноземців у зловорожому ставленні до Росії, водночас звинувачує росіян, котрі раболіпно поклоняються Заходові, а про свою Вітчизну говорять скромними словами. От, мовляв, чужинці, бачачи це, і збиткуються безкарно з Росії та росіян. Водночас автор закликає своїх співвітчизників вивчати історію та культуру Росії, знаходити в них те, чим вони можуть величатися перед світом, що поглиблюватиме їхню національну самоповагу. (Цей заклик – визнаймо щиро – дуже актуальний і для нас, оскільки в світі рідко зустрічається такий глибокий національний нігілізм, як у нас).

Характерно, що Кюстінова книга була однаково небажаною і в царській Росії, і в Радянському Союзі. Тільки 1930 року з'явився невеликим накладом її російський переклад, згодом вилучений із відкритого фонду бібліотек. Імперський дискурс царської Росії виявився чи не найважливішим і найвизначальнішим із успадкованого від неї кремлівськими владцями. І лише в наш час у Москві перевидано «Росію в 1839 році» (під назвою «Миколаївська Росія»).

Були неодноразові спроби перекреслити книгу Кюстіна буцімто самим Кюстіном. У Росії поширювалися чутки про те, що маркіз, бачте, переглянув свої погляди й оцінки і зрікся їх. Однак автори цих історій видавали бажане за дійсне. Кюстін лишився при своїх переконаннях до останніх днів свого життя. Ще порівняно недавно російський письменник і редактор журналу «Континент» В. Максімов, даючи інтерв'ю Ф. Медведєву, стверджував: так, Кюстін раптом полюбив миколаївську Росію. «Мало хто знає, що через десять років Кюстін написав про Росію абсолютно «наоборотную» книгу». Автор передмови до Кюстінової праці, виданої 1990 року, С.Мироненко так коментує легенду від Максімова: «Таким чином з'являється образ «русофоба», що розкаявся, а його книга «Росія в 1839 році» виявляється тим більше наклепницькою. Насправді нічого подібного не було, і Кюстін ні через десять років,

ні пізніше не видавав і не писав ніякої «наоборотной» книги». До речі, останнє прижиттєве видання «Росії в 1839 році» Кюстін здійснив 1854-го. За три роки до смерті. Цей факт свідчить сам за себе. Автор не зрікся своїх висновків, висловлених у цій книзі, не переглянув їх. А його «Росія в 1839 році» пережила свій час – їй і сьогодні належить значно більша роль, аніж просто історико-літературного документа. Ця книжка й сьогодні несе в собі чимало актуальних запитань до російського істеблішменту. На жаль, і нині не застаріли деякі Кюстінові діагнози. І нині є серйозні запитання про особливості російської ментальності і про загрози російського імперіалізму. Про все те сьогоднішньому читачеві багато може сказати Кюстінова книга, писана ще сто сімдесят років тому. Очевидно, й сам автор був би вельми подивованим, якби йому хтось тоді сказав: саме у вашій книзі через стільки десятиліть шукатимуть відповіді на питання про характерні особливості буття російського народу в його державі й про загадкові мотивації його ставлення до інших народів. Без такої лектури, як Кюстінова «Росія...», все це розуміти складніше.

* * *

Ця книжка – своєрідне експозе Кюстінової «Росії...» В ній викладено найпромовистіші епізоди й найважливіші ідейні моменти книги, перемежовані коментарями упорядника й автора передмови Дмитра Донцова.

Як відомо, кожен текст неодмінно несе в собі дух і температуру доби свого літературного народження. Тут виразно відчутна похмура атмосфера років «холодної війни». Саме нею зумовлені й відповідна риторика, й політичні інвективи. Кюстін дав творцям цієї книжки дуже серйозні аргументи. Саме такого характеру мотиви зазвучали згодом у збірці історико-політичної публіцистики Євгена Гуцала «Ментальність орди», в якій сучасний український письменник розглядав взаємини українців і росіян у контексті протистояння двох типів цивілізацій.

Без будь-якого перебільшення можна стверджувати: той, хто знайомий із лектурою характеру Кюстінової «Росії...», значно глибше розуміє причини й закономірності чеченської чи грузинської інвазії Росії, тамтешній феномен Путіна або такий «тріумф» національної демократії, як, скажімо, розстріл Білого Дому в Москві...

Свою книгу Кюстін завершив зверненням до французів: «Якщо ваші діти надумають нарікати на Францію, прошу вас, скористайтеся моїм рецептом, скажіть їм, їдьте в Росію! Така подорож корисна для будь-якого європейця. Кожен, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в якій завгодно країні. Завжди корисно знати, що існує на світі держава, в якій щастя немислиме, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою без свободи».

Хто сьогодні візьметься стверджувати,
що ці слова для Росії – вже
не актуальні?!

* *
*

ЗМІСТ